

AKADEMIA WYCHOWANIA FIZYCZNEGO
im. BRONISŁAWA CZECHA

WYDZIAŁ WYCHOWANIA FIZYCZNEGO I SPORTU

**Uwarunkowania i konteksty rozwoju turystycznej i wspinaczkowej działalności
Polek w Tatrach do 1939 roku**

Rozprawa doktorska

Autor: mgr Katarzyna Janik

Promotor: dr hab. Ewa Roszkowska prof. AWF

Kraków 2022

*Składam serdeczne wyrazy wdzięczności wszystkim życzliwym mi osobom,
które przyczyniły się do powstania niniejszej pracy.*

Spis treści

Spis treści	3
Wstęp	4
1. Wprowadzenie w problematykę badawczą.....	4
2. Cel badań, hipotezy i pytania badawcze	6
3. Stan badań.....	7
4. Źródła i materiały.....	14
5. Metody i techniki badawcze	17
6. Konstrukcja pracy	18
Rozdział 1. Zarys dziejów alpinizmu kobiet na tle przemian cywilizacyjnych	21
1.1. Początki alpinizmu kobiet.....	24
1.1.1. Pierwsze kobiety na alpejskich szczytach.....	25
1.1.2. <i>New Women</i> w górach.....	43
1.1.3. Lata międzywojenne – <i>les cordées féminines</i>	49
Rozdział 2. Społeczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju turystyki tatrzańskiej kobiet	58
2.1. U źródeł turystyki tatrzańskiej	58
2.2. Wycieczki tatrzańskie inspiracją dla poetek i pisarek	59
2.3. Rozwój turystyki górskiej kobiet	68
Rozdział 3. Narodziny i rozwój taternictwa kobiet.....	92
3.1. Druga na linie – kobieta towarzyszem wspinaczkowym taternika	93
3.2. Kobieta partnerem wspinaczkowym taternika.....	104
3.3. Samodzielne kobiece zespoły taternicze	111
Rozdział 4. Instytucjonalizacja turystyki górskiej i miejsce kobiet w organizacji ruchu turystycznego	138
4.1. Sytuacja kobiet w organizacjach alpejskich	138
4.2. Kobiety w Towarzystwie Tatrzańskim	146
Rozdział 5. Zmiany damskiego stroju górskiego w XIX i w XX wieku.....	158
Rozdział 6. Ewolucja poglądów na turystykę tatrzańską i taternictwo kobiet ze szczególnym uwzględnieniem stanowiska środowiska taterniczego.....	176
Zakończenie	200
Bibliografia	208
Spis rycin.....	231
Spis tabel	232
Indeks nazwisk	233
Wykaz skrótów	253
Aneks	254
Zestawienie pionierskich wydarzeń turystycznych i wspinaczkowych kobiet w Tatrach i Alpach do 1939 roku	254
Streszczenie.....	263
Summary	264

Wstęp

1. Wprowadzenie w problematykę badawczą

Przez wiele stuleci Tatry nie wzbudzały dużego zainteresowania wśród ludów zamieszkujących ich podnóża. Dopiero zmiana stosunku człowieka do przyrody, dostrzeżenie jej piękna, coraz głębsze pojmowanie praw rządzących naturą i dzięki temu opanowywanie jej, pociągnęły za sobą także percypowanie świata gór¹. Tatry, najwyższe pasmo w łańcuchu Karpat, zostały „(...) szeroko opisane w literaturze polskiej, niemieckiej, węgierskiej, czeskiej i słowackiej. Doczekały się również swojej encyklopedii (...) oraz niezwykle szczegółowych przewodników, alpinistycznych i turystycznych”². Dzieje poznania Tatr oraz zdobywania ich tatrzańskich szczytów doczekały się w ostatnich stu latach wnikliwych opracowań. Syntetyczne ujęcia tych zagadnień są niezwykle bogate w fakty i ich interpretacje. Jednakże w polskim piśmiennictwie dotyczącym dziejów poznawczej, turystycznej i sportowej penetracji Tatr, nazwiska kobiet pojawiają się relatywnie późno.

Niniejsza rozprawa jest – w zamierzeniu – monograficznym studium historycznym na temat działalności turystycznej i wspinaczkowej Polek w Tatrach do 1939 roku. Przyjęto tutaj bardzo ściśle określony punkt patrzenia na dzieje owych form obecności kobiet w Tatrach: założono potrzebę szczególnego uwzględniania dwojakiego rodzaju zależności historycznego przebiegu tych pokrewnych postaci „praktykowania przez kobiety miłości do Tatr”. Z jednej strony wzięto pod uwagę hamujące ich rozwój wzorce kulturowe, odnoszące się do ról społecznych kobiet w polskich tradycjach obyczajowych, z drugiej przeanalizowano inspirujące i dynamizujące ich progres ruchy emancypacyjne i feministyczne. Uwzględniono także pobudzające oddziaływanie na polskie miłośniczki Tatr górskich sukcesów alpinistek francuskich, angielskich czy niemieckojęzycznych.

Wydaje się, że istnieją co najmniej dwie dość istotne racje przyjęcia takiej właśnie opcji patrzenia na dzieje rekreacyjnej i sportowej aktywności kobiet w Tatrach. Pierwsza dotyczy faktu, że wpływ zjawisk kulturowych i społecznych na samodzielność kobiet w dziedzinach będących tematem pracy – po rozeznaniu problemu w piśmiennictwie przedmiotu – wydał się autorce bardzo znamieny i znaczący. Przede wszystkim dlatego, że pionierki spotykały się z brakiem społecznej akceptacji swoich

¹ E. Roszkowska, *Taternictwo Polskie. Geneza i rozwój do 1914 roku*, Kraków 2013, s. 7.

² J. Kielkowski, *Zdobycie Tatr. Prehistoria i początki taternictwa do roku 1903*, Katowice 2018, s. 9.

inicjatyw w tych dziedzinach. Bardzo długo zabiegały o dostrzeżenie, a potem też o docenianie ich aktywnej obecności w środowisku ludzi gór. Musiały mierzyć się z własnymi ograniczeniami i przewyżczać społeczne uprzedzenia, mające mocne korzenie w tradycyjnych normach zachowań. Uprzedzenia te radykalnie wyznaczały kobietom granice dla czynnego udziału w formach aktywności zwyczajowo uznawanych za dziedziny działalności mężczyzn, a przecież ich górską działalność była częścią dziejów turystyki górskiej i taternictwa, stąd nie może być pomijana. Podejmowane w niniejszej pracy zagadnienie w ostatnich latach jest modne w literaturze popularnej, co też skłania, by poddać go refleksji naukowej. Także poznanie procesu przeobrażania się miejsca kobiety na przestrzeni badanych lat przekłada się na ważność podjętej problematyki. Druga – to istnienie zaledwie kilku historyczno-biograficznych ujęć dziejów kobiecej turystyki tatrzańskiej i kobiecego taternictwa, wśród których znajdują się studia wartościowe poznawczo, ale omijające tematykę niniejszej rozprawy. Podejmowany tutaj problem pojawia się jedynie na łamach prac literacko-publicystycznych, które charakteryzuje swoboda wypowiedzi często niemająca nic wspólnego z opisywanymi realiami i niepoparta badaniami naukowymi. Natomiast nie ma naukowych opracowań, które koncentrowałyby się na przedstawieniu oddziaływania kulturowych okoliczności na kobiece inicjatywy turystyczne i wspinaczkowe w Tatrach.

Założono też, że opis i interpretowanie form wpływów kulturowych kontekstów na rozwój turystyki tatrzańskiej i taternictwa kobiet powinny mieć zobiektywizowany cel deskryptywny – orientację opisowo-wyjaśniającą, a nie ideologizującą (feministyczną).

Zakres terytorialny pracy obejmuje cały obszar Tatr – zarówno ich północną, jak i południową stronę. Natomiast zainteresowanie poznawcze rozszerzono także na Alpy, bowiem wydarzenia w alpinizmie, także uprawianym przez kobiety, nie pozostawały bez wpływu na rozwój różnych form eksploracji Tatr. Ramy czasowe dysertacji wyznaczają daty dwóch wydarzeń o znaczeniu historycznym (w wysokim stopniu nieporównywalnym). Za cezurę początkową przyjęto 11 czerwca 1565 roku, kiedy to Beata Łaska księżna Ostrogska odwiedziła Śnieżne Góry³. Było to o tyle istotne, że kolejna znana wycieczka górską z udziałem Polki została odnotowana dopiero

³ C. Genersich, *Merkwürdigkeiten der königlichen Freystadt Kesmark in Oberungarn, am Fusse der Carpathen*, t. 1, Caschau 1804, s. 260.
<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015056716577&view=1up&seq=5> (odczyt 03.05.2017).

w 1733 roku⁴. Daty sprzed niemal pięciuset lat nie wskazano jednak w tytule pracy, bowiem – jak można sądzić z analizy zachowanych materiałów – wycieczka ta miała incydentalny charakter, jej cele pozostają raczej w sferze domniemywań niż zapisanych faktów. Najprawdopodobniej nie wywarła też wpływu na dzieje turystyki tatrzańskiej – dokumenty potwierdzające jej realizację upubliczniono dopiero na początku XIX wieku⁵. Nie można też kategorycznie stwierdzić, że przed Beatą Łaską żadna Polka nie wędrowała po tatrzańskich dolinach. Cezurą końcową jest 1 września 1939 roku, dzień wybuchu II wojny światowej, która zatrzymała na kilka lat rozwój form zainteresowań kobiet Tatrami.

2. Cel badań, hipotezy i pytania badawcze

Dysertacja ma być w założeniu pierwszą monografią ukazującą poprzez pryzmat przeobrażeń społeczno-kulturowych dzieje polskiej turystyki tatrzańskiej i taternictwa uprawianego przez Polki od początku narodzin fascynacji górami do wybuchu II wojny światowej.

Nadrzędnym celem pracy jest weryfikacja hipotezy:

Rozwój turystyki i działalności wspinaczkowej Polek w Tatrach, ich postawy wobec gór, poglądy i formy aktywności uzależnione były od sytuacji społeczno-kulturowej, w jakiej przyszło im żyć i funkcjonować.

Tak sformułowana hipoteza implikuje postawienie szczegółowych pytań badawczych:

1. Jakie czynniki wewnętrzne (podmiotowe) i zewnętrzne (społeczno-kulturowe) warunkowały rozwój zainteresowania kobiet Tatrami i podejmowania przez nie aktywności turystycznej i taternickiej? Jaka rolę – wśród tych ostatnich – należy przypisać aktywnym w kulturze tamtych czasów nurtom ideowym inspirującym „walkę” kobiet o równouprawnienie płci?
2. Czy istniały istotne korelacje między sytuacją kobiet w alpinizmie zachodnioeuropejskim, a rozwojem polskiej kobiecej turystycznej i taternickiej eksploracji Tatr?
3. Które postawy polskiego środowiska taternickiego wobec działalności górskiej

⁴ Wycieczka odbyła się w Karkonoszach, a jej celem była Śnieżka (1602 m). Wspomniane kobiety to Marta [Patyk, nazwisko lub przezwisko] i nieznaną z nazwiska kobietą o imieniu Joanna, a ich towarzyszem był Gancarz.

J. Kolbuszewski, *Polski kobiecy rekord wysokości*, „Taternik” 1969, nr 1, s. 40.

⁵ C. Genersich, *Merkwürdigkeiten der königlichen... op. cit.*, s. 260.

kobiet były dominujące?

- statyczne: ograniczające się do opisu relacji,
- czy dynamiczne: akceptujące i postulujące rozwiązania wspomagające tę działalność, albo też odrzucające ją?

4. Jaką rolę odegrały polskie turystki i taterniczki w rozwoju polskiej turystyki górskiej i taternictwa?

3. Stan badań

Dzieje turystyki tatrzańskiej i taternictwa właściwie opracowane zostały przez osoby niebędące zawodowymi historykami lecz uczestnikami wydarzeń, bądź admiratorami tych dyscyplin. Być może dlatego ich zainteresowania poznawcze na ogół koncentrowały się na odtworzeniu chronologii wydarzeń. Tak jest np. w publikacjach Kazimierza SAYSSE-TOBICZYKA⁶, Józefa SZAFLARSKIEGO⁷, Władysława KRYGOWSKIEGO⁸, Bolesława CHWAŚCIŃSKIEGO⁹ czy Jana KIEŁKOWSKIEGO¹⁰.

Trudno też zgłębić problem w jakże wartościowych pracach poświęconych literaturze tatrzańskiej autorstwa Jacka WOŹNIAKOWSKIEGO¹¹, Jana MAJDY¹² czy Jacka KOLBUSZEWSKIEGO¹³.

Także w pracach Andrzeja PACZKOWSKIEGO¹⁴ i Ewy ROSZKOWSKIEJ¹⁵ dotyczących historii taternictwa, alpinizmu czy himalaizmu, aktywność wspinaczkowa kobiet przedstawiona jest marginalnie.

⁶ K. SAYSSE-TOBICZYK, *W skałach i lodach świata*, t. 1-5 (t.1. *Na szczytach gór Europy*, t. 2. *Polskie wyprawy egzotyczne*, t. 3. *Od Łomnicy do Mont Blanc*, t. 4. *Od Andów po Hindukusz*, t. 5. *Himalaje-Karakorum*), Warszawa 1959-1974.

⁷ J. SZAFLARSKI, *Poznanie Tatr. Szkice z rozwoju wiedzy o Tatrach do połowy XIX wieku*, Warszawa 1972.

⁸ W. KRYGOWSKI, *Zarys dziejów polskiej turystyki górskiej*, Warszawa 1973; W. KRYGOWSKI, *Dzieje Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego*, Warszawa – Kraków 1988.

⁹ B. CHWAŚCIŃSKI, *Z dziejów taternictwa. O górach i ludziach*, Warszawa 1979.

¹⁰ J. KIEŁKOWSKI, *Zdobycie Tatr. Prehistoria i początki taternictwa do roku 1903*, Katowice 2018.

J. KIEŁKOWSKI, *Zdobycie Tatr. Historia i kronika taternictwa. Lata 1904-1925*, t. 2, Katowice 2019.

J. KIEŁKOWSKI, *Zdobycie Tatr. Historia i kronika taternictwa. Lata 1926-1945*, t. 3, Katowice 2020.

¹¹ Np.: J. WOŹNIAKOWSKI, *Dobrańsze niż indziej towarzystwo. Życie artystyczne w Zakopanem do roku 1939*, [w:] *Zakopane. Cztery lata dziejów*, pod red. R. Dutkovej, t. 2, Kraków 1991; J. WOŹNIAKOWSKI, *Góry niewzruszone*, Kraków 1995.

¹² Np.: J. MAJDA, *Tatrzańskim szlakiem literatury*, Kraków 1981; J. MAJDA, *Literatura o Tatrach i Zakopanem (do roku 1918)*, Kraków 1981; J. MAJDA, *Młodopolskie Tatry literackie*, Kraków 1989.

¹³ Np.: J. KOLBUSZEWSKI, *Obraz Tatr w literaturze polskiej XIX wieku*, Kraków 1971; J. KOLBUSZEWSKI, *Osobliwości i sensacje tatrzańskie*, Kraków 1977; J. KOLBUSZEWSKI, *Tatry w literaturze polskiej 1805-1939*, Kraków 1982; J. KOLBUSZEWSKI, *Góry jako źródło inspiracji artystycznej*, Kraków-Warszawa 1984; J. KOLBUSZEWSKI, *Alpinizm, turystyka, literatura na przełomie XIX i XX wieku – związki i zależności. Wstępny zarys problematyki*, [w:] *Góry. Przestrzenie i krajobrazy. Studia z historii literatury i kultury*, Kraków 2020.

¹⁴ Np.: A. PACZKOWSKI, *Zakopane i okolice*, Warszawa 1968; pod red. A. Paczkowskiego, *Sygnaly z gór*, Warszawa 1973; A. Paczkowski, *Siedem wielkich gór*, Warszawa 1981; A. Paczkowski, Z. Kowalewski,

Interesujące spojrzenie na „świat wspinaczki” przedstawiają prace Janusza Zdebskiego¹⁶, Zdzisława Jana Ryna¹⁷ czy Anny Kacperczyk¹⁸ opisujące społeczny świat wspinaczy. Przedmiotem analiz w tych pracach są działania i zachowania członków środowiska ludzi gór. Jednakże opisy ich badań w części dotyczące także wspinających się kobiet wykraczają poza ramy czasowe niniejszej dysertacji.

Wartościowych informacji dostarczyły także publikacje o charakterze wspomnieniowym czy biograficznym. Forma tych tekstów jest różnorodna. Bogaty jest zasób opracowań „szeroko pojętej twórczości literackiej taterników”¹⁹. Warto tutaj wymienić prace Stanisława Witkiewicza²⁰, Mariusza Zaruskiego,²¹ braci Ferdynanda i Walerego Goetłów²². Cenne są również publikacje opisujące związki człowieka z górami a także początki zainteresowania taternictwem – Jana Dürra²³, Michała Pawlikowskiego²⁴ czy popularnonaukowe teksty tzw. broszury z *Biblioteczki historycznej* (późn. *Górska biblioteczka historyczna*) „Głosu Seniora” Józefa Nyki²⁵.

Jak wykazano powyżej, w piśmiennictwie polskim brak wyczerpującego i kompleksowego opracowania aktywności turystycznej i taternickiej kobiet. Dostępne publikacje nie wyczerpują całości przedmiotu, a i badania nie były prowadzone w sposób kompleksowy. Nie koncentrowano się na analizie uwarunkowań społeczno-kulturowych w odniesieniu do tatrzańskich działań kobiet. Toteż te zagadnienia „(...) wciąż czekają na realizację”²⁶. Próby interpretacji wydarzeń, podejmowali tylko niektórzy badacze. Na tym tle wyróżniają się współczesne naukowe opracowania Marii

Karakorum. Polskie wyprawy alpinistyczne, Warszawa 1986; A. Paczkowski, Z. Kowalewski, *Mount Everest. Dzieje zdobycia i podboju*, Warszawa 1986.

¹⁵ E. Roszkowska, *Taternictwo Polskie. Geneza i rozwój do 1914 roku*, Kraków 2013.

¹⁶ J. Zdebski, *Psychologiczne i społeczne uwarunkowania taternictwa*, Kraków 1984.

¹⁷ Z. J. Ryn, *Góry Medycyna Antropologia*, „Medycyna Praktyczna”, Kraków 2016.

¹⁸ A. Kacperczyk, *Społeczne światy. Teoria - empiria - metody badań na przykładzie świata wspinaczki*, Łódź 2016.

¹⁹ E. Roszkowska, *Taternictwo Polskie... op. cit.*, s. 13.

²⁰ S. Witkiewicz, *Na przełęczach. Wrażenia i obrazy z Tatr*, Warszawa 1891.

²¹ M. Zaruski, *Na bezdrożach tatrzańskich*, Warszawa 1958.

²² Np.: W. Goetel, *Klub Kilimandżaro*, „Taternik” 1933, s. 129-133; W. Goetel, *Na przełomie*, „Wierchy” 1948, s. 201-232; W. Goetel, *Pod znakiem optymizmu*, Kraków 1976; F. Goetel, *Patrząc wstecz. Wspomnienia*, Kraków 1998.

²³ J. Dürr, *Początki taternictwa*, „Wierchy” 1925, ss. 70-82.

²⁴ M. Pawlikowski, *Góry i człowiek (Rozdział z historii kultury)*, Warszawa 1939.

²⁵ Np.: Felicja Panak, Irena Pawlewska-Szydłowska 1892–1982, 2008 (zeszyt 25), Irena Pawlewska-Szydłowska, Lu, Helcia, Gluskula. Helena Dłuska 1892–1921, 2013 (zeszyt 36), Józef Nyka, *Organizacja wysokogórska w Warszawie 1927–1977*, 2017 (zeszyt 48).

²⁶ E. Roszkowska [Kuczaj-Jasińska], *Początki samodzielnego taternictwa kobiecego w Polsce*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej*, pod red. S. Zaborniaka, Rzeszów 2005, s. 367.

Rotkiewicz²⁷, Ewy Roszkowskiej²⁸ czy Anny Pigoń²⁹, które analizują miejsce kobiet w ewolucji turystyki tatrzańskiej i taternictwa.

Badania M. Rotkiewicz w zakresie problematyki sportu, rekreacji i turystyki kobiet w Polsce w XIX i XX wieku są jednymi z pierwszych omawiających te zagadnienia. Badaczka, w artykule *Pionierki górskich szlaków turystycznych w Polsce*, omawia wpływ poszczególnych epok na rozwój idei turystyki tatrzańskiej i taternictwa oraz przedstawia aktywność taternicką pierwszych turystek i taterniczek. Z kolei publikacja E. Roszkowskiej *Początki samodzielnego taternictwa kobiecego w Polsce* przedstawia działalność górską kobiet w Tatrach na tle sytuacji społeczno-kulturowej, w jakiej taterniczki zabiegały o akceptację swojej niezależności w górach począwszy od pierwszej udokumentowanej wycieczki w Tatry, w której udział wzięła kobieta, aż po działalność kobiecych samodzielnych zespołów taternickich. A. Pigoń swoją działalność naukową poświęciła w dużej mierze na ukazaniu miejsca kobiet w literaturze tatrzańskiej. Niedawno opublikowanym i jednocześnie istotnym artykułem E. Roszkowskiej jest *'A woman will never become a genuine climber ...'. An Outline of the History of Polish Female's Alpinism*³⁰. Autorka dogłębnie analizuje dzieje taternictwa kobiecego do czasów współczesnych, ze szczególnym uwzględnieniem poglądów przedstawicieli środowiska górskiego, nieprzychylnych samodzielnym aktywnościom taterniczek. Wskazuje, że stanowisko mężczyzn wobec wspinających się fakcie, że kobiety zaczęły realistycznie zagrażać taternictwu męskiemu³¹.

Próby przełamania konwenansów obyczajowych zmierzające do podważania hegemonii mężczyzn (nie tylko na szlakach górskich) – były powolnym i wielorako inspirowanym procesem. W niniejszej pracy, zgodnie z formułą jej tematu, starano się opisywać turystyczne i wspinaczkowe inicjatywy kobiet na tle ich kontekstów społeczno-cywilizacyjnych, w sposób szczególny – na tle idei emancypacyjnych,

²⁷ M. Rotkiewicz, *Pionierki górskich szlaków turystycznych w Polsce*, „Kultura Fizyczna” 1995, nr 7-8, ss. 1-10.

²⁸ E. Roszkowska [Kuczaj-Jasińska], *Początki samodzielnego taternictwa kobiecego w Polsce*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej*, pod red. S. Zaborniaka, Rzeszów 2005, ss. 367-379; E. Roszkowska, *'A woman will never become a genuine climber ...'. An Outline of the History of Polish Female's Alpinism*, „The International Journal of the History of Sport” 2020 ss. 336-349.

²⁹ Np.: A. Pigoń, *Literacka nieśmiertelność sióstr Lidy i Marzeny Skotnicówien*, „Góry-Literatura-Kultura” 2018, nr 12, ss.18-19, A. Pigoń, *Obraz gór w kobiecych narracjach o Tatrach do 1939 roku*, „Góry-Literatura-Kultura” 2019, nr 13, ss. 218-228, A. Pigoń, *Niepokoje w nie-pokoju. O taternickiej emancypacji kobiet przed 1939 rokiem*, [w:] *(Nie)pokój w tekstach kultury XIX-XXI wieku*, pod red. B. Zwoleńskiej, K. M. Tomali, Gdańsk 2021, ss. 363-378.

³⁰ E. Roszkowska, *'A woman will never become a genuine climber ...'. An Outline of the History of Polish Female's Alpinism*, „The International Journal of the History of Sport” 2020, ss. 771-790.

³¹ Ibidem, s. 790.

a następnie ideologii feministycznych na ziemiach polskich i w krajach zachodnioeuropejskich. W procesie interpretacji źródeł – dawnych i współczesnych – starano się dostrzegać zarówno efekty myślenia historycznego ich autorów, jak też emocji i przekonań ideowych i ideologicznych.

W pierwszej połowie XX wieku, czyli w czasie wzrostu udziału pań w turystyce tatrzańskiej i taternictwie ukazało się kilka artykułów. Interesujące i znaczące z punktu widzenia tematu niniejszej pracy opinie o miejscu kobiet w świecie gór formułowała lekarka i taterniczka Flora Mira Ogórek-Pankowa, w artykule *Kobieta a sport*. Autorka zachęcała kobiety do podjęcia aktywności fizycznej, a w szczególności turystyki tatrzańskiej i taternictwa:

„Ze wszystkich sportów kobietom najgoręcej zalecam turystykę, jako najszlachetniejszą gimnastykę, która w równej mierze kształci ciało, jak i przytomność umysłu a znakomicie działa na nerwy i serce. Kształci ona też i charakter, bo taka wycieczka piesza a szczególnie górską wymaga i silnej woli i zaparcia się siebie dla korzyści drugich osób, (...)”³².

Ogórek-Pankowa podkreślała, że uprawianie aktywności tatrzańskich jest pozytywne dla ciała i ducha.

Kolejne artykuły pisane były przez autorki uczestniczące osobiście w wielu opisywanych wydarzeniach, przez co niepotrafiące zachować właściwego obiektywizmu w ich ocenie.

Kilkadziesiąt lat później, własny pogląd na taternictwo kobiet zaprezentowała Hanna Jabłczyńska-Jędrzejewska w opublikowanym na łamach ilustrowanego dwutygodnika kobiecego „Start”, artykule *Walka o równouprawnienie w taternictwie*³³. Uważała, że podstawą rozwoju taternictwa kobiet jest samodzielność, której taterniczki nie nabędą pokonując łatwe drogi w zespołach mieszanych. Skrajnie odmiennego zdania była taterniczka Jadwiga Roguska-Cybulska, która przeciwstawiała się samodzielnemu taternictwu kobiecemu³⁴.

Syntetycznym, chociaż nienaukowym opracowaniem Mieczysława Świerza *Polki w dziejach taternictwa*³⁵ oraz Jana Alfreda Szczepańskiego *Na drogach polskiego*

³² F. M. Ogórek-Pankowa, *Kobieta a sport*, „Taternik” 1908, nr 1, s. 10.

³³H. Jabłczyńska-Jędrzejewska, *Walka o równouprawnienie w taternictwie*, „Start” 1930, nr 20, s. 9. <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=72221&from=publication> (odczyt 01.06.2016).

³⁴ J. Roguska-Cybulska, *Do młodych taterniczek*, „Zakopane” 1929 nr 1, s. 14.

³⁵ M. Świerz, *Polki w dziejach taternictwa*, „Start” 1927, nr 4, ss. 6-8.

*alpinizmu kobiecego*³⁶, ogłoszonym w specjalistycznych czasopismach należy się komentarz o ich wartości źródłowej i informacyjnej. Obaj autorzy byli wybitnymi taternikami swoich czasów. Ten ostatni dużo wspinał się z kobietami (z np.: Jadwigą Honowską, Zofią Krózkowską czy Marią Perlberżanką-Szczepańską). Choć opracowania są krótkie to cenne, ponieważ ukazują faktograficzne zestawienia informacji o wybranych postaciach i ich osiągnięciach. Drugą ważną publikacją J. A. Szczepańskiego, wprawdzie o charakterze popularnym, jest książka *Przygody ze skałą, dziewczyną i śmiercią*³⁷, w której autor przedstawia pokrótce sytuację wspinających się w Tatrach kobiet w pierwszym 30-leciu XX wieku:

„(...) młode entuzjastki Tatr wyruszały w góry wyłącznie u boku towarzysza – mężczyzny, nie tylko prowadzone, ale po prostu wodzone na pasku, zabierane przy tym na drogi co najwyżej trudne i wyłącznie latem. O możliwościach uzyskania przez kobiety poważniejszych sukcesów zarówno w taternictwie zimowym, jak i na drogach nadzwyczaj trudnych, wypowiedano się całkowicie negatywnie; a rzeczywistość zdawała się potwierdzać te sądy”³⁸.

Z takim sceptycznym nastawieniem środowiska taternickiego przyszło zmierzyć się kobietom, które chciały wprowadzić taternictwo kobiece na samodzielne tory rozwoju.

Należy również wspomnieć o popularnym ujęciu tematyki niniejszej dysertacji w książce Haliny Ptakowskiej-Wyżanowicz *Od krynoliny do liny*, która jak na lata publikacji wzbudzała zapewne zainteresowanie przytoczonymi anegdotami i opowieściami opisującymi turystykę i taternictwo kobiece. Napisana emocjonalnie, zwraca uwagę na rzadko opisywane w polskim piśmiennictwie tematy, np.: co czuły i jakie były pierwsze taterniczki. Autorka pisała o poglądach taterników na działalność górską kobiet oraz o problemie braku odpowiedniego damskiego stroju górskiego³⁹. Książka ta mówi wiele o działalności taterniczek, jednak odnosi się wrażenie,

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Świerz Mieczysław*, sygn. TB-P/434.

³⁶ J. A. Szczepański, *Na drogach polskiego alpinizmu kobiecego*, „Wierchy” 1976, ss. 48-60.

³⁷ J. A. Szczepański, *Przygody ze skałą, dziewczyną i śmiercią*, Warszawa 1956.

³⁸ Ibidem, s. 82.

³⁹ H. Ptakowska-Wyżanowicz, *Od krynoliny do liny*, Warszawa 1960.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Ptakowska-Wyżanowicz 1*, sygn. TB-P/350.

że zawarte w niej opinie są wyolbrzymione, subiektywne, nie są też poparte źródłami, dlatego nie jest to pozycja wiarygodna⁴⁰.

W takiej perspektywie odczytywano dwa współczesne opracowania podejmujące problematykę dziejów kobiecego wspinania w Tatrach: Agaty Komosa-Styczeń *Taterniczki. Miejsce kobiet jest na szczycie*⁴¹ i Anny Król *Kamienny sufit. Opowieść o pierwszych taterniczkach*⁴², które mają formę literacko-publicystyczną i skupiają się na prezentowaniu biografii wybranych – wybitnych postaci polskiego taternictwa kobiecego. Dużym uchybieniem książki A. Komosa-Styczeń jest brak bibliografii i przypisów, który stawia pod znakiem zapytania rzetelność opracowania materiału.

Z punktu widzenia tematu niniejszej pracy należy wspomnieć o książce A. Król, w której autorka odtwórczo przedstawia chronologię wydarzeń kobiecego taternictwa i zbyt mocno skupia się na feminizacji tej formy aktywności człowieka w górach. Oznacza to krytyczne czytanie tej pozycji, polegające na oddzieleniu ideologicznej emocjonalności ocen autorki od rzeczywistego przebiegu wydarzeń. Stąd istotne są prace biograficzne, w szczególności poświęcone pierwszym turystkom tatrzańskim: Łucji Rautenstrauchowej⁴³, Marii Konopnickiej⁴⁴ czy Helenie Modrzejewskiej.

W niniejszej pracy celowo wyodrębniono rozdział traktujący o początkach alpinizmu kobiecego, ponieważ żywa aktywność wspinaczkowa i turystyczna kobiet w Alpach – podlegająca wpływom rozwijających się w Europie emancypacyjnych i feministycznych prądów ideowych – miała pewien inspirujący wpływ na to, co w Tatrach w tych dziedzinach zaledwie kiełkowało. W polskim górskim piśmiennictwie historycznym brak jest opracowań dotyczących tego problemu. Mamy tylko tłumaczenie książki wybitnego alpinisty Reinholda Messnera pt. *Na szczycie. Kobiety na górze* (org. *On Top: Frauen ganz oben*)⁴⁵, który z pozycji obserwatora przedstawia działalność alpinistek i himalaistek od czasów zamierzchłych do lat współczesnych. Przechodząc do czasów współczesnych, należy podkreślić

⁴⁰ Jadwiga Roguska-Cybulska w liście skierowanym do Haliny Wyżanowicz zwraca uwagę na wybiórczo wybrane informacje, które przesłała do autorki książki, co wpływa na obniżenie dokonanych taternickich Roguskiej i zniekształca obraz turystyki i wspinaczki tatrzańskiej kobiet.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, Roguska - Cybulska Jadwiga 1910 – 1971, *list otwarty do Haliny Wyżanowicz*, sygn. TB-P/364, ss.105-110.

⁴¹ A. Komosa-Styczeń, *Taterniczki. Miejsce kobiet jest na szczycie*, Warszawa 2021.

⁴² A. Król, *Kamienny sufit. Opowieść o pierwszych taterniczkach*, Kraków 2021.

⁴³ M. Mesjasz, *Łucja z Giedroyciów Rautenstrauchowa. Księżniczka – podróżniczka – literatka*, Opole 2014.

⁴⁴ H. Sławińska, *Maria Konopnicka i poetka i turystka*, Warszawa 1977.

⁴⁵ R. Messner, *Kobiety na szczycie. Kobiety na górze*, Katowice 2012 (R. Messner, *On Top: Frauen ganz oben*, Monachium 2010).

zainteresowanie kobiecą aktywnością górską i tatrzańską, przejawiające się wielością opracowań biograficznych słynnych alpinistek i himalaistek. Wciąż jednak brak pełnego opracowania tej tematyki⁴⁶.

O wiele bogatsze piśmiennictwo historyczne na temat górskiej aktywności kobiet posiadają kultury zachodnie. Angielscy i amerykańscy historycy turystyki i alpinizmu podejmowali tę problematykę nie tylko częściej niż polscy, ale i dużo wcześniej. Niektóre ich opracowania odznaczają się też głębszym i bardziej wielostronnym jej ujmowaniem⁴⁷. Alpinizm kobiet – jako sport i zjawisko społeczne – był w krajach alpejskich badany i prezentowany przez autorów nie tylko z historycznej perspektywy. Były także opracowania – głównie na podstawie relacji literackich i wspomnieniowych alpinistek – ujmujące problem z punktu widzenia socjologii, psychologii, czy nawet filozofii⁴⁸.

David Mazel w książce *Mountaineering Women: Stories by Early Climbers* przedstawia historyczną perspektywę alpinizmu i feminizmu począwszy od XIX-wiecznych pierwszych kobiecych wycieczek górskich po samodzielne alpejskie przejścia z uwzględnieniem wyłącznie damskich zespołów („women-only ropes”)⁴⁹. Inną narrację przybrała Ingrid Runggaldier w pozycji *Frauen im Aufstieg: Auf Spurensuche in der Alpingeschichte*. Autorka bada, kim były pierwsze alpinistki, z jakiego środowiska społecznego się wywodziły oraz jaką rolę odegrały w alpinizmie. Szuka odpowiedzi na pytanie, jakie były motywacje do uprawiania alpinizmu pierwszych alpinistek⁵⁰.

Interesującą analizę kulturową anglojęzycznych książek, artykułów, wykładów czy fotografii stworzonych przez trzy pokolenia dziewiętnastowiecznych alpinistek,

⁴⁶ Np.: M. Sepiolo, *Himalaistki. Opowieść o Kobietach, które pokonują każdą górę*, Kraków 2017; A. Kamińska, *Wanda opowieść o sile życia i śmierci. Historia Wandy Rutkiewicz*, Kraków 2017; A. Kamińska, *Halina. Dziś już nie ma takich kobiet. Opowieść o himalaistce Halinie Krüger-Syrokomska*, Kraków 2019.

M. Jastrzębska, *Niezwykłe kobiety w Zakopanem*, Łomianki 2022.

⁴⁷ Wydane zostały m.in. książki: R. A. Brown, *Women on High: Pioneers of Mountaineering*, Boston 2002; C. J. Prince, *Queen of the Mountaineers: The Trailblazing Life of Fanny Bullock Workman*, Chicago 2019. Opracowane zostały naukowe publikacje m.in. jak: J. M. MacLachlan, *Peak performances: cultural and autobiographical constructions of the Victorian female mountaineer*, Vancouver 2004; L. Wallace Holt, *Mountains, Mountaineering and Modernity: A Cultural History of German and Austrian Mountaineering, 1900-1945*, Texas 2008; K. Stockham, *„It went down into the very form and fabric of myself”: Women’s Mountaineering Life-Writing 1808-1960*, Londyn 2012; C. A. Roche, *The Ascent of Women: How Female Mountaineers Explored the Alps 1850-1900*, Londyn 2015; E. Roszkowska, *‘A woman will never become a genuine climber ...’. An Outline of the History of Polish Female’s Alpinism*, „The International Journal of the History of Sport” 2020, ss. 771-790.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ D. Mazel, *Mountaineering Women: Stories by Early Climbers*, Texas 1994.

⁵⁰ I. Runggaldier, *Frauen im Aufstieg: Auf Spurensuche in der Alpingeschichte*, Bolzano 2011.

które publikowały relacje ze swoich górskich przygód w kontekście wiktoriańskiego imperializmu przedstawia Jill Marie MacLachlan w *Peak performances: cultural and autobiographical constructions of the Victorian female mountaineer*⁵¹. Autorka bada, jak poszczególne alpinistki wykorzystywały, negocjowały lub obalały ówczesne ograniczenia w swoich dziełach, które były próbami publicznego przedstawienia aspektów ich tożsamości i relacji z wiktoriańskimi ideologiami płci, rasy, klasy i seksualności⁵². Podobny zakres tematyczny przyjmuje Karen Stockham, która analizuje niepublikowaną literaturę alpinistyczną kobiet i ukazuje sposoby, w jakie kobiety opisują swój związek z alpinizmem⁵³.

4. Źródła i materiały

Baza źródłowa dotycząca turystyki tatrzańskiej i taternictwa kobiet jest wąska i trudno dostępna. Materiały archiwalne odszukane dla potrzeb niniejszej pracy znajdują się w kilku miejscach. Pierwszy z nich to Ośrodek Dokumentacji Tatrzańskiej im. Zofii Radwańskiej-Paryskiej i Witolda Henryka Paryskiego Tatrzańskiego Parku Narodowego w Zakopanem, gdzie zlokalizowano wiele prac, publikacji czy informacji i not biograficznych osób ze środowiska górskiego, w tym dotąd niepublikowanych. Szczególnie pomocne okazały się fiszki stworzone przez Witolda H. Paryskiego, które prowadziły do właściwych materiałów. Na ich podstawie opracowano tematyczne teczki (np.: Biografie, Kobiety, Narciarstwo, Ratownicy czy Taternictwo), które zawierały wiele informacji o osobach wspomnianych w niniejszej pracy.

Nie bez znaczenia są też zbiory Archiwum Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem i Centralnej Biblioteki Górskiej Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Krakowie, które posiadają niejednokrotnie kompletne zestawy i różnorodne prace poświęcone czasopism specjalistycznych i tematyce górskiej. Kolejnym znaczącym ośrodkiem gromadzącym różnorodne materiały dotyczące działalności Towarzystwa Tatrzańskiego (TT) czy Sekcji Turystycznej TT jest Muzeum Tatrzańskie w Zakopanem. Warto też wspomnieć o zbiorach Archiwum Muzeum Sportu w Warszawie, które prezentuje bogate zbiory dotyczące kultury fizycznej, w tym sportu, rekreacji i turystyki.

⁵¹ J. M. MacLachlan, *Peak performances: cultural and autobiographical constructions of the Victorian female mountaineer*, Vancouver 2004.

⁵² Ibidem.

⁵³ Np.: K. Stockham, „*It went down into the very form and fabric of myself*”: *Women's Mountaineering Life-Writing 1808-1960*, Londyn 2012; K. Stockham, '80 years on- a celebration of Dorothy Pilley's *Climbing Days*', „Alpine Club Journal”, 2015.

Materiały potrzebne do przygotowania pracy znaleziono także w Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Medycznej Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Bibliotece Narodowej w Warszawie, Głównej Bibliotece Lekarskiej w Warszawie, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego. Były to zarówno specjalistyczne, jak i popularnonaukowe opracowania publikowane w czasopiśmie czy książkach.

Część materiałów odnaleziono w bibliotekach cyfrowych: Małopolskiej Bibliotece Cyfrowej, Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej, Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej, Bibliotece Cyfrowej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Narodowej Bibliotece Cyfrowej, Cyfrowa Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego czy w katalogach cyfrowych np.: Muzeum Historii Polski. Korzystanie ze źródeł poddanych cyfryzacji stanowiło spore ułatwienie, ponieważ z powodu znacznych uszkodzeń części materiałów, nie zostałyby udostępnione.

Książki potrzebne do opracowania tematu zostały także nabyte w antykwariatach, komisach, kupione lub pożyczone z prywatnych zbiorów. Przeanalizowana została również zagraniczna prasa specjalistyczna tj.: „The Alpine Journal”, „The American Alpine Journal”, „Alpinist”, „Climbing Magazine” czy „Ladies' Alpine Club Journal”.

Nawiązano również kontakt z alpinistycznymi klubami The Alpine Club i The Pinnacle Club, które przesłały przydatne archiwalia (m.in.: statuty klubów, artykuły o tych klubach w ówczesnych czasopiśmie, szczegóły dotyczące zarządów). Pomocne okazało się także wsparcie poszukiwań informacji przez pracowników Mountain Museum w Chamonix, którzy sprawdzili materiały niedostępne dla szerszego grona czytelników np. o wejściach na Mont Blanc.

Prawdziwą skarbnicą wiedzy o wycieczkach górskich, a w szczególności o wrażeniach, jakie podróżowanie i przejścia górskie wywierały na turystkach, taterniczkach i alpinistkach, były publikacje Marii Steczkowskiej⁵⁴, Łucji Rautenstrauchowej⁵⁵, Jadwigi Łuszczewskiej (Deotymy)⁵⁶, Elizy Henry Warwick

⁵⁴ M. Steczkowska, *Obrazki z podróży do Tatrów i Pienin*, Czcionkami Karola Budweisera w Krakowie, 1858.

⁵⁵ Ł. Rautenstrauchowa, *Miasta, góry i doliny*, Poznań 1844; Ł. Rautenstrauchowa, *W Alpach i za Alpami*, Warszawa 1847.

⁵⁶ Deotyma, *Wrażenia z Karpat*, „Gazeta Warszawska” 1860, numery 311-317, 325-328, 337-340. <https://crispa.uw.edu.pl/objects/search?searchValue=gazeta%20warszawska%201860> (odczyt 11.04.2017).

Cole⁵⁷, czy też autorstwa Margaret Brevoort⁵⁸, a podpisane przez jej bratanka Williama Coolidge' z powodu nieprzyjmowania tekstów napisanych przez kobiety przez redakcję „The Alpine Journal”, a także liczne teksty alpinistki Elizabeth Le Blond⁵⁹.

Ważną część niniejszej dysertacji stanowią źródła prasowe. W związku z tym istotne informacje udało się odnaleźć przede wszystkim w najważniejszych czasopismach dotyczących Tatr i turystyki. Należy tu wymienić artykuły dotyczące dziejów rozwoju turystyki górskiej i taternictwa, wspomnienia taterników i taterniczek, ale również wykazy przejść dróg taternickich czy zestawienia członków stowarzyszeń górskich. Czasopisma te, to m.in.: „Taternik”, „Turysta”, „Wierchy”, „Gościniec”, „Start” oraz „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”. Dla szerszego kontekstu przejrane zostały: „Tygodnik Ilustrowany”, „Wędrowiec”, „Bluszcz” oraz „Tygodnik Mód i Powieści”, w których podejmowano sprawy ówczasie ważne dla społeczeństw, w tym dotyczących kobiet.

Znikoma jest też liczba opracowań poświęconych towarzystwom górskim w Polsce, jak i trudno dostępne są źródła (również zagraniczne), dlatego w niniejszej rozprawie podjęto próbę ukazania miejsca kobiet w organizacjach alpejskich i tatrzańskich, a także sposobów funkcjonowania kobiecych organizacji górskich.

W związku z ograniczonym dostępem do części materiałów, ze specjalnym zamysłem poszukiwano i zakupiono większość prac wykorzystanych w niniejszej pracy. Znalaziono je w antykwariatach, na aukcjach internetowych czy na targach książek lub pożyczono ze zbiorów prywatnych. Natomiast pozycje zagraniczne, dzięki uprzejmości rodziny i znajomych mieszkających poza Polską, były wypożyczane, skanowane albo kupowane. Skatalogowane są one w bibliotekach: Uniwersytetu Michigan, Kongresu Washington D.C., Uniwersytetu Kalifornijskiego, Brytyjskiego Muzeum Historii Naturalnej, w Monachium oraz Bibliotece Alpine Club of Canada.

Użyteczne okazały się Archiwa Telewizji Polskiej w Warszawie i Wytwórni Filmów Oświatowych w Łodzi, które odpłatnie udostępniły filmy: *Zdobywcy Karpat: Zofia i Witold Paryscy*⁶⁰, *Paryscy*⁶¹ czy *Zofia i Witold Paryscy*⁶². Istotne były także

⁵⁷ H. Warwick Cole, *A Lady's Tour Round Monte Rosa: With Visits to the Italian Valleys of Anzasca, Mastalone, Camasco, Sesia, Lys, Challant, Aosta, and Cogne; in a Series of Excursions in the Years 1850-56-58*, Londyn 1859.

⁵⁸ W. A. B. Coolidge, *A Day and Night on the Bietschhorn*, „The Alpine Journal” 1872, nr 6.

Coolidge W. A. B., *The Wetterhorn & Jungfrau in Winter*, „The Alpine Journal” 1874, nr 6.

⁵⁹ Np. E. Le Blond, *High Life and Towers of Silence*, Londyn 1886.

<https://archive.org/details/highlifetowersof00leblrich> (odczyt 21.05.2017).

⁶⁰ Cykl dokumentalny „Zdobywcy Karpat”, odc. 6 „Zofia i Witold Paryscy”, reż. Jacek Zygadło, 1998.

⁶¹ Film dokumentalny „Paryscy”, reż. Barbara Bartman-Czecz, 1977.

realizacje dokumentalne dotyczące historii Polek walczących o równouprawnienie – *Fight to Vote*⁶³ i *Silaczki*⁶⁴. Filmy przedstawiają etapy zabiegania polskich kobiet o uzyskanie praw wyborczych, przede wszystkim ukazując pionierskie działania – społeczne, edukacyjne, obyczajowe i legislacyjne kobiet (Kazimierzy Bujwidowej, Heleny Modrzejewskiej czy Pauliny Kuczalskiej- Reinschmit).

Poszukiwano także materiałów ilustracyjnych dotyczących kobiet uprawiających aktywności górskie. Wybrane zdjęcia pionierek turystyki tatrzańskiej oraz taternictwa, a w szczególności zagranicznych alpinistek są mało znane. Materiały ilustracyjne zostały odszukane w wyżej wymienionych bibliotekach i archiwach (przede wszystkim w Ośrodku Dokumentacji Tatrzańskiej im. Zofii Radwańskiej-Paryskiej i Witolda H. Paryskiego), muzeach (np.: Muzeum Fotografii w Krakowie) oraz na tematycznych stronach internetowych.

Wiele biogramów oraz informacji o górach (nazwy geograficzne i wysokości szczytów oraz pasm górskich) pozyskano z *Wielkiej encyklopedii gór i alpinizmu*⁶⁵ Małgorzaty i Jana Kiełkowskich oraz *Wielkiej Encyklopedii Tatrzańskiej*⁶⁶ Zofii i Witolda H. Paryskich.

5. Metody i techniki badawcze

Postępowanie badawcze, którego celem było opisanie i wyjaśnienie problemu zasygnalizowanego w tytule pracy, wymagało zastosowania kilku uzupełniających się metod badawczych. Podstawowymi były metody historyczne. Fakty ustalano bezpośrednio (indukcyjnie) i pośrednio (dedukcyjnie), co pozwoliło na możliwie pełne wykorzystanie informacji ze źródła. W krytyce zewnętrznej ustalono czas powstania, autorstwo i autentyczność materiału. Natomiast analizę treści i wiarygodności źródła poddano analizie wewnętrznej.

Sięgano też do metody porównawczej, gdy obserwowano poziom i tempo rozwoju turystyki i taternictwa kobiet w naszych górach, zestawiając je z takimi samymi zjawiskami w Alpach. Skala i dynamika tego rozwoju okazały się nieporównywalne ze względu na różnice uwarunkowań geograficznych z jednej strony (całe Tatry dałoby się zmieścić w jednej dolinie alpejskiej), z drugiej – różnice

⁶² Program dokumentalny „Pod Tatrami” odc. „Zofia i Witold Paryscy”, reż. Wojciech Mróz, 2011.

⁶³ Film dokumentalny „Fight to Vote” („Walka o głos”), reż. Robert Pustak, 2020.

⁶⁴ Film dokumentalny „Siłaczki”, reż. Marta Dzido, Piotr Śliwowski, 2018.

⁶⁵ M. i J. Kiełkowsky (pod red.), *Wielka Encyklopedia Gór i Alpinizmu*, Katowice 2003-2017.

⁶⁶ Z. i W. H. Paryscy, *Wielka Encyklopedia Tatrzańska*, Poronin 1995.

w tradycjach kulturowych w obu tych częściach Europy. Metoda porównawcza polegała na poszukiwaniu, opisie i wyjaśnianiu podobieństw lub różnic pomiędzy tymi samymi zjawiskami kulturowymi czy społecznymi, ale występującymi w różnych kulturach (np.: postęp cywilizacyjny), społeczeństwach (np.: zjawisko dyskryminacji kobiet w społeczeństwie) lub okresach historycznych (np.: podejście człowieka do gór w kontekście poglądów danej epoki).

Metodę dokumentów osobistych (biograficzną) wykorzystano podczas gromadzenia, selekcji, opisu i interpretacji faktów. Jest to więc analiza polegająca na opisie i interpretacji konkretnych elementów i dokonań w procesie konkretnego działania. W pracy wykorzystano jedynie źródła zastane, takie jak:

1. Dokumenty urzędowe np.: legitymacje, świadectwa szkolne, wnioski o pozwolenie na wyjazdy zagraniczne;
2. Informacje prasowe na temat kobiet uprawiających turystykę i wspinających się w Tatrach (prasa codzienna, periodyki);
3. Informacje zawarte w drukach zwartych np. materiały z konferencji o Zofii i Witoldzie H. Paryskich.

6. Konstrukcja pracy

Treść rozprawy ujęto w sześciu rozdziałach poprzedzonych wstępem i podsumowanych w zakończeniu. Poruszana w nich problematykę podporządkowano osiągnięciu założonych celów. Całość dopełnia bibliografia oraz aneksy.

Praca ma charakter rzeczowo-chronologiczny. Poszczególne rozdziały ułożone są tematycznie, a ich treść przedstawiana jest chronologicznie.

Wstęp jest wprowadzeniem do problematyki rozprawy ukazującym powody podjęcia problematyki, cele i założenia badawcze, stan badań, zastosowaną metodologię oraz konstrukcję pracy.

Rozdział pierwszy przekracza zakres terytorialny pracy. Jest on jednak istotny dla zrozumienia kluczowego problemu dysertacji. Taternictwo, zwłaszcza do I wojny światowej, rozwijało się w ścisłym związku z alpinizmem. Można powiedzieć, że wydarzenia turystyczne i wspinaczkowe w Alpach rzutowały na rozwój polskiej eksploracji Tatr. Dlatego w pierwszym rozdziale przedstawiono zarys dziejów alpinizmu kobiet i w jego kontekście pokrótce scharakteryzowano przemiany społeczne i kulturowe roli kobiety, a w szczególności rozwój ruchu feministycznego na świecie. Alpinizm kobiet łączył się z feminizmem nie tylko przez zbieżność czasową, ale

i dlatego, że alpinistki żywiły przekonanie i rozumiały wartość swoich działań w walce o równouprawnienie. Stąd w różnych fragmentach tekstu opisano zmieniające się miejsce i rolę kobiety w społeczeństwie europejskim, a także północnoamerykańskim, których przedstawicielki miały wpływ na rozwój i upowszechnianie się alpinizmu.

Drugi rozdział ukazuje początki aktywności kobiet w Tatrach. Omawia rozwój ich zainteresowania Tatrami oraz podjęcia przez nie aktywności turystycznej.

Początki rozwoju taternictwa kobiet ukazane na tle przemian społeczno-kulturowych są tematyką rozdziału trzeciego. W układzie chronologicznym ukazano tutaj przemiany zachodzące w sposobie wspinania się kobiet. Zwrócono także uwagę, że równocześnie z letnią eksploracją Tatr przez kobiety, stopniowo następowało poznawanie przez nie gór w okresie zimowym. Tatrzańska turystyka letnia i zimowa, taternictwo oraz narciarstwo turystyczne to dyscypliny, które u progu swego rozkwitu w Tatrach wzajemnie się przenikały, a wręcz uzupełniały jako formy poznawania tych gór. Były ze sobą ściśle powiązane zarówno w kontekście osiągnięć, jak i za sprawą uczestniczących w nich kobiet.

W kolejnym rozdziale podjęto analizę wpływu kobiet na przebieg procesu instytucjonalizacji alpinizmu i taternictwa.

Zjawiskiem – można by powiedzieć ilustrującym rozwój turystyki tatrzańskiej i taternictwa kobiet – były historyczne przemiany damskich ubiorów turystycznych na przełomie XIX i XX wieku. Przedstawiono je w rozdziale piątym.

Ostatni rozdział traktuje o ewolucji poglądów środowisk turystycznych i wspinaczkowych na turystykę górską i taternictwo kobiet do wybuchu II wojny światowej.

W zakończeniu podjęto próbę określenia miejsca kobiet w rozwoju polskiej turystyki tatrzańskiej i taternictwa do 1939 roku oraz wskazania wartości uniwersalnych, które stały się bazą do rozwoju turystycznych i sportowych form aktywności kobiet w górach, aż do czasów współczesnych. W tym zakresie przekracza on ramy chronologiczne niniejszej dysertacji. Taki zabieg był jednak konieczny, aby pokazać znaczenie dla następnych pokoleń aktywności podejmowanych w górach przez pionierki. Kontynuacją takiego myślenia jest również znajdująca się w tym miejscu rozprawy próba odpowiedzi na pytanie: czy istniał związek między społeczną sytuacją alpinistek a rozwojem polskiej turystycznej i taternickiej działalności kobiet w Tatrach.

Ostatnią część pracy stanowi chronologiczny rejestr dokonań turystycznych i taternickich Polek w Tatrach do 1939 roku, ukazany na tle ważniejszych osiągnięć wspinaczkowych kobiet w Alpach.

Rozdział 1. Zarys dziejów alpinizmu kobiet na tle przemian cywilizacyjnych

Alpy od Starożytności stanowiły w ludzkiej wyobraźni obszar niebezpieczny i niemożliwy do przejścia, były barierą utrudniającą swobodną migrację ludności, jak i samo odkrywanie wnętrza ich górskiego świata.

Uznaje się, że pierwszym wydarzeniem inicjującym wejście człowieka w góry było przejście o charakterze militarnym Hannibala przez Pireneje i Alpy w 218 r. p.n.e.⁶⁷. Początkowo Alpy przemierzano dolinami i nie wspinano się na szczyty. Po pierwsze, ówczesni ludzie nie mieli takiej potrzeby, po drugie, długo powszechne było przekonanie (nawet jeszcze w średniowieczu), że na wierzchołkach gór mają swoje siedziby złe moce⁶⁸. Skupiano się więc tylko na wytyczaniu szlaków wojskowych i kupieckich, prowadzących przez górskie przełęcze. Oprócz dróg o funkcjach militarnych i handlowych, w górach znane były przejścia pątnicze, w których prawdopodobnie uczestniczyły kobiety⁶⁹. Ruch pątniczy był niezwykle popularny, a swoje apogeum osiągnął w X wieku⁷⁰. Rozwój kultury, a w szczególności kultury religijnej, miał wpływ na zwiększającą się popularność pielgrzymek⁷¹. W tym okresie przy szlakach pielgrzymkowych i handlowych zaczęto budować podstawowe zaplecze noclegowo-gastronomiczne⁷².

Wyjścia górskie nie były jednak popularne. Zmieniać zaczęło się to na przełomie średniowiecza i odrodzenia. Przykładem jest działalność poety Dantego Alighieri, który zaczął odbywać wycieczki górskie, aby podziwiać widoki czy doznawać emocjonalnych wzruszeń. Ważną wyprawą było zdobycie Mont Ventoux (1912 m) w Alpach Prowansalskich 26 kwietnia 1336 roku przez Francesco Petrarę. W liście

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ T. Hiebeler, *Lexicon der Alpen*, Gutersloh 1977, s. 169.

⁶⁹ Można przypuszczać, że skoro pierwszą pielgrzymką, w której uczestniczyła kobieta była pielgrzymka Św. Sylwii (Eterii) po Ziemi Świętej w latach 381-384, to kobiety mogły uczestniczyć w ruchu pątniczym odbywającym się do miejsc kultu religijnego zlokalizowanych na obszarze Alp. Eteria pochodziła z Półwyspu Iberyjskiego lub z południowej Galii. Podczas tej podróży weszła na górę Synaj (2285 m) oraz od strony północno-zachodniej zdobyła Faron przechodząc przez przełęcz Nagb Harva. Później dotarła na szczyt Mount Nebo (808 m) po wschodniej stronie Morza Martwego.

J. Tokarski, *Pielgrzymka Eterii. Wielki Tydzień w Jerozolimie*, „Sodalis Marianus” 1958, nr 3, ss. 17-21.

⁷⁰ A. Jackowski, *Środowisko przyrodnicze w religiach świata [w:] Pielgrzymki jako element kultury religijnej*, pod red. A. Jackowskiego, I. Sołjan, „Peregrinus Cracoviensis” 2001, nr 12, ss. 11-20.

⁷¹ Wchodzono w Alpy także z pobudek religijnych. Bonifacio Rotario d’Asti 1 września 1358 roku zdobył Rocciamelone (3537 m) w Alpach Graickich, by być bliżej Boga. Na szczycie wybudował kapliczkę, która stała się dla kolejnych pokoleń celem pielgrzymek.

J. Zdebski, *Psychologiczne i społeczne uwarunkowania taternictwa*, Kraków 1984, s. 59.

⁷²J. Adamowicz, G. Wolak, *Jak być hotelarzem*, Kraków 2004, ss. 19-21.

do przyjaciela – augustianina Dionizego da Borgo San Sepolcro, opisał on swoje wrażenia z tej wyprawy, dzięki czemu uczynił alpinizm tematem literackim, a tym samym elementem kultury⁷³. Dla poety górską wyprawą stanowiła rodzaj przeżycia niemal metafizycznego, co ujął w słowach: „Podziwiałem każdy szczegół, już to zażywając ziemskiej uciechy, już to wznosząc ducha do wyższych dziedzin za przykładem ciała”⁷⁴. Zarówno zdobycie Mont Ventoux przez autora *Sonetów do Laury*, jak i literacki opis tego zdarzenia wpłynęły na uznanie współcześnie Petrarki za duchowego ojca alpinizmu⁷⁵.

Motywy alpejskie zaczęły pojawiać się nie tylko w tekstach literackich, ale również w malarstwie⁷⁶. W czasach renesansu Alpy stały się także przedmiotem naukowej refleksji. Badaczy kierowała w góry chęć odnalezienia prawdy o świecie i prawach, jakie nim rządzą. Poświęcali swoje badania poznaniu Alp pod względem topografii, geologii, botaniki, zoologii itp.⁷⁷. Ten naukowy boom eksploracji gór „zatrzymany” został z powodu XVII-wiecznych konfliktów religijnych. W duchu barokowego światopoglądu powrócono do przekonania ludzi średniowiecza o groźnej tajemniczości gór⁷⁸. Dlatego też nie udawano się na szczyty alpejskie, nie ma zatem udokumentowanych przykładów wejść górskich, w tym kobiecych. Na podstawie przedstawionych w dalszej części pracy wycieczek, np. rodziny Botsch zu Zwingenberg von Brandis czy Parminter, można przypuszczać, że kobiety pojawiały się na szlakach alpejskich.

Wzrost liczby odwiedzających obszary alpejskie stał się faktem, w drugiej połowie XVII wieku, kiedy zaczęto organizować tzw. Grand Tour, czyli wielkie podróże po Europie. Grand Tour była uważana za nieodzowny element kształcenia młodych dżentelmenów⁷⁹. Wszystko zaczęło się od synów angielskiej arystokracji, których wysyłano na południe Europy w celach edukacyjnych. W czasie trwającej ponad rok

⁷³ U. Falkeid, *Petrarch, Mont Ventoux and the Modern Self*, „Forum Italicum. A Journal of Italian Studies” Nowy Jork 2009, nr 43, ss. 5-28.

<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/001458580904300101> (odczyt 12.05.2020).

⁷⁴ Cytat za E. Roszkowska, *Taternictwo Polskie... op. cit.*, s. 21.

⁷⁵ Ibidem, ss. 21-22.

⁷⁶ Motywy górskie znalazły odzwierciedlenie w twórczości: Albrechta Dürera (np.: pejzaże „Widok na Trient z północy” z 1495 r. czy „Krajobraz w pobliżu Segonzano w dolinie Cembra” z 1495 r.), Albrechta Altdorfera (np.: pejzaże „Krajobraz alpejski z kościołem” z 1522 r., „Widok na dolinę Dunaju pod Regensburgiem” z 1528 r. czy „Łańcuch górski” z 1530 r.), Leonarda da Vinci (np.: rysunki „Burza nad doliną” z ok 1506-1510 r., „Alpy widziane z Mediolanu” z ok. 1510-1512 r. czy „Alpy” z 1513 r.).

⁷⁷ Byli to na przykład: Konrad von Gesner, Hippolyt Guarinoni czy Josias Simler.

⁷⁸ J. G. Pawlikowski, *Z okazji pięćdziesiątej rocznicy założenia Francuskiego Klubu Alpinistycznego*, „Wierchy” 1924, s. 263.

⁷⁹ A. Mączak, *Turystyka Europejska, op.cit.*, s. 8.

eskapady, uczyli się języków obcych, poznawali odmienne kultury, poszerzali horyzonty myślowe czy wyrabiali sobie gust artystyczny oraz nabierali dobrych manier⁸⁰. Edukacja młodzieńca bez wyruszenia w Grand Tour była uważana za niepełną i tym samym wiązała się ze znacznym uszczerbkiem w wychowaniu. Wyraźniejsze zainteresowanie się Alpami spowodowały dopiero nurty oświecenia i romantyzmu. Nowe prądy filozoficzne mówiące o sile ludzkiego rozumu, doświadczenia i poznania przyczyniły się do przyspieszenia przemian cywilizacyjnych, politycznych i kulturowych, wznagły także zainteresowanie geografiami, geologią i terenami nie dość zbadanymi.

Chodzenie po Alpach stało się popularne w XVIII wieku, a nawet obowiązkowe dla kulturalnego człowieka, precyzyjniej określając – mężczyzny⁸¹. Moment narodzin alpinizmu miał niebawem się wydarzyć⁸². Tym sukcesem było zdobycie najwyższego szczytu Europy Mont Blanc (4807 m) przez doktora Michela Paccarda i przewodnika Jacquesa Balmata w dniu 8 sierpnia 1786 roku. Wyczyn Paccarda i Balmata szybko zyskał rozgłos w Europie⁸³. Wiadomość ta została szeroko opisana, dlatego dotarła i zaintrygowała ówczesnych badaczy, naukowców czy artystów, którzy zainspirowani zdobyciem Mont Blanc, zaczęli wchodzić na inne niezdobyte szczyty, by prowadzić własne obserwacje, pomiary, czy szukać inspiracji. To z kolei zmieniło nieufne nastawienie społeczeństwa do gór i spowodowało rozwój turystyki alpejskiej oraz alpinizmu⁸⁴. Prestiż, sława i współzawodnictwo stały się równie istotne jak przeżycia estetyczne czy odkrycia naukowe w XVIII wieku. Nowy cel działalności alpinistycznej, czyli zdobywanie szczytów najwyższych i dziewiczych przyswiecał kolejnym alpinistom. Okres między 1786 a 1865 uznano za klasyczny w dziejach górskiej eksploracji Alp⁸⁵. W tym czasie nieliczne kobiety towarzyszyły swoim rodzinom podczas wyjazdów w góry o charakterze, który współcześnie nazwano by turystycznym.

⁸⁰ A. Mączak, *Peregrynacje. Wojaże. Turystyka*, Warszawa 2001, s. 142.

⁸¹ G. de Beer, *Early Travellers in the Alps*, Londyn 1966, s. 46.

⁸² S. Ardito, *W granicie i lodzie. Historia zdobywania ścian Mont Blanc.*, Warszawa 2011, s. 13.

⁸³ Informacja o zdobyciu szczytu Mont Blanc rozeszła się szybko po Europie. Pisane były przez różne osoby relacje z tej wyprawy np.: *Voyages dans le Alps, Nouvelle description des glaciers, vallées de glace et glaciers*, czy pulikowane w czasopiśmie np.: „Journal historique et politique de Genève”.

⁸⁴ K. SAYSSE-TOBICZYK, *op. cit.*, ss. 13-14.

⁸⁵ E. Roszkowska, *Alpinizm Europejski 1919-1939... op. cit.*, ss.16-26.

1.1. Początki alpinizmu kobiet

Alpinizm od początków swojej historii uważany był za domenę mężczyzn, przede wszystkim ze względu na rolę społeczną przypisaną kobiecie przez społeczeństwo, Kościół i filozofów. Początkowo kobiety nie uczestniczyły w górskich wycieczkach, by nie stać się tematem negatywnych komentarzy czy nawet nie zostać wykluczone z towarzystwa. W dziejach alpinizmu kobiet można jednak znaleźć przykłady działalności kobiecej, które wyłamywały się z obowiązujących norm.

Za bezprecedensowe należy więc uznać wejście na Laugenspitze (2433 m) koło Merano w Tyrolu 24 sierpnia 1552 roku⁸⁶, którego dokonały matka z córką: Regina Botsch zu Zwingenberg von Brandis i Katharina Botsch zu Zwingenberg von Boymont w towarzystwie męża Kathariny, Jakoba von Boymonta⁸⁷. To pierwsze kobiece osiągnięcie odnotowane w historii eksploracji Alp odbyło się bez pomocy przewodnika górskiego. Można zatem sądzić, że topografia tego obszaru była im dobrze znana, a więc mogło to być nie pierwsze ich górskie wejście. Za prawdopodobny cel tej wędrowki należałoby uznać pragnienie wejścia na szczyt, by podziwiać rozpościerające się z niego widoki. W czasach współczesnych, by upamiętnić to wydarzenie, postawiono pomnik na Laugenspitze (ryc. 1).

Ryc. 1. Pomnik z tablicą upamiętniającą zdobycie Laugenspitze przez pierwsze kobiety w 1552 roku

Źródło: Fotografia Gert Pöder na Blogu Ultental - Val d'Ultimo

Idee epoki oświecenia sprzyjały większej liczbie peregrynacji w typie Grand Tour, co miało pozytywne skutki nie tylko dla uczestników podróży, ale również dla mieszkańców popularnych regionów. Powstawały pensjonaty, gospody, rozwijał się

⁸⁶ Merano to obecnie włoskie miasteczko.

W. Schmidkunz, *Alpines Handbuch*, t. I, Leipzig 1931, s. 328.

⁸⁷ W opracowaniu M. i J. Kielkowsy (red.), *Wielka Encyklopedia gór i alpinizmu*, t. VI, Katowice 2013, omyłkowo w obydwu biogramach kobiet podany jest błędny 1522 r.

J. Kielkowski, *Zdobycie Tatr. Prehistoria i początki taternictwa do roku 1903*, Katowice 2018, s. 27.

masowy transport, ułatwiający podróżowanie⁸⁸. Nastąpiła też moda pisania pamiętników z podróży, które stały się pierwszymi przewodnikami dla osób chcących jeździć po Europie. Dopiero w ostatnich trzech dekadach XVIII wieku odbywanie Grand Tour stało się częścią wykształcenia niektórych dam z wyższych sfer⁸⁹. Dzięki zwiedzaniu alpejskich krain podczas europejskiego Grand Tour młodzi ludzie poznawali geografię i topografię regionu, kulturę i zwyczaje miejscowych oraz oswajali się z terenem górskim. To mogło przyczynić się do popularyzacji Alp wśród młodych Europejczyków i wzbudzić w przyszłości zainteresowanie zdobywaniem górskich szczytów.

Prawdopodobnie pierwszymi uczestniczkami Grand Tour były siostry **Elizabeth** (1756-1791) i **Jane** (1750-1811) oraz ich kuzynka **Mary** (1767-1849) **Parminter** i ich koleżanka **Miss Coliville** z Devonshire⁹⁰. Wielką wyprawę z Londynu do Francji rozpoczęły w 1784 roku⁹¹. Dwa lata później siostry Parminter, jako pierwsze kobiety, weszły na Mont Buet (3096 m) w Alpach Zachodnich⁹². Było to ważne osiągnięcie z punktu widzenia dziejów alpinizmu kobiet, a na pewno jedno z pierwszych przejść alpinistycznych powyżej 3 tysięcy metrów. Na cześć tego wydarzenia Mont Buet zaczęto nazywać kobiecym Mont Blanc⁹³.

Te pojedyncze, a zarazem pozytywne sygnały zainteresowania Alpami przez poważane kobiety, przyczyniły się do popularyzacji turystyki górskiej wśród damskiej części społeczeństwa, dla którego ta forma spędzania czasu wolnego stawała się coraz powszechniejsza.

1.1.1. Pierwsze kobiety na alpejskich szczytach

Masyw Mont Blanc do XVIII wieku nie istniał w świadomości Europejczyków; jego opisy nie były powszechne w literaturze, nie był też widoczny z okolicznych miast, tak jak na przykład Monte Rosa (4634 m) z Mediolanu. Wzrost zainteresowania tym

⁸⁸ Warto dodać, że w latach 80. XIX wieku w Europie najgęstsza sieć połączeń pokryte były terytoria Niemiec, Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji, łączna długość linii skonstruowanych przez te państwa przekraczała 65% ogółu trakcji na kontynencie.

⁸⁹ A. Mączak, *Odkrywanie Europy*, Gdańsk 1998, ss. 33–36.

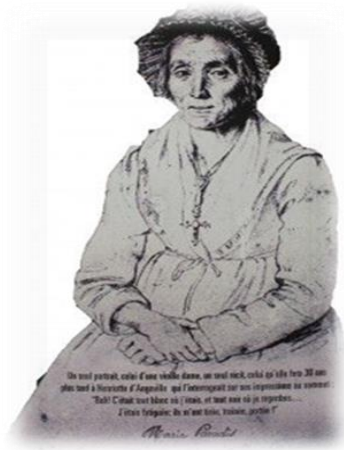
⁹⁰ Dotychczas brak informacji o imieniu Miss Coliville z Devonshire. Mary Parminter pisała dzienniki w latach 1773-1789, które zostały opracowane w 1902 r. przez Oscara Reichela. Podczas II wojny światowej w 1942 r. zostały one zniszczone, a z reprintów znane są jedynie ich fragmenty. <http://www.maryparminter.org.uk/mary-parminter/> (odczyt 10.11.2018).

⁹¹ N. Phol, *Woman, Space and Utopia 1600-1800*, Ashgate 2006, s. 94.

⁹² G. De Beer, M. H. Hey, *The First Ascent of Mont Blanc*, 1957, s. 252. <https://www.jstor.org/stable/530963> (odczyt 10.11.2018).

⁹³ Przez wiele lat historii kobiecego alpinizmu nie były znane ich nazwiska. Personalalia kobiet odkrył Gavin de Beer w „Alpine Club Review” w Wielkiej Brytanii dopiero w 1957 r. *Lady Legends of the Alps: women in mountaineering*, „Chamonix All Year”, <https://chamonixallyear.com/lady-legends-women-in-mountaineering> (odczyt 28.3.2019).

szczytem nie był zauważalny wśród kobiet. Pierwszą, która weszła na Mont Blanc była **Marie Paradis** (1778-1839) mieszkanka Chamonix (ryc. 2). Dokonała tego w 1808 roku, prawdopodobnie 14 lipca⁹⁴. Paradis była młodą, biedną służącą, samotnie wychowującą syna, liczącą na to, że zdobycie Mont Blanc uczyni ją bogatą. Do tego wyczynu została namówiona przez grupę przewodników, którzy uważali ją za kobietę zdolną do podjęcia górskiego przejścia. Zresztą jeden z nich, Jacques Balmat – zdobywca Mont Blanc – towarzyszył jej w wejściu na szczyt. Biorąc pod uwagę, że wejście Paradis na Mont Blanc nie wynikało z jej zaciekawienia alpinizmem i nie było poprzedzone regularnymi wspinaczkami, podobnie jak jej dalsze niezwiązane z działalnością górską życie, trudno określić ją mianem alpinistki. Za alpinistę w tamtych czasach uznawano osobę systematycznie i bezinteresownie oddającą się aktywności górskiej.

Ryc. 2. Marie Paradis

Źródło:<https://skyaboveus.com/climbing-hiking/Marie-Paradis-Henriette-dAngeville-First-Ascent-of-Mont-Blanc-by-Mountain-Climbing-Women>

Dopiero trzydzieści lat później odnotowano wyjście górskie, które kobieta podjęła z alpinistycznych pobudek i od daty jego odbycia można mówić o alpinizmie kobiecym. Mowa o wejściu **Henrietty D’Angeville** (1794-1871) na Mont Blanc 4 września 1838 roku. D’Angeville była pierwszą kobietą na świecie, która sama zaplanowała, zorganizowała i opłaciła trzydniową wyprawę⁹⁵. Szczegółowo też opisała

⁹⁴ C. E. Mathews, *The annals of Mont Blanc*, Londyn 1898, ss. 118-119.

<https://www.loc.gov/item/2001560150/> (odczyt 13.04.2018).

⁹⁵ Starannie dobrała, a następnie zatrudniła sześciu doświadczonych przewodników oraz sześciu tragarzy. Jako lidera wybrała Josepha Marie Coutteta, który już dziewięciokrotnie prowadził wyprawy na Mont Blanc. D’Angeville była osobą zamożną, urodzoną w rodzinie arystokratycznej, co pozwoliło jej na pokrycie kosztów wyprawy.

przygotowania i samo wejście na szczyt w książce *My ascent of Mont Blanc*⁹⁶. Jako kobieta samodzielna ewidentnie będąca pod wpływem trendów feministycznych, radziła czytelniczkom: „nie bierz niczyich rad, w szczególności od mężczyzn, ponieważ ważne jest, by ta historia miała kobiecy charakter”⁹⁷.

W XIX wieku alpinizm związany był z empiryczną działalnością naukową, nie dziwi zatem fakt kulturowej fascynacji nauką D’Angeville, która mierzyła swój puls na różnych wysokościach zarówno w trakcie aktywności fizycznej, jak i po odpoczynku. Dokonywała także pomiarów temperatury powietrza w zależności od nasłonecznienia i zacielenia stoków. Kiedy zeszła zwycięsko z Mont Blanc, podbiegła do niej młoda dziewczyna mówiąc: „Droga Pani, co za heroiczny wyczyn! Cóż za wspaniały dzień dla kobiecości!”⁹⁸.

Taka pochwała i podkreślenie wyczynu pokazuje, że kobiety doceniały osiągnięcia innych kobiet, zwłaszcza że większość z nich nie miała możliwości (np. fizycznych, finansowych) ani odwagi, by dokonać takich wyczynów przeciwstawiając się jednocześnie opinii społecznej. Doskonale jednak zdawały sobie sprawę, że sukcesy, jak np. ten D’Angeville, były istotne i prowadziły do zmiany roli kobiet w życiu społeczno-kulturalnym i w związku z tym należało o nich mówić. Historyk alpinizmu Claire Eliane Engel uważała, że D’Angeville uprawiała alpinizm z miłości, jaką darzyła góry. Faktem było, że była osobą samotną, być może dlatego góry stały się obiektem jej emocjonalnego zaangażowania. Według Engel, D’Angeville była też żądna podziwu i zazdrosna o sławę wspinającej się pisarki i feministki George Sand⁹⁹.

Wyprawy Paradis oraz D’Angeville, choć wynikały z różnych pobudek, stanowiły świadectwo siły i wolnego ducha kobiet, które były w stanie odrzucić bezpieczeństwo i spokój domowy na rzecz mierzenia się z trudami alpejskich przejść. Należy także zauważyć, że D’Angeville w znaczący sposób wpłynęła na rozwój alpinizmu przez kobiety w zakresie organizacji wyprawy, przygotowania naukowego i fizycznego. Za nią podążyły m.in.: Anne Lister, Lucy Walker, Margaret Brevoort czy siostry Pigeon.

W połowie XIX wieku do działalności alpejskiej Francuzek dołączyły Angielki.

⁹⁶ H. D’Angeville, *My ascent of Mont Blanc, Hereafter referred to as My Ascent*, Harper Collins, London 1992, ss. 3, 38.

⁹⁷ Cytat za D. Mazel, *Mountaineering women. Stories by early climbers*, Texas 1994, s. 5.

Org.: „Don’t take anyone’s advice, especially a man’s, because it is necessary that this narration bear the feminine character”.

⁹⁸ Cytat za R. A. Brown, *op.cit.* s. 29.

Org.: „Dear Lady, what an heroic exploit! What a glorious day for a womanhood!”.

⁹⁹ C. E. Engel, *A History of Mountaineering in the Alps*, Londyn 1950, ss. 67-68.

Było to naturalną konsekwencją rozkwitu społeczno-kulturowego i gospodarczego Brytyjskiego Imperium, dzięki umiejętnie prowadzonej polityce **królowej Wiktorii Hanowerskiej** (1819-1901)¹⁰⁰. Społeczeństwo brytyjskie miało charakter klasowy, najbardziej w omawianym okresie wzmocniła się w nim średnia klasa mieszczańska, wyraźna była hierarchizacja. Dominujący był także patriarchalny model rodziny. Kobietom angielskim żyjącym w społeczeństwie wiktoriańskim od najmłodszych lat wpajano, jak mają się zachowywać i prezentować¹⁰¹.

Wydaje się, że poddane królowej widziały w alpinizmie możliwość oderwania się od obowiązków i wizerunku typowej kobiety wiktoriańskiej. Zdawały sobie sprawę, że przełamując stereotypy dotyczące roli życiowej kobiet, mogą stopniowo uzyskać wolność społeczną. Taką motywacją charakteryzowały się działania podjęte przez **Anne Lister** (1791-1840) właścicielkę ziemską. Znana była z pierwszego wejścia (wśród kobiet i mężczyzn) na Vignemale (3298 m) w Pirenejach 7 sierpnia 1838 roku. Tę wycieczkę opisała w swoim dzienniku¹⁰².

Znaczny rozwój alpinizmu nastąpił dopiero po 1850 roku, a ściślej w latach 1854-1865, czyli od wejścia Alfreda Willisa, Prezydenta The Alpin Clubu na Wetterhorn (3701 m) i trwał do zdobycia przez Edwarda Whympera Matterhornu (4478 m)

¹⁰⁰ W epoce wiktoriańskiej Wielka Brytania stała się imperium kolonialnym zajmującym 1/5 globu ziemskiego, a jego ludność stanowiła prawie 1/4 światowej populacji. Królowa Wiktorija objęła tron Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii w 1837 r. w wieku 18 lat i panowała przez kolejnych 68 lat, do swojej śmierci w 1901r.

Kronika Kobiet pod red. M. Michalaka, *Nadszedł kres epoki wiktoriańskiej*, Warszawa 1993, s. 383.

¹⁰¹ Miała być damą o „bladej cerze i delikatnych dłoniach”, co świadczyło o unikaniu pracy fizycznej i przebywaniu w domu, a smukła figura z wąską talią utrzymywaną gorsetem dowodziła jej dbałości o siebie. Swoją powierzchownością, przestrzeganiem zasad moralnych i spolegliwością pokazywała, że nadaje się na dobrą żonę i matkę.

A. Gromkowska-Melosik, *Ciało, moda i tożsamość kobiety epoki wiktoriańskiej – dyskursy piękna i przemocy*, „Kultura Społeczeństwo Edukacja” 2012, nr 2, ss. 18-19.

¹⁰² V. Ingham, *Anne Lister's Ascent of Vignemale*, „The Alpine Journal” 1968, nr 73, ss. 199-204.

https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1968_files/AJ%201968%20199-204%20Ingham%20Anne%20Lister.pdf (odczyt 10.1.2019).

Dziennik został przeszło 100 lat później opublikowany przez Vivien Ingham w roczniku „The Alpine Journal” w 1968 r. O zaradności i niezależności Lister świadczył fakt wiążący się z tą wyprawą. Po sukcesie, jakim było zdobycie szczytu Vignemale, towarzyszący jej przewodnik Henri Cazaux chciał przypisać pierwszeństwo wejścia francuskiemu politykowi Napoleonowi Josephowi Ney, noszącemu przydomek „Prince de la Moskova”. Aby się przed tym uchronić, Lister musiała na drodze prawnej wymóc na przewodniku pisemną deklarację, że to ona była pierwsza na szczycie, a nie mężczyzna. Nie było pewne, z jakich względów przewodnik zmieniał historię, ale można domyślać się, że chodziło o kwestie finansowe, ów mężczyzna mógł więcej zapłacić. Lister była nie tylko alpinistką, ale także podróżniczką i pisarką. Znane są również jej pamiętniki, w których opisała podróże, prowadzone interesy, a nawet swoje związki homoseksualne. H. Whitbread, *I know my own heart. The diary of Anne Lister*, Virago 1988. W 2011 r. dziennik został wpisany na listę Programu Pamięć Świata UNESCO. Mogła realizować swoje podróże, ponieważ utrzymywała się prowadząc interesy i zarządzając posiadłością Shibden Hall w Halifaxie.

w Alpach Pennińskich w 1865 roku¹⁰³. Prym wiodli wówczas Anglicy, co wynikało ze wspomnianej korzystnej sytuacji społeczno-gospodarczej Wielkiej Brytanii, wpływającej też na rozwój nauki i sportu w Zjednoczonym Królestwie¹⁰⁴. W 1854 roku jako pierwsza Brytyjka, a trzecia kobieta po Paradis i D'Angeville, na Mont Blanc stanęła **Helen Hamilton**¹⁰⁵. Ten fakt zazwyczaj jest pomijany w publikacjach poświęconych dziejom eksploracji gór.

Nie funkcjonuje też określenie „złoty wiek kobiecego alpinizmu”, który być może trwał w tym samym czasie, co męski *Golden Age*. Dowodem na zasadność wyodrębnienia złotego okresu kobiecego alpinizmu są liczne osiągnięcia alpinistek zrealizowane w tym samym okresie, czyli w tzw. wieku wielkich wejść alpejskich. Różnica między męskim, a kobiecym alpinizmem przejawiała się nie tylko w zdobytych szczytach, ale też w przeciwnościach, jakie należało pokonać. Mężczyźni musieli zmagać się jedynie z trudnościami wynikającymi z braku nowoczesnego sprzętu alpinistycznego, własnymi słabościami czy z niekorzystnymi warunkami terenu lub pogody. Kobiety, poza tymi utrudnieniami, borykały się jeszcze z brakiem zrozumienia społecznego, a nawet niechęcią większości alpinistów oraz przewodników górskich¹⁰⁶.

Alpiniści Albert F. Mummery i Emmanuel Boileau reprezentowali kolejny etap w rozwoju alpinizmu. Okres ten charakteryzował się poszukiwaniem trudności przy podjęciu przejścia górskiego, co dobitnie podkreślił Mummery: „Istotą sportu alpinistycznego nie jest wejście na szczyt, lecz walka z trudnościami”¹⁰⁷. Aby sprostać drodze, należało doskonalić technikę wspinania się. Epokę tę nazwano *Silver Age*¹⁰⁸. W kobiecym alpinizmie trudno wyodrębnić taki okres.

Nie tylko dla opisanych Francuzek oraz poddanych królowej Wiktorii zdobywanie gór stawało się wyzwaniem i formą aktywności fizycznej. Jednym z przełomowych momentów w rozwoju zainteresowania kobiet górami była wycieczka **cesarzowej**

¹⁰³ G. T. Brown, *The Wetterhorn*, „The Alpine Journal” 1953, nr 286, ss. 179-200.

I. Smith, *Edward Whymper's London*, „The Alpine Journal” 2004, nr 353, ss. 234-240.

¹⁰⁴ M. S. Reidy, *Mountaineering, Masculinity, and the Male Body in Mid-Victorian Britain*, „The History of Science Society” Chicago 2015, ss. 158-159.

<https://www.jstor.org/stable/10.1086/682975?origin=JSTOR-pdf> (odczyt 10.1.2019).

¹⁰⁵ W. Cicely, *The feminine share in mountain adventure*, „The Alpine Journal” 1976, ss. 92-93.

https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1976_files/AJ%201976%2090-100%20Williams%20Women.pdf (odczyt 10.1.2019).

¹⁰⁶ Ibidem, s. 20.

¹⁰⁷ Cytat za: J. Kurczab, *Osiągnięcia alpinistów polskich w Alpach na tle alpinizmu światowego (1786-1975)*, [w:] *Materiały z teorii i dydaktyki alpinizmu*, pod red. A. Matuszyka, „Zeszyty Naukowe AWF Kraków” 1990, nr 61, s. 17.

¹⁰⁸ T. Braham, *When the Alps Cast Their Spell: Mountaineers of the Alpine Golden Age*, Londyn 2005, s. 176.

Elżbiety Bawarskiej (1837-1898), żony Franciszka Józefa I. Para cesarska udała się w 1856 roku na Grossglockner (3798 m) w Alpach Centralnych¹⁰⁹. Elżbieta Bawarska została jednak zmuszona do pozostania koło języka lodowca. Uważano za niestosowne, by zdobyła tę samą wysokość, co cesarz. Nie zniechęciła się tym i nadal interesowała się górami. W 1885 roku weszła na Grosser Buchstein (2224 m) w Gesäuse (Północne Alpy Wapienne)¹¹⁰.

Postęp, jaki dokonał się u schyłku XIX wieku we wszystkich dziedzinach życia, był imponujący, a co ważniejsze, polepszył jakość życia Europejczykom, między innymi przez skrócenie dziennego czasu pracy, wprowadzenie urlopów, a także promocję aktywnego sposobu spędzania czasu wolnego i rozwój kultury fizycznej¹¹¹. Sprzyjało to rozwojowi turystyki. Zaczęto budować hotele i zajazdy dla turystów, w góry prowadzili wyspecjalizowani przewodnicy, tworzono nowe szlaki górskie, a alpinści poświęcali corocznie lato na wspinaczkę oraz doskonalenie swoich umiejętności i sprzętu. Kobiety starały się dorównać mężczyznom, brały udział w organizowanych pieszych wędrówkach w niższe partie Alp, a niektóre w wyjściach wysokogórskich z przewodnikami i członkami rodzin (mąż, ojciec, brat). Zaczęły opisywać swoje wędrówki. Na ten okres datuje się początek kobiecej literatury górskiej. Pierwszą alpinistką, która opublikowała książkę ze swojej alpejskiej aktywności, była **Eliza (Henry) Warwick Cole**¹¹². Wydana w 1859 roku *A Ladies tour around Monte Rosa*, mimo że nie zawierała opisów poszczególnych osiągnięć alpinistycznych, była książką pionierską. Autorka zachęcała w niej kobiety do uprawiania turystyki górskiej¹¹³. Uważała, że mężczyźni celowo wyolbrzymiają trudności i niebezpieczeństwa gór¹¹⁴. Według autorki, prawie każda zdrowa, aktywna kobieta mogła czerpać przyjemność z wypraw górskich. Jednak niełatwym było przekonanie ówczesnego, hołdującego konserwatywnym poglądom społeczeństwa, że kobiety również mogą pokonywać trudności górskich szlaków. Mało wiadomo o faktach z życia osobistego Warwick Cole, ale jej publikacje świadczą, że była kobietą czytaną,

¹⁰⁹ R. Messner, *Kobiety na szczycie. Kobiety na górze*, Katowice 2012, s. 39.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ J. Fijałek, *Tradycje zdrowia publicznego w historii medycyny powszechnej i polskiej*, Łódź 1998, s. 8.

¹¹² Prawdopodobne lata życia Elizy Warwick Cole to 1812-1876.

¹¹³ H. Warwick Cole, *A Lady's Tour Round Monte Rosa: With Visits to the Italian Valleys of Anzasca, Mastalone, Camasco, Sesia, Lys, Challant, Aosta, and Cogne; In a Series of Excursions in the Years 1850-56-58*, Londyn 1859.

¹¹⁴ Szczególnie ostrzegwała czytelników przed włoskimi przewodnikami, którzy według niej zachowywali się histerycznie (na przykład: nie myśleli logicznie, byli zbyt emocjonalni lub agresywni) w towarzystwie wspinających się kobiet.

posługującą się kilkoma językami. Czytała nie tylko Shakespeare'a i Ruskina, ale również prace dotyczące geografii i podróży. Zarówno Warwick Cole, jak i inne alpinistki mogły podzielać poglądy Ruskina. Według Ruskina najważniejsza była natura, a dzięki częstym podróżom zdał sobie sprawę, że człowiek jest jej częścią¹¹⁵. To właśnie młodzieńcza wycieczka Ruskina w Alpy była momentem zwrotnym w jego życiu. Pod wpływem pięknego widoku gór i wrażenia ich wzniosłości ustalił on własną hierarchię wartości oraz przedmiot swoich badań. Uważał, że każdy człowiek ma wrodzoną wrażliwość na estetykę, której poszukuje w swoim życiu. Ruskin przyjmował, że przy założeniu jedności człowieka z naturą, każdy będzie miał dostęp do wewnętrznego źródła wartości¹¹⁶.

Trudno nie podkreślić tutaj wpływu na rozwój zainteresowania górami podziwianej i szanowanej przez własnych poddanych królowej Wiktorii. Ona sama także była wielką zwolenniczką turystyki górskiej (ryc. 3). Dwa razy do roku udawała się na wędrówki w szkockie góry, gdzie w Balmoral wybudowała specjalnie zamek. Aby ochronić krajobraz i środowisko naturalne tego regionu, nie pozwoliła doprowadzić tam linii kolejowej¹¹⁷. Królowa także знаła Alpy Szwajcarskie, w których weszła na wiele łatwo dostępnych przełęczy i szczytów¹¹⁸. Jej przychylna postawa wobec eksploracji gór była bodźcem dla ówczesnych kobiet, skłaniającym je do podjęcia tej działalności i naśladowania zainteresowań władczyni.

¹¹⁵ M. Pawlikowski, *Góry i Człowiek*, Warszawa 1939, s. 59.

¹¹⁶ M. Bujno, *John Ruskin i jego poglądy*, Warszawa-Kraków 1901, s. 8.

¹¹⁷ M. i J. Kielkowscy (red.), *op. cit.*, t. VI s. 814.

¹¹⁸ W 1868 roku Królowa odwiedziła Alpy Szwajcarskie, wybrała się na szczyt Rigi (1798 m) w Alpach Glarneńskich oraz na Pilatusa (2132 m) w Prealpach Berneńskich. Weszła także na przełęcz Furka w Alpach Urneńskich, skąd dotarła na Lodowiec Rodanu. W czasie wycieczek towarzyszyła jej córka Louisa, która robiła szkice i malowała góry, podobnie zresztą jak Królowa, która uwieczniła na płótnie szczyty Rigi i Pilatus oraz widoki ze swoich posiadłości w Windsorze i Balmoral.

Ryc. 3. Rysunek ze „Szkicownika Królowej Wiktorii z 1874 r.” w zbiorach Royal Collection Trust

Źródło: <https://www.rct.uk/collection/980045/queen-victorias-sketch-book-1874>

Pasji podróżowania i alpinizmu oddawały się najczęściej niezamężne kobiety, jak np.: Lucy Walker i Meta Brevoort. W XIX-wiecznej Europie samotnych kobiet było coraz więcej, szczególnie w większych miastach. Był to jeden z wielu procesów społecznych zapoczątkowanych już w drugiej połowie XVIII wieku, który związany był z narastającą urbanizacją i industrializacją¹¹⁹. Jak już wspomniano, w świadomości społeczeństwa utrwalony był model patriarchalny, a miejsce kobiety było w domu, przy mężu i dzieciach. Taki obraz rodziny propagował Kościół katolicki, dlatego dla wiernych jedynym usprawiedliwieniem niezawierania małżeństwa było oddanie się służbie Bogu. Konserwatywny wzorzec rodziny dominował także w religii protestanckiej. Tak utrwalony model trwał, mimo że zakłócony był wydarzeniami o podłożu militarnym począwszy od rewolucji francuskiej, przez następujące po sobie w następnych latach przewroty i wojny, które wykorzystywane były jako argumenty przez kobiety walczące o prawa do nauki czy pracy¹²⁰. Historyk Andrzej Chwalba uważa, że samotność mogła być świadectwem niepowodzenia życiowego, ponieważ w XIX wieku nadal panowało przekonanie, że jedynym sukcesem i powołaniem kobiety jest szczęśliwa rodzina oparta na udanym małżeństwie z zamożnym i powszechnie

¹¹⁹ M. Wierzbicka, *Kilka uwag o kobiecie samotnej w XIX wieku*, [w:] *Kobieta i rewolucja obyczajowa*, t. IX, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa 2006, s. 447.

¹²⁰ Ibidem, s. 449.

szanowanym mężczyzną¹²¹. Społeczna akceptacja kobiet niezamężnych była niewielka. Jednak stereotyp dotyczący konieczności zamążpójścia słabł, a kobiety samodzielnie przekonywały, że dzięki samotności były bardziej kreatywne i miały więcej przestrzeni życiowej do podejmowania większej liczby obowiązków¹²².

Za pierwszą alpinistkę pochodzącą z Wielkiej Brytanii uważano **Lucy Walker** (1835-1916)¹²³. Clair Eliane Engel biorąc pod uwagę osiągnięcia i postawę Walker, przedstawia ją jako legendarną postać XIX-wiecznego alpinizmu¹²⁴. W latach 1858-1879 Walker dokonała 98 wejść na szczyty alpejskie, z czego na 16 wierzchołkach była pierwszą kobietą (ryc. 4). Warto zaznaczyć, że w odróżnieniu od Cole nie opisywała swoich wypraw i przeżyć z nimi związanych¹²⁵.

Ryc. 4. Lucy Walker siedząca z ojcem Frankiem Walkerem w 1871 roku¹²⁶

Źródło: [https://en.wikipedia.org/wiki/Lucy_Walker_\(climber\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Lucy_Walker_(climber))

¹²¹ A. Chwalba, *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2000, s. 109.

¹²² M. Wierzbicka, *op. cit.*, s. 455.

¹²³ W świat gór wprowadził ją ojciec Frank Walker, z którym chodziła w góry od 18 roku życia.

¹²⁴ E. C. Engel, *Early Lady Climbers*, „The Alpine Journal” 1943, ss. 57-59.

https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1943_files/AJ54%201943%2051-59%20Engel%20Lady%20Climbers.pdf (odczyt 10.11.2019).

¹²⁵ Jej stałym przewodnikiem górskim był Melchior Anderegg. Prawdopodobnie, jako ostatni szczyt zdobyła Basodino (3273 m) w Alpach Lepontyńskich. Istotnym było pierwsze kobiece wejście na Matterhorn 21 lipca 1871 roku oraz zdobycie szczytu Jungfrau z siostrami Pigeon w 1873 roku. Poza tym, zdobyła takie alpejskie szczyty, jak: Eiger (3970 m), Balmhorn (3709 m), Wetterhorn (3701 m), Monch (4099 m), Finsteraarhorn (4273 m) w Alpach Berneńskich (Alpy Zachodnie) i Mont Blanc oraz w Alpach Pennińskich Monte Rosa, Weisshorn (2932 m).

¹²⁶ Od lewej stoją: nieznaną mężczyznę, Melchior Anderegg i Adolphus Warburton Moore.

Alpinistki coraz częściej świadomie podejmowały trudniejsze technicznie drogi. Zdawały sobie sprawę, że sukces alpinisty wyznacza nie tylko samo zdobycie szczytu, ale również pokonanie trudności drogi wspinaczkowej. Takie podejście charakteryzowało działalność Amerykanki **Margaret „Meta” Brevoort** (1825-1876), która podobnie jak Walker, jako jedna z pierwszych kobiet na świecie regularnie spędzała lato na wspinaczkę górską.

W drugiej połowie XIX wieku popularne były wyjazdy rodzinne w góry. Wydaje się, że takie letnie pobyty w Alpach były powodem podjęcia przez Brevoort aktywności górskiej¹²⁷. W odróżnieniu od Walker, która wspinała się z ojcem, to na Brevoort spoczywała w czasie wyprawy odpowiedzialność za siebie i bratanka Williama A. B. Coolidge’a.

Brevoort, kierowana ogromną ambicją, chciała jako pierwsza kobieta wejść na Matterhorn. Nie udało jej się to. O kilka dni wyprzedziła ją Walker. Brevoort weszła na szczyt dopiero podczas drugiej próby w 1871 roku¹²⁸. Kiedy Walker triumfowała po zdobyciu Matterhornu, Brevoort złożyła jej gratulacje: „Brawo, moja droga. Dobra robota. Co za radosny dzień dla kobiet”¹²⁹. Radosny, bo prowadzący do uznania ich możliwości, mimo niechęci mężczyzn. Przykładem dobitnie ukazującym stosunek członków The Alpine Club (AC) do wspinających się kobiet i ich osiągnięć jest fakt, że to towarzysząca Brevoort suczka terierka Tschingel, a nie Brevoort została członkiem honorowym AC i to w czasie, kiedy w szeregach tego klubu nie było żadnej kobiety (ryc. 5)¹³⁰.

Miały okazję spotkać się tylko raz; Brevoort i Walker rywalizowały ze sobą o osiągnięcia alpinistyczne, co potwierdził Coolidge, mówiąc, że jego ciotka rozpoczęła działalność górską pod wpływem Walker¹³¹. Współzawodnictwo było zatem

¹²⁷ Była na szczycie Cima di Jazzi (3804 m) w Alpach Pennińskich w 1865 r. W podróż zabrała swojego bratanka, 14-letniego Williama A.B. Coolidge, któremu górskie powietrze poprawiło wątłe zdrowie. Brevoort zaszczerpiła w nim miłość do gór, co zapoczątkowało wspólną wspinaczkę, trwającą 11 lat. Brevoort weszła na Monte Rose, Breithorn (3826 m) w Alpach Pennińskich oraz na Jungfrau (4159 m), Finsterauhorn (4274 m) i Bietschhorn (3934 m) w Alpach Berneńskich. W czasie swojej kariery dokonała 26 pierwszych wejść, z czego 14 kobiecych, a 12 mieszanych.

¹²⁸ M. Isserman, *Continental Divide. A history of American Mountaineering*, Nowy Jork 2016, ss. 42-44.

¹²⁹ Cytat za R. A. Brown, *op. cit.*, s. 61. Org.: „Well done, my dear. Well done. What a joyous day for a women”.

¹³⁰ Tschingel towarzyszyła im w licznych przejściach górskich, a blisko 30 z nich było pierwszymi wejściami. Lata życia psa to 1865-1879. P. Wright, *Marguerite 'Meta' Claudia Brevoort: 1825-1876*, 30.8.2017.

<http://www.alpinist.com/doc/web17c/wfeature-a59-mtnprofile-essay-meta-brevoort> (odczyt 27.9.2017).

M. i J. Kiełkowscy (red.), *op. cit.*, t. VI, s. 799.

¹³¹ M. Paillon, *Les Femmes Alpinistes. Miss Brevoort*, „Annuaire de Club Alpin Francais” 1899, nr 26, s. 289.

nieodzownym elementem i siłą napędową nie tylko męskiego, ale i kobiecego alpinizmu. Kariery Walker i Brevoort inspirowały inne kobiety (np. Elizabeth Le Blond) do zdobywania górskich szczytów. Tym samym alpinistyczną aktywność obu Brytyjek uważa się za początek okresu samodzielnej wspinaczki alpejskiej pań, który można by nazwać, poprzez analogię do wybitnych osiągnięć męskiego alpinizmu, złotym wiekiem brytyjskiego alpinizmu kobiet¹³².

Ryc. 5. Meta Brevoort z towarzyszami i suczką Tschingel

Źródło: <http://www.alpinist.com/doc/web17c/wfeature-a59-mtnprofile-essay-meta-brevoort>

Innego typu trudnością, z jaką mierzyły się kobiety wkraczające do świata alpinizmu zdominowanego przez mężczyzn, była ograniczona możliwość publikowania relacji z górskich przejść. Kiedy w 1872 roku Brevoort napisała relację ze swojej wyprawy na Bietschhorn (3934 m), „The Alpine Journal” opublikował ją, ale w tekście nie mogła użyć swojego nazwiska, ani podpisać go, dlatego pisała o sobie *Lady myself*. Zasada redakcyjna była restrykcyjna – na łamach tego czasopisma mogli publikować tylko mężczyźni. Dlatego też pod artykułem autorstwa Brevoort widnieje nazwisko jej bratanka Coolidge’a¹³³.

Brevoort jako pierwsza dokonała też zimowego wejścia na Wetterhorn i Jungfrau w styczniu 1874 roku¹³⁴. Od tego też roku można mówić o zimowym alpinizmie kobiet. Przykładowo przyjaciółka Brevoort – **Mary Isabella Straton** (1838-1918), francuska alpinistka dokonała pierwszego zimowego wejścia na Mont Blanc w styczniu 1876

<https://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/documents/65840-marie-paillon-vue-a-travers-ses-ecrits-et-ses-papiers-personnels-une-bourgeoise-alpiniste-et-feministe-francaise-1848-1946.pdf> (odczyt 01.10.2017).

¹³² R. A. Brown, *op. cit.*, s. 43.

¹³³ W. A. B. Coolidge, *A Day and Night op. cit.*, ss. 114-124.

¹³⁴ W. A. B. Coolidge, *The Wetterhorn & Jungfrau op. cit.*, ss. 405-414.

roku¹³⁵.

Na przełomie wieków alpinistki zaczęły interesować się coraz trudniejszymi drogami wspinaczkowymi. Takie podejście do alpinizmu reprezentowały siostry **Anna Pigeon** (1832-1917) i **Ellen Pigeon-Abbot** (1836-1902) z Clapham¹³⁶. Ponadto siostry Pigeon każdego sezonu wchodziły minimum na cztery czterotysięczniki, dzięki czemu stały się osobami rozpoznawalnymi w świecie alpinistycznym¹³⁷.

Długotrwałe i obciążające fizycznie wspinaczki w Alpach sióstr Pigeon zapoczątkowały w środowisku medycznym dyskusję na temat wpływu nadmiernego wysiłku fizycznego na zdrowie kobiet oraz na ich zdolności reprodukcyjne. Lekarze szczególną uwagę zwracali na kwestię zmniejszonej wydolności organizmu kobiety podczas menstruacji. Doktor Henry Maudsley uważał, że kobieta była niezdolna do cięższej pracy w czasie periodu. Innego zdania była lekarka, Garret Anderson, która twierdziła, że miesiączka nie ma wpływu na aktywność kobiet¹³⁸. Podobne stanowisko prezentowała w swoim esejem amerykańska lekarka i sufrażystka Mary Putnam-Jacobi w 1876 roku¹³⁹. W wydanej rok później książce przedstawiła dane statystyczne oraz wyniki badań klinicznych, na podstawie których sformułowała wniosek, że w czasie menstruacji nie dochodzi do obniżenia poziomu wydolności organizmu kobiety. Putnam-Jacobi zauważyła, że ćwiczenia fizyczne, praca, nauka, podejmowane przez

¹³⁵ Straton poślubiła swojego przewodnika Jeana-Esterila Charleta w 1876 r, co wówczas było mezaliansem. Wspólnie przez 20 lat wspięli się na wiele szczytów w masywie Mont Blanc.

C. Gardien, *Jean-Esteril Charlet and Mary Isabella Straton: A Fairy Tale*, „Alpinist” 2015, nr 50, s. 52.

¹³⁶ W 1866 r. zdobyły Mettelhorn (3406 m) w Alpach Pennińskich, o rok później przez Grands Mulets Mont Blanc. W 1869 r. podczas zejścia z Sesiajoch (4424 m) w Alpach Pennińskich ich przewodnik popełnił błąd zostawiając jedną z sióstr ostatnią na linii, a to miejsce było zarezerwowane dla najbardziej doświadczonego uczestnika wyprawy, incydent był nawet opisany w „The Alpine Journal”. Wydarzenie to potraktowano jako przełomowe i udowodniło, że kobiety posiadają odpowiednie warunki fizyczne i mogą opanować techniki poruszania się po górach na tym samym poziomie co mężczyźni. Choć przez ten błąd przejście mogło zakończyć się tragicznie, ostatecznie szczęśliwy koniec znacząco wzmocnił pewność siebie oraz swoich fizycznych i psychicznych możliwości u sióstr.

A. i E. Pigeon, *Passage of the Sesia Joch from Zermatt to Alagna by English Ladies*, „The Alpine Journal” 1870a, nr 5, s. 96,

https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1999_files/AJ%201999%20161-169%20Cerri%20Sesiajoch.pdf (odczyt 10.11.2017).

¹³⁷ W czasie swojej kariery alpinistycznej weszły nową drogą na Moming Pass (3745 m) w Alpach Pennińskich w 1872 r. oraz jako pierwsze kobiety trawersowały Matterhorn (4487 m) z Włoch do Zermatt (4165 m) w 1873 r. Siostry zawsze wspięły się razem z różnymi przewodnikami w zależności od lokalizacji. W ciągu dwóch tygodni sezonu 1874 r. wspięły się na Mont Blanc, Aiguille Verte (4122 m), Pigne d’Arolla (3796 m), Zinal Rothorn (4221 m), Breithorn (4164 m), Monte Rosa (4634 m), Obergabelhorn (4073 m), Castor (4226 m), Pollux (4092 m), Weisshorn (4506 m), powtórnie Matterhorn (4478 m). Jedynie pogoda przeszkodziła im w zdobyciu Dent Blanche (4364 m).

R. Cerri, *The Passage of the Sesiajoch from Zermatt to Alagna*, „The Alpine Journal” 1999, ss. 163–170. https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1999_files/AJ%201999%20161-169%20Cerri%20Sesiajoch.pdf (odczyt 10.11.2017).

¹³⁸ G. Anderson, *Sex in Mind & Education: A Reply*, „Fortnightly Review” 1874, nr 15, ss. 582-594.

¹³⁹ M. Jacobi-Putnam, *The Question of Rest During Menstruation*, Nowy Jork 1877.

kobiety, cechuje ten sam poziom efektywności w czasie periodu, jak i poza nim¹⁴⁰. Rady i zakazy dotyczące aktywności fizycznej, które mężczyźni dawali kobietom, można odebrać jako chęć ciągłego kontrolowania kobiet. Kobiety były pod nadzorem mężczyzn w domu, w czasie wolnym, w sposobie bycia, a przez medycynę można było kontrolować ich rozwój zdrowotny czy fizyczność¹⁴¹.

Dla alpinistek problematyczny bywał także brak rozumienia ich pasji górskiej przez rodzinę. Tak było w przypadku **Elizabeth Le Blond** (1861-1934) (ryc. 6). Nikt z jej bliskich nie interesował się alpinizmem. Dawali jej za to odczuć, że są zgorzeleni jej udziałem w wycieczkach w towarzystwie obcych mężczyzn – przewodników¹⁴². Le Blond była kolejną alpinistką, która przyznała, że myśl o wspinaniu zaszczerpiła u niej Walker¹⁴³. Pokonywała drogi w Alpach Zachodnich i Wschodnich zarówno z przewodnikami, jak i z innymi kobietami, tworząc z nimi samodzielne zespoły¹⁴⁴.

W 1900 roku Le Blond zdobyła Piz Palü (3901 m) w Alpach Wschodnich tylko w towarzystwie arystokratki Lady Evelyn Mc Donell. To samodzielne kobiece przejście odbiło się szerokim echem w alpinistycznym środowisku. Było ono wynikiem umiejętnego wykorzystania zasobów finansowych oraz zdolności organizacyjnych, a także alpinistycznych Le Blond¹⁴⁵. Ta miłośniczka gór angażowała się również w integrację środowiska alpinistek¹⁴⁶.

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ C. A. Roche, *Women Climbers 1850–1900: A Challenge to Male Hegemony?*, „Sport in History” 2013, s. 19.

¹⁴² Znana jest jako Mrs. Burnaby, Mrs. Main i Mrs. Aubrey Le Blond, a przez przyjaciół zwana Lizzie. Dzięki swojej pozycji społecznej i dobrej sytuacji materialnej była kobietą wielu pasji – jeździła rowerem przez Włochy i Francję. Podróżowała po całym świecie przed I wojną światową i po niej. W latach 1882-1903 dokonała ponad stu wejść, z czego 21 jako pierwsza.

¹⁴³ Opisała swoje wycieczki górskie w kilku książkach: *The High Alps in Winter: or Mountaneering in search of health, Adventures on the roof of the world* opatrzonej własnymi fotografiami, a także w autobiografii *Day in, Day out*. Le Blond była także jedną z pierwszych kobiet-reżyserek, dlatego mogła wykorzystać swoje doświadczenie górskie i nakręcić również dziesięć filmów o tematyce alpinistycznej i sportowej. Tytuły filmów: *Bobsleigh Racing No. 1* (1898), *Bobsleigh Racing No. 2* (1898), *Bobsleigh Racing No. 3* (1898), *Figure Skating on the Kulm Rink* (1898), *Hockey on St. Moritz Lake* (1898), *Skating* (1898/II), *Sleighting and Snowballing* (1898), *Tobogganing on the Cresta Run* (1898), *Tobogganing on the Snow Run* (1898), *Tobogganing on the Village Run* (1898).

E. Le Blond Alpinist, Photographer and Author.

<http://womensmuseumofireland.ie/articles/elizabeth-lizzie-le-blond--2> (25.8.2017).

¹⁴⁴ Np.: w wejściu na Matterhorn w sierpniu 1883 r. towarzyszył jej Alexander Burgener, który będąc pod wrażeniem umiejętności Le Blond, stwierdził, że „kobiety naprawdę mogą się wspinąć”.

D. Mazel, *op. cit.* s. 61.

¹⁴⁵ E. Main, *Hints on Snow Photography*, London 1895, s. 67.

¹⁴⁶ W 1907 r. współtworzyła Ladies' Alpine Club w Londynie i została jego pierwszą przewodniczącą. Ponownie została wybrana na to stanowisko w 1937 roku. Wybór jej osoby stanowił wyraz uznania jej odwagi oraz zasługi w działalności na rzecz szerzenia idei alpinizmu wśród kobiet. Szerzej na temat stowarzyszeń alpinistycznych traktuje rozdział 5.

J. A. Smith, Walker, Lucy (1836–1916), *Oxford Dictionary of National Biography*, 2004.

Ryc. 6. Elizabeth Le Blond

Źródło: <http://womensmuseumofireland.ie/articles/elizabeth-lizzie-le-blond--2>

Na przełomie XIX i XX wieku również we Włoszech istniała dość liczna grupa alpinistek. Tworzyły ją m.in.: hrabina **Carolina Palazzi-Lavaggi** (XIX-XX) jedna z bardziej znanych w świecie alpinistycznym członkiń Club Alpino Italiano (CAI)¹⁴⁷, pochodząca z Piemontu, **Alessandra Boarelli** (1838-1908), **Felicite Carrel** (1848-?), **Louisa Fanton** (?-?). Palazzi-Lavaggi miała ambicję, by zostać pierwszą kobietą, która zdobędzie Monci Mour (3167 m) w masywie Gran Paradiso¹⁴⁸. Popularność zyskała nie dzięki górskim wyprawom, a przez żarliwą walkę o prawa kobiet do alpinizmu. Wiele odwagi wymagało od niej wygłoszenie referatu pt.: *Le donne alpiniste* na temat alpinizmu kobiet podczas zebrania turyńskiej sekcji Clubu Alpino Italiano¹⁴⁹. Namawiała wówczas kolegów, by pozwolili uczestniczyć kobietom w górskich przejściach. Uważała, że panie, które nie były przekonane do jakiegokolwiek aktywności fizycznej, dzięki uprawianiu alpinizmu poprawią swoje zdrowie fizyczne i psychiczne. Palazzi-Lavaggi twierdziła, że chodzenie po górach miało wartość edukacyjną i wzmacniało niezależność kobiet¹⁵⁰. Włoscy alpiniści pozostali jednak nieprzychylnie nastawieni do udziału kobiet w zdobywaniu alpejskich szczytów. Uważali, że nie poradzą sobie one z trudnościami trasy górskiej, ponieważ ich psychika jest słabsza od męskiej. Włoskie alpinistki chcąc przekonać mężczyzn do zmiany zdania, nie tylko

¹⁴⁷ Należała do sekcji turyńskiej CAI od 1882 r.

¹⁴⁸ S. Morosini, *1874-1883 il boom delle Sezioni*, „Montagne 360”, Listopad 2012, ss. 64-65. https://www.cai.it/wp-content/uploads/2018/11/Montagne_360_novembre.pdf (odczyt 10.08.2019).

¹⁴⁹ C. Palazzi-Lavaggi, *Le donne alpiniste*, „Ricordi alpini”, Torino 1890, ss. 146-154.

¹⁵⁰ Ibidem.

uczestniczyły w alpejskich przejściach, ale również pisały i wygłaszały referaty na temat alpinistycznej działalności kobiet, czego przykładem była działalność wspomnianej Palazzi-Lavaggi.

Propagowanie alpinizmu kobiet nie spotykało się jednak z życzliwym przyjęciem. Doświadczyła tego **Alessandra Boarelli** (1838-1908, ryc.7). Boarelli była pierwszą kobietą, która weszła Monte Viso (3841 m) najwyższy szczyt Alp Kotyjskich 16 sierpnia 1866 roku¹⁵¹. Sukces Boarelli wywołał poruszenie wśród włoskich alpinistów i dziennikarzy, którzy ocenili go w sposób nieprzychylny dla alpinistki: „Teraz, gdy udowodniono, że kobiety przekroczyły szczyt, który do ubiegłego roku był uważany za niedostępny, to kto teraz będzie turystą, który stchórzy podczas przejścia górskiego?”¹⁵².

Ryc. 7. Alessandra Boarelli

Źródło:<https://www.alpidicuneo.it/discover/cultura/le-festa-della-donna-nelle-gesta-alessandra-boarelli>

Według alpinistów kobiety nie powinny samodzielnie chodzić drogami, które przekraczają ich możliwości psychofizyczne. Dlatego początkowo kobiety towarzyszyły mężczyznom podczas alpejskich przejść. Te rodzinne wycieczki były podstawą rozwoju umiejętności alpinistek. Aktywną propagatorką uprawiania alpinizmu, turystyki i rozwijania swoich zainteresowań przez kobiety była **Jane Henry**

¹⁵¹ Wraz z nią na szczyt dotarła czternastoletnia drużna Cecilia Filia, córka notariusza w Casteldelfino, proboszcz Casteldelfino, Don Carlo Galliano oraz dwaj inni alpinisci Mainardi i Richard.

¹⁵² Cytat za „*La Sentinella delle Alpi*”, 25.08.1864.

<https://www.alpidicuneo.it/2018/cultura/le-festa-della-donna-nelle-gesta-alessandra-boarelli> (odczyt 10.08.2019).

Freshfield (1814-1901)¹⁵³. Sezony lat 1859-1860 spędziła z rodziną we włoskich, szwajcarskich i francuskich Alpach, co opisała w książce *Alpine Byways* wydanej w 1861 roku¹⁵⁴.

Warto zaznaczyć, że nie wszyscy mężczyźni utrudniali kobietom udział w górskich wyprawach. Na przykład jeden z najbardziej znanych alpinistów II połowy XIX wieku, Albert F. Mummery, zdobywał górskie szczyty wraz z żoną **Mary Mummery** (1859-1946)¹⁵⁵. Mummery zgodził się również, by żona była autorką jednego z rozdziałów jego książki *My Climbs in the Alps and Caucasus* zatytułowanego *The Teufelsgrat*¹⁵⁶. Pani Mummery opisała w nim wspomnienia ze swoich górskich wycieczek. Jej mąż stworzył także, jak podaje Arnold L. Mumm na podstawie zachowanych rejestrów The Alpine Club, jeden z pierwszych zespołów alpinistycznych, który tworzyły osoby niespokrewnione ze sobą¹⁵⁷. Z Mummerym wspinała się przyjaciółka jego żony **Lily Bristow** (1864-1935), a on chwalił jej styl i umiejętności techniczne, stawiając je za wzór tego „jak pionowa skała powinna być przebyta”¹⁵⁸. Opinia Mummery’ego to jeden z nielicznych przykładów pochwały wyrażonej przez alpinistę pod adresem alpinistki.

Zdobycie Aiguille du Grépon przez Bristow zainspirowało Leslie Stephena do określenia trzech stopni trudności wchodzenia na szczyty górskie przez panie:

„Wydaje się, że wszystkie góry będą zdobyte przez kobiety w trzech etapach: niedostępny szczyt dla kobiet, najtrudniejsza wspinaczka kobiet w Alpach, łatwy cel do osiągnięcia przez kobiety”¹⁵⁹.

¹⁵³ Jej mąż Henry i syn Douglas Freshfield byli alpinistami i podróżnikami. Douglas Freshfield został prezydentem The Alpine Club oraz Royal Geographical Society.

¹⁵⁴ Egzemplarz tej książki podarowała Elizie Warwick Cole, z którą się znały. Alpinistki często zawiązywały przyjaźnie. Było to ważne ze względu na realizację wspólnego celu, jakim był rozwój kobiecego alpinizmu. Podobnie jak ona, wspierała kobiety w podjęciu decyzji o podejmowaniu trudu alpinizmu, ale także zachęcała mężczyzn, by ułatwili kobietom możliwości realizowania ich pasji na różne sposoby. Jej kolejna książka *A Summer Tour in the Grisons and Italian Valleys of the Bernina* była już podpisana jej imieniem i nazwiskiem.

H. Freshfield, *Alpine Byways or Light Leaves Gathered in 1859 and 1860*, Londyn 1861.

H. Freshfield, *A Summer Tour in the Grisons and Italian Valleys of the Bernina*, Londyn 1862.

¹⁵⁵ M. Mummery uprawiała alpinizm do śmierci męża w 1885 r. na Nanga Parbat (8126 m) w Himalajach. Jej dokonania były imponujące, już w pierwszym sezonie wspięła się na Jungfrau, Matterhorn czy Taschhorn.

M. Mummery, *The Teufelsgrat. In my Climbs in the Alps and the Caucasus*, Londyn 1908, ss. 94-122; *Lady Legends of the Alps: women in mountaineering*, blog Chamonix All Year 2019.

¹⁵⁶ A. F. Mummery, *My Climbs in the Alps and Caucasus*, Londyn 1895.

¹⁵⁷ A. L. Mumm, *The Alpine Club Register 1857-1890*, Londyn 1923, t. 3, ss. 55-59, 331-335.

¹⁵⁸ A. F. Mummery, *My Climbs in the Alps and Caucasus*, Londyn 1895, s. 159.

Org.: „How steep rock should be climbed”.

¹⁵⁹ A. F. Mummery, *My Climbs in the Alps and Caucasus*, Illinois 1895, s. 160.

Na przełomie XIX i XX wieku, działalność alpinistyczną prowadziła **Margaret E. P. Jackson** (1843-1906)¹⁶⁰. Podobnie jak Le Blond, Straton i Brevoort, upodobała sobie alpinizm zimowy¹⁶¹. W 1889 roku w „The Alpine Journal” zamieściła artykuł *A winter quartette*¹⁶². Był to pierwszy podpisany przez kobietę artykuł w tym roczniku. Jackson zapisała się w rozwoju alpinizmu jako autorka nowych dróg wspinaczkowych w sezonach zimowych. Miała najwięcej pierwszych wejść na czterotysięczniki wśród XIX-wiecznych alpinistek. Dowodem uznania dla osiągnięć Jackson było umieszczenie jej danych w The Alpine Club Register, „potocznie nazywanym Mumm’s Register”¹⁶³. Była wówczas jedyną kobietą, której nazwisko widniało w tym rejestrze.

Oprócz Brytyjek, Francuzek i Włosek w Alpach pojawiły się również przedstawicielki innych narodowości: Węgierki, Niemki, Holenderki, Austriaczki czy Amerykanki. Było to spowodowane m. in. zmieniającą się sytuacją społeczno-kulturową kobiety, która mogła się już kształcić i w pewnym stopniu realizować swoje zainteresowania. Wpływ na pojawienie się alpinistek miał także wzrost popularności alpinizmu i turystyki górskiej. Warto wspomnieć o paniach, które osiągnęły znaczące sukcesy w Alpach oraz wspierały rozwój kobiecej wspinaczki, np. poprzez działalność publicystyczną czy w stowarzyszeniach górskich. Wśród Węgerek szczególnie ważna była aktywność wspinaczkowa siostr **Rolandy** i **Iiony Eotvos** (żyjące na przełomie XIX i XX wieku) w Dolomitach, gdzie wraz z przewodnikami wytyczały wiele nowych dróg¹⁶⁴.

Z kolei Niemka **Eleonora Noll Hasenclever** (1880-1925) dokonała w Alpach ponad 150 wejść na czterotysięczne szczyty w Alpach Pennińskich i w Masywie Mont Blanc. W uznaniu jej dokonań została przyjęta do zrzeszającego alpinistyczną elitę Österreichischer Alpenklub (ÖAK), co dla alpinistek w XX wieku było to dużym

Org.: „All mountains appear doomed to pass through three stages: an inaccessible peak, the hardest climb in the Alps, an easy day for a lady”.

¹⁶⁰ Przez długi czas nie było znane jej imię, dlatego nazywano ją Mrs. E. P. Jackson.

O. Hilary, *Climber Lily Bristow Risked Scandal to Pioneer New Ground In the late 1800s, she sent it and then some*, 29 March 2013.

<https://www.adventure-journal.com/2018/07/historical-badass-climber-lily-bristow/> (odczyt 06.06.207).

¹⁶¹ W styczniu 1888 r. jako pierwsza osoba zdobyła Lauteraarhorn (4042 m) w Alpach Berneńskich, a w następnym sezonie zimowym Gross Fiescherhorn (4048 m). Również jako pierwsza kobieta w zimie trawersowała Jungfrau (4158 m).

¹⁶² E. P. Jackson, *A winter quartette*, „The Alpine Journal” 1889, ss. 200-210.

¹⁶³ A. L. Mumm, *The Alpine Club Register 1857-1890... op. cit.*, s. 203.

¹⁶⁴ Wraz z tutejszymi przewodnikami dokonały wielu znaczących przejść. Jako kobiety były pierwsze na Cima Cadini di Misurina (2839 m), Croda Liscia (2569 m), Torre di Diavolo (2598 m), Punta Grohmann (3126 m).

wyróżnieniem¹⁶⁵. Znaną przedstawicielką holenderskiego alpinizmu była **Jeanne Immink** (1853-1929). Eksplorowała ona Dolomity i jako pierwsza kobieta już na początku XX wieku pokonywała trudności IV stopnia (ryc. 8)¹⁶⁶.

Po zaproponowaniu Immink wspólnego przejścia Cima Piccola (2857 m) w Dolomitach niemiecki alpinista Theodor Wundt stwierdził, że Immink poleca alpinizm kobietom, ponieważ mogą zyskać tyle samo wytrzymałości i hartu ducha, co ona. Wundt uważał też, że niektóre z osiągnięć Immink zawsze będą lepsze od dokonań współczesnych jej mężczyzn. W tamtych latach nieliczna grupa alpinistów rozumiała ile poczucia własnej wartości i siły alpinizm dawał kobiecie¹⁶⁷.

Ryc. 8. Jeanne Immink

Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Jeanne_Immink

Proces przeobrażenia się kobiecej turystyki alpejskiej w działalność alpinistyczną był powolny, ale skuteczny. Różnorodna aktywność alpinistek wpływała na kształt wspinaczki górskiej kobiet. Wiele z podejmowanych przez nie działań miało charakter pionierski i na trwałe zmieniło oblicze alpinizmu, np.: letnie i zimowe przejścia alpejskie, prowadzenie doświadczeń naukowych i medycznych, odrzucenie pomocy przewodników i najbliższej rodziny, twórczość literacka o tematyce górskiej, fotografowanie i filmowanie Alp, samodzielna organizacja wyjazdów górskich. Z kolei

¹⁶⁵ M. i J. Kielkowscy (red.), *op. cit.*, s. 552.

¹⁶⁶ Wspinała się z niemieckim alpinistą Theodorem Wundtem. Dokonała pierwszych kobiecych wejść na: Tamer Davanti (2496 m), Rocchetta Alta di Bosconero (2412 m), Cinque Dita (2953 m), Cima Piccolo di Lavaredo (2857 m).
Ibidem, s. 353.

¹⁶⁷ H. Murè, *Jeanne Immink, die Frau, die in die Wolken stieg. Das ungewöhnliche Leben einer grossen Bergsteigerin*, Innsbruck/Wenen 2010, s. 166.
https://www.tyroliaeverlag.at/item/Jeanne_Immink/Harry_Mur/88139 (10.08.2019).

sukcesy alpinistek stanowiły inspirację dla coraz większej liczby kobiet do uprawiania alpinizmu i wybierania przez nie coraz trudniejszych celów do zdobycia. Zmianie uległ również sposób oceny wydolności kobiecego organizmu w czasie przejścia górskiego. Dążenie niektórych wspinających się kobiet, np. Nei Morin do tego, by mogły organizować samodzielne wspinaczki, bez opieki mężczyzn, zaczęły wzbudzać mniejszy sprzeciw alpinistów. Opisanie modyfikacje kobiecego alpinizmu zbiegły się w czasie z działalnością emancypantek, która doprowadziła do zmian w postrzeganiu społecznej roli kobiety, która zyskała prawo zabiegania o własną pozycję w każdej dziedzinie życia.

1.1.2. *New Women* w górach

Na przełomie XIX i XX wieku, na skutek postępu cywilizacyjno-ekonomicznego oraz zmian społeczno-kulturowych (nowy podział społeczeństwa, rozwój przemysłu, urbanizacji, tworzenie prawa obywatelskiego czy kultury masowej) zachodzących w państwach europejskich, nastąpił dynamiczny rozwój alpinizmu kobiecego. Szczególnie ważne w kontekście alpinizmu było pojawienie się w społeczeństwie nowoczesnej kobiety określanej terminem *New Women*. Po raz pierwszy tego zwrotu użyła Sarah Grand w 1894 roku¹⁶⁸. Wyrażenie to symbolizowało sprzeciw wobec powszechnych w epoce wiktoriańskiej konserwatywnych norm obyczajowych dotyczących kobiety oraz jej tradycyjnej roli społecznej¹⁶⁹. Zestaw cech i postaw przypisywanych *New Women* był obecny w literaturze i sztuce już przed 1894 rokiem, ale dopiero Sarah Grand uczyniła z niego pewnego rodzaju manifest nowoczesnej kobiety. Przedstawicielki *New Women* sprzeciwiały się ograniczeniom społecznym oraz sprowadzeniu kobiety tylko do roli żony, matki i opiekunki ogniska domowego (tzw. „the Angel of the House”), jaką przypisywało im społeczeństwo wiktoriańskie¹⁷⁰. Zdaniem Wirginii Wolf, córki wybitnego alpinisty Leslie Stephena, znanej pisarki i feministki, aby wyzwolić kobietę z tych więzów, należy „zabić anioła”, czyli typową kobietę okresu wiktoriańskiego¹⁷¹. Według nowego ideału *New Women* kobieta miała być niezależną, a więc pracującą osobą, która spełniała zawodowe i prywatne ambicje. W odróżnieniu od kobiety wiktoriańskiej miała większy dostęp do edukacji

¹⁶⁸ S. Grand, *The New Aspect of the Woman Question*, „The North American Review”, Boston 1894, nr 158, ss. 271-272, <http://www.jstor.org/stable/25103291> (odczyt 16.3.2019).

¹⁶⁹ S. Ledger, *The New Woman: Fiction and Feminism at the Fin de Siecle, Manchester*, 1997, ss. 11-30.

¹⁷⁰ N. Moore, *Victorian Poetry and Modern Life: The Unpoetical Age*, Londyn 2015, s. 29.

¹⁷¹ V. Woolf, *Professions for Women. In The Death of the Moth and Other Essays*, Boston 1974. <https://ebooks.adelaide.edu.au/w/woolf/virginia/w91d/chapter27.html> (odczyt 16.03.2019).

uniwersyteckiej, dającej wykształcenie i możliwość samodzielnego wyboru zawodu¹⁷². W wolnym czasie *New Women* mogły rozwijać aktywność fizyczną i uprawiać różne dyscypliny sportowe, w tym wspinaczkę górską, gdzie symbolem wyzwolenia była zamiana ograniczających ruch spódnic i sukni na wygodny strój przypominający ubiór męski¹⁷³.

W alpinizmie przedstawicielkami *New Women* były Gertrude Bell czy Elizabeth Le Blond. W ich działalności i twórczości widoczne było rozdarcie pomiędzy zasadami porządku społecznego panującymi w okresie wiktoriańskim, a wolnością i niezależnością *New Women*. *New Women* miały wielu przeciwników, nie tylko mężczyzn, ale również kobiet, które nie chciały lub bały się takiej niezależności i wyzwań z tym związanych. *New Women*, która nie bała się takich doświadczeń, była **Gertruda Bell** (1868-1926)¹⁷⁴. W góry chodziła z przewodnikami, braćmi Ulrichem i Heinrichem (ryc. 9)¹⁷⁵.

Ryc. 9. Gertrude Bell z przewodnikami w górach

Źródło: <https://pl.pinterest.com/pin/316800155012553747/>

Specjalizowała się we wspinaczce skalnej, była autorką nowych dróg na Engelhorner (2782 m) koło Grindewaldu¹⁷⁶. Pułkownik Edward Lisle Strutt, redaktor „The Alpine Journal”, w 1926 roku napisał, że w latach 1901-1902 nie było

¹⁷² C. Lavender, *Notes on The Cult of Domesticity and True Womanhood*, Nowy Jork 1998, s. 1. <https://csivc.csi.cuny.edu/history/files/lavender/386/truewoman.pdf> (odczyt 16.03.2019).

¹⁷³ Szerzej na ten temat – Rozdział 5.

¹⁷⁴ M. Tooley, *The Englishwoman Who Created Iraq?*, 2.6.2017, <https://providencemag.com/2017/07/the-englishwoman-who-created-iraq/> (odczyt 15.07.2017).

¹⁷⁵ Nie znaleziono informacji o nazwisku braci, być może nie było znane i dlatego przy ich imionach pisano słowo *Führer*, co w języku niemieckim oznacza przewodnik.

¹⁷⁶ Zdobyła Engelhörner, Finsteraarhorn, Simelstock, Königspitze, Gensenspitze, Urbachthaler, Ulrichspitze. Dokonała też pierwszego trawersowania Lauteraarhorn – Schereckhorn. G. Bell, *Concerning Mountains: Die Engelhorner*, „The Alpine Journal” 1929, nr 41, ss. 21-34.

wybitniejszej alpinistki niż Bell:

„Wszystkie jej przedsięwzięcia, fizyczne czy umysłowe, przeprowadzane były z taką klasą, że byłoby naprawdę dziwne, gdyby w górach nie wyróżniła się tak samo, jak na pustyni czy na polowaniach. Jej siła, nie do wiary w tak drobnej postaci, wytrzymałość, a nade wszystko odwaga były tak ogromne, że jeszcze dzisiaj jej towarzysz i przewodnik, Ulrich Führer [sic!] – a niewielu może być sędziów bardziej kompetentnych – mówił o niej z podziwem graniczącym z czcią. Przed laty mówił mi, że spośród wszystkich amatorów, tak mężczyzn, jak i kobiet, z którymi podróżował, nieliczni przewyższali ją umiejętnościami technicznymi, a żaden nie dorównał spokojem, odwagą i rozsądkiem”¹⁷⁷.

Pochlebne opinie mężczyzn o alpinistkach poważanych w świecie alpinistycznym zdarzały się rzadko. Strutt w odróżnieniu od swoich kolegów alpinistów podkreślał technikę, wytrzymałość czy opanowanie u Bell.

Uprawianie alpinizmu przez kobiety było często realizowaniem przez nie idei feminizmu. Zabiegały o równouprawnienie płci i o wolność wyboru drogi życiowej, czy formy spędzania wolnego czasu. Feminizm powstał w Stanach Zjednoczonych oraz Europie Zachodniej, a szczególnie mocno rozwinięty w Wielkiej Brytanii i Francji w połowie XIX wieku¹⁷⁸. Druga fala feminizmu rozpoczęła się pod koniec XIX wieku. Początki tego ruchu zostały nazwane w latach 70. XX wieku przez późniejsze feministki mianem pierwszej fali feminizmu (lub z ang. starą falą - *old wave*). Ze względu na specyficzne uwarunkowania społeczno-polityczne i nierównomierny rozwój ekonomiczny (otrzymanie praw obywatelskich czy partycypacji politycznej, sytuację zawodową i finansową, uczestnictwo w przestrzeni publicznej czy rozróżnianie ze względu na kolor skóry), ruchy kobiece w różnych krajach różniły się sposobem walki o równouprawnienie kobiet¹⁷⁹. Feministka opowiadała się przede wszystkim za równością płci, zniesieniem dyskryminacji płciowej oraz walczyła z patriachatem. Sufrażystki, domagające się praw wyborczych na terenie Stanów Zjednoczonych

¹⁷⁷ Cytat za G. Howell, *Córka pustyni, niezwykle życie Gertrude Bell*, Poznań 2016, ss. 141-142.

¹⁷⁸ Na świecie obejmuje okres od 1792 r. do lat 30. XX wieku, kiedy to kobiety otrzymały prawa wyborcze. Za twórcę terminu *feminisme* uważany jest Charles Fourier, który po raz pierwszy użył tego terminu w 1837r.

¹⁷⁹ Pierwszą falę feminizmu kończy uzyskanie praw wyborczych: Wyoming, USA – 1869 r., Australia – 1902 r., Finlandia – 1906 r., Polska – 1918 r., Niemcy – 1918 r., Austria – 1918 r., USA – 1920 r., Wielka Brytania i Irlandia Północna – 1928 r., Turcja – 1930 r., Francja – 1944 r., Włochy – 1946 r., Szwajcaria – 1971 r., Portugalia – 1974 r., Lichtenstein – 1984 r., Kuwejt – 2005 r.

E. Bachmura, E. Szczubełek, *Krótką Historia Emancypacji*, „Zeszyty Naukowe Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Społeczna w Ostrołęce” nr 5, Ostrołęka 2008, s. 6.

i Wielkiej Brytanii, nazywane były feministkami pierwszej fali ze względu na swoje poglądy. Emancypantka natomiast to kobieta żądająca poszerzenia swoich praw (w szczególności wyborczych i majątkowych), dostępu do szkolnictwa wyższego i sprzeciwiająca się wykluczeniu kobiet z życia społecznego¹⁸⁰.

Prawne, społeczne i obyczajowe zmiany forsowane przez ruch feministyczny wpłynęły również na kształt kobiecego alpinizmu. Aktywność alpinistyczną kobiet zaczęto postrzegać jako manifest ich niezależności. Na przestrzeni wieków zdobywanie alpejskich szczytów uważano bowiem za domenę mężczyzn, którzy z determinacją bronili do niej dostępu kobietom. Dlatego też feministki wykorzystywały osiągnięcia alpinistek, by szerzyć idee równości płci i propagować wizerunek silnej, niezależnej kobiety, której przysługuje pełnia praw politycznych. Przykładów dostarcza aktywność alpinistyczna Annie Smith Peck, Fanny Bullock-Workman, Dory Keen¹⁸¹ czy Julii Archibald-Holmes¹⁸².

Pierwszą kobietą, która swoją działalność alpinistyczną łączyła z promocją (jej wizerunek był drukowany na przykład na pocztówkach) i finansowała ją z własnych, zarobionych środków (ryc. 10), była **Annie Smith Peck** (1850-1935)¹⁸³. W 1903 roku założyła Andean Exploration Society. Członkowie organizacji mieli wspierać podróżniczą działalność zdolnych kobiet i propagować równość płci¹⁸⁴.

¹⁸⁰ K. Jankowska, *Emancypacja, feminizm, sufrażyzm w słownikach języka polskiego*, „Acta Universitatis Lodzianensis Folia Linguistica” nr 55, Łódź 2021, ss. 207-219.

¹⁸¹ Dora Keen (1871–1963) w Alpach po raz pierwszy była w 1909 r. i przez kolejne dwa lata wspięła się na 20 szczytów w tym: Mont Blanc, Monte Rosa, Weisshorn i Matterhorn. W 1910 r. rozpoczęła się jej przygoda na Alasce wyprawą na Mount Blackburn. Pracowała w stowarzyszeniach takich, jak Public School Association, the Society for the Prevention for Cruelty to Children, the America Society for Labor Legislation, the Society for Organizing Charity i działała w kręgu sufrażystek. Jako alpinistka i podróżniczka reprezentowała ideę *New Woman*.

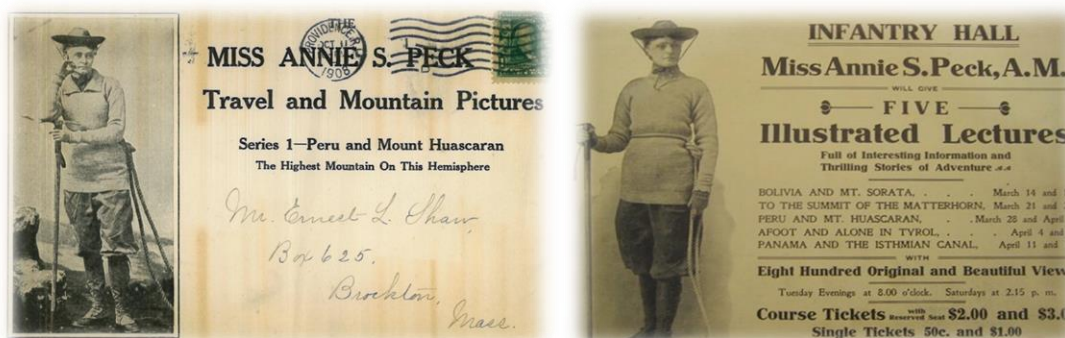
¹⁸² Julia Archibald-Holmes (1838-1887) była córką pionierskiej sufrażystki i działacza ruchu abolicjonistycznego, która sama orędowniła za prawami kobiet. W Ameryce była pierwszą kobietą, która zdobyła w Colorado Pikes Peak (4302 m) 5 sierpnia 1858 r. Upowszechnieniu tego sukcesu przysłużył się artykuł omawiający wspinaczkę Holmes, jaki ukazał w czasopiśmie „The Sibyl”. Holmes po zdobyciu Pikes Peak najprawdopodobniej nie kontynuowała wycieczek górskich, jednak ze względu na przełamanie panujących wówczas stereotypów znaczenie tego wejścia było równie ważne, jak pierwsze podboje alpejskie kobiet. J. Robertson, *The Magnificent Mountain Women: Adventures in the Colorado Rockies*, Nebraska 2013, ss. 4-6; J. Bell, *July 29, 1858 – First White Woman to Climb Pikes Peak*.

<http://jvlbell.com/july-291858-pikes-peak/> (odczyt 10.3.2018).

¹⁸³ Nie wywodziła się z majątnej rodziny ani nie miała męża, dlatego gdy nie wystarczało jej pieniędzy z przeprowadzonych wykładów czy przygotowanych artykułów, szukała sponsorów swoich wypraw.

¹⁸⁴ D. S. Miller, *Adventurous women. The Inspiring lives of nine early outdoorwomen*, Colorado 2000, s. 41.

<https://archive.org/details/adventurouswomen0000mill> (odczyt 10.3.2018).

Ryc. 10. Poczтівka z wizerunkiem A. Smith Peck oraz plakat informujący o wykładzie alpinistki.

Źródło: <https://nataliavogekoff.com/2015/05/01/archives-from-the-trash-the-multidimensional-annie-smith-peck-mountaineer-suffragette-classicist/>

W wywiadzie dla „The Nowy Jork Times” z 1911 roku, Smith Peck sprzeciwiała się rozróżnianiu płci ludzi działających w różnych dziedzinach życia i osiągających w nich sukces: „Nazywaj ją dobrą nauczycielką i przestań na tym. Ja wspięłam się powyżej 1500 stóp, wyżej niż jakikolwiek człowiek w Stanach Zjednoczonych. Nie nazywaj mnie kobietą-alpinistą”¹⁸⁵. Sądziła, że osoby o znaczących osiągnięciach nie powinny być dzielone ze względu na płeć. Tłumaczyła na własnym przykładzie, że jej osiągnięcia górskie przewyższały trudnościami działalność zarówno kobiet, jak i mężczyzn, a podkreślenie płci obniżało wartość tych dokonań. Uważała, że każde kobiece osiągnięcie przyniesie korzyść w walce o równouprawnienie kolejnym pokoleniom kobiet. Alpinizm miał być nie tylko odbiciem emancypacji kobiet, ale również dobrem dla ich zdrowia i samopoczucia. Działalność Smith Peck stanowiła istotne wsparcie dla ruchu feministek, tym bardziej, że jej wypowiedzi były szeroko publikowane w popularnych prasie w „The New York Times” (ryc. 11)¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Cytat za M. Loomis, *Going manless*, „The American Alpine Journal” 2005, s. 104.

Org.: „Call Her a good scholar and let it go at that. I have climbed 1,500 feet higher than any man in the United States. Don’t call me a woman climber”.

¹⁸⁶ J. L. Davis, *Archives from the Trash: The Multidimensional Annie Smith Peck—Mountaineer, Suffragette, Classicist*, May 1, 2015, From the Archivist’s Notebook, Essays Inspired by Archival Research in Athens Greece.

<https://nataliavogekoff.com/author/jackldavis/> (odczyt 10.03.2019).

Ryc. 11. Baner „Joan of Arc Equal Suffrage League”, który zawisł na Mt. Coropuna

Źródło: <https://nataliavoegikoff.com/2015/05/01/archives-from-the-trash-the-multidimensional-annie-smith-peck-mountaineer-suffragette-classicist/>

Smith-Peck rywalizowała o rekord wysokości z alpinistką **Fanny Bullock-Workman** (1859-1925)¹⁸⁷. Po wystąpieniu Bullock-Workman przed Royal Geographical Society w Londynie, jego członek oraz prezydent Alpine Clubu w latach 1902-1904 Martin Conway, tak pisał o jej osiągnięciach:

„Wyczyny alpinistyczne dokonane przez panią Workman są bardziej niezwykle niż te, które zostały kiedykolwiek osiągnięte przez inną kobietę. Czy powinienem wprowadzać ograniczenie jakiegokolwiek działalności kobiet, raczej jestem do tego zobligowany, ale należy podkreślić, że każdorazowa aktywność z takim ograniczeniem nie będzie zbagatelizowana ani negowana”¹⁸⁸.

Nie tylko Bullock-Workman, ale i pozostałe alpinistki tego okresu były świadome swoich osiągnięć oraz dokładnie wiedziały, że dzięki nim dają możliwość wielu kobietom podjęcia działań nie tylko w alpinizmie (ryc. 12). Alpinistki wierzyły, że w przyszłości poprawi to ogólnie panującą sytuację kobiet w społeczeństwie oraz zwróci uwagę na istotę zmieniającej się roli społecznej kobiety.

¹⁸⁷ M. Isserman, S. Weaver, *Upadek olbrzymów. Historia wspinaczek himalajskich od epoki imperiów do epoki skrajności*, Oświęcim 2019, s. 71.

¹⁸⁸ Cytat za D. Mazel, *op. cit.*, s. 95.

Org.: The feats accomplished by Mrs. Workman are more remarkable in the way of mountaineering than those which have been accomplished ever before by any of her sex. Whether I ought to make that limitation or not I am rather doubtful, but, at all events, with that limitation it will not be denied.

Ryc. 12. Fanny Bullock-Workman z gazetą „Votes for woman” po zdobyciu Siachen Glatzier (5 400 m)

Źródło: <https://ewertmd.wordpress.com/tag/fanny-bullock-workman/>

Epoka wiktoriańska zakończyła się w 1901 roku wraz ze śmiercią królowej Wiktorii i wstąpieniem na tron Edwarda VII. Tym samym nastąpił koniec wiążących się z jej panowaniem zasad społecznych oraz moralnych. Wpływ na zaistniałe wówczas przemiany miały kobiety toczące walki o równouprawnienie płci na wszystkich płaszczyznach. Dlatego alpinistki w tym okresie dodatkowo pracowały na rzecz praw kobiet w wielu organizacjach społecznych. Jednak wybuch I wojny światowej zatrzymał dążenia do wprowadzenia dalszych zmian w życiu kobiet.

1.1.3. Lata międzywojenne – *les cordées feminines*

Po I wojnie światowej zmieniło się wiele w sferze społecznej, politycznej i ekonomicznej. Kobiety uzyskały większe możliwości działania i rozwoju we wszystkich dziedzinach życia. Dzięki rozwojowi transportu i techniki, lepszemu ekwipunkowi, w alpinizmie dokonał się znaczny postęp oraz stał się on też bardziej dostępny dla szerszego kręgu zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Podczas każdego sezonu osiągano lepsze wyniki i padały nowe rekordy. Również zmieniło się podejście do alpinizmu, któremu nadano charakter sportowy¹⁸⁹. W okresie międzywojennym popularne stały się samodzielne zespoły żeńskie, określane jako *les cordées feminines*

¹⁸⁹ W latach międzywojennych nastąpił wyraźny podział alpinizmu, określanego już sportem wspinaczkowym, na dyscypliny uprawiane w sezonie letnim oraz zimowym: wspinaczkę skałkową (uprawianą z i bez sztucznych ułatwień), wspinaczkę skalną, wspinaczkę lodową. E. Roszkowska, *Alpinizm... op. cit.*, ss. 296-298.

(*manless climbing, women-only ropes*), które nie korzystały z usług górskich przewodników¹⁹⁰. Znanymi alpinistkami tego okresu były Angielki: Dorothy Pilley-Richards, Nea Morin, Francuzki Micheline Morin (*nota bene* szwagierka Nei Morin) i Alice Damesme, Amerykanki Dora Keen, Miriam O'Brien-Underhill i Włoszki: Mary Gennaro-Varale czy Ninì Pietrasanta. Należy też wspomnieć o wkładzie Niemek i Austriaczek w rozwój alpinizmu np. o Pauline Harriet Dyhrenfurth, Pauli Wiesinger i Klarze Hensch¹⁹¹.

Rozpoczęte działania alpinistek na rzecz równouprawnienia w alpinizmie kontynuowała **Dorothy Pilley-Richards** (1894-1986)¹⁹². Starła się usuwać wciąż istniejące bariery socjokulturowe i polityczne stawiane kobietom przez konserwatywną część społeczeństwa europejskiego¹⁹³. W 1921 roku z przyjaciółkami z The Pinnacle Club, Annie Wells i Lillian Bray wspięły się w zespole czysto kobiecym na Mittaghorn (3143 m) w Alpach Berneńskich (ryc. 13). Był to ważny krok w rozwoju kobiecego alpinizmu, ponieważ wejście to odbyło się bez udziału mężczyzn. Co ciekawe, działo się to w czasie, kiedy nawet The Ladies Alpine Club wciąż propagował pokonywanie dróg z przewodnikiem.

Ryc. 13. Dorothy Pilley-Richards

Źródło: <https://www.mountain-heritage.org/entity.php?ID=192>

¹⁹⁰ Najważniejszą propagatorką idei „wspinaczki bez mężczyzn” była Miriam O'Brien Underhill, która organizowała przejścia dla wszystkich kobiet, głównie w Alpach. M. O'Brien Underhill, *Manless Alpine Climbing*, „The National Geographic Magazine” vol LXVI, nr 2, ss. 131-169.

¹⁹¹ Klara Hensch (1907-1990) była spiskoniemiecką taterniczką, narciarką i lekarką. Przeszła wiele dróg skalnych w Tatrach, w Alpach oraz w Kanadzie. Napisała też kilka artykułów, które opublikowała w niemieckiej i węgierskiej prasie turystycznej.

¹⁹² Swoją przygodę z górami rozpoczęła w latach 20. XX wieku. Kiedy przybyła w Alpy w 1920 r., dzięki dobremu przygotowaniu sportowemu już w czasie pierwszego sezonu weszła na Aiguille du Grépon, który uważany był przez alpinistów za jedną z klasycznych i najtrudniejszych dróg w masywie Mont Blanc.

¹⁹³ Dorothy Pilley urodziła się w londyńskiej rodzinie bogatego przemysłowca i wraz z trojgiem rodzeństwa była wychowywana w duchu tradycyjnych wartości wiktoriańskich. D. Mazel uważał ją za najważniejszą alpinistkę okresu międzywojennego, widząc w niej kobietę ze średniej klasy, dobrze wyedukowaną, ale sfrustrowaną sposobem wychowywania i restrykcji nakładanych na kobiety. D. Mazel, *op. cit.*, ss. 126-127.

Bez towarzystwa mężczyzn udawała się w góry **Miriam O'Brien-Underhill** (1898-1976)¹⁹⁴. Sławę przyniosło jej kobiece wejście na Tre Cime di Lavaredo w Dolomitach, które opisuje w autobiografii *Give Me The Hills*¹⁹⁵. O'Brien-Underhill uważała, że nie można się nauczyć prawdziwego alpinizmu idąc tylko za przewodnikiem, gdyż wyłącznie alpinista idący jako „pierwszy na linie” rozwiązuje problemy techniczne i strategiczne. Musi on podejmować trudne decyzje co do wyboru trasy, przewidywać zagrożenia, jakie niesie zmiana pogody, znać fizyczne i mentalne możliwości członków ekipy. Uważała, że wspinaczkę należy zaplanować bez udziału mężczyzn, ponieważ wtedy bez wątplenia kobieta będzie jej liderem. Pierwsze takie przejścia zorganizowała wraz z Winfred Marples, 14 sierpnia 1929 roku na Aiguille du Peigne (3192 m) w Alpach Francuskich, a trzy dni później z Alice Damesme na Aiguille du Grépon (3482 m) w Masywie Mont Blanc¹⁹⁶. Po tym zdarzeniu francuski alpinista Etienne Bruhl ze smutkiem stwierdził, że Aiguille du Grépon zniknął, są tam co prawda skały, ale skoro wszedł na niego czysto kobiecy zespół alpinistyczny to żaden szanujący się mężczyzna nie będzie się tam wspiął, a szkoda, bo to była dobra droga wspinaczkowa¹⁹⁷.

W angielskiej rodzinie o tradycjach alpinistycznych urodziła się **Nea Morin** (1905-1986)¹⁹⁸. W autobiografii *A woman's reach*, Morin podkreślała jak trudno było kobietom wspiąć się samodzielnie i wyzwolić się spod opieki mężczyzn. Nea Morin tak wspominała kobiece wejście na szczyt na Aiguille de Blaitière (3522 m): „Cieszyliśmy się z tego przejścia bardziej niż z wielu wymagających technicznie wspinaczek, ponieważ nie było w zespole żadnego mężczyzny”¹⁹⁹. Morin była prekursorką i propagatorką kobiecego alpinizmu, szkoliła również innych alpinistów²⁰⁰.

W międzywojniu przeplatały się dwa nurty kulturowe: konserwatyzm i modernizm. Pierwszy skłaniał się do podtrzymania „ideału kobiecości” w alpinizmie kobiet i reprezentowany był przez The Ladies Alpine Club, natomiast drugi wykorzystywał nastroje modernistyczne do rozwoju kobiecego alpinizmu w kierunku

¹⁹⁴ G. Rébuffa, *The Mont Blanc Massif: The 100 Finest Routes*, Nowy Jork 1974, s. 140.

¹⁹⁵ M. O'Brien Underhill, *Give Me The Hills*, Londyn 1956.

¹⁹⁶ M. Loomis, *Going manless*, „The American Alpine Journal” 2005, s. 99.

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Swoją górską przygodę rozpoczęła w szesnastym roku życia. W Chamonix spotkała swojego przyszłego męża Jeana Morin, z którym również się wspięła.

¹⁹⁹ D. Mazel, *op. cit.*, s.153. Org.: „We enjoyed ourselves more than on many a technically finer climb, no doubt because there were no men friends at hand”.

²⁰⁰ W 1933 r. Nea Morin, Micheline Morin, Alice Damesme dokonały kobiecego wejścia na La Meije (3984 m) w Alpach Delfinackich, a w 1934 r. w tym samym składzie na Blaitiere w Masywie Mont Blanc.

samodzielnego alpinizmu (*sans hommes* – bez przewodników, bez mężczyzn). Takie nastawienie przejawiały członkinie klubu The Pinnacle Club.

Wówczas większość szczytów górskich była zdobyta, dlatego alpinisci wybierali drogi wymagające doskonałej techniki wspinania się i doświadczenia²⁰¹. Równocześnie alpinizm rozpowszechniał się i coraz częściej uważano go za dyscyplinę sportową. Każda dyscyplina posiadała zaś zdefiniowane reguły jej uprawiania, dlatego też należało takie ustalić dla alpinizmu. Jedną z podstawowych miar oceny osiągnięć alpinistycznych stały się skale trudności dróg wspinaczkowych. Choć inicjowane jeszcze w XIX wieku, to precyzyjnie wyznaczono je w XX. Odnosiły się one początkowo do wspinaczki skalnej²⁰². We Włoszech mierzenie osiągnięć alpinistycznych zostało rozpropagowane przez Domenico Rudatisa, choć nie od razu spotkało się z przychylnością²⁰³. Rudatis stworzył ponadto kryteria oceny wyczynu i reguły uprawiania alpinizmu, które zaprezentował na Kongresie Clubu Alpino Accademico Italiano na przełęczy Passo Pordoi w 1932 roku²⁰⁴. Jego propozycja była istotna z powodu zasugerowanych reguł uprawiania alpinizmu również dla rozwoju alpinizmu kobiecego, ponieważ pozwalała na usystematyzowanie osiągnięć alpinistek.

Najwyższy VI stopień trudności (*sesto grado*) w latach 30. XX wieku pokonywały nieliczne kobiety przechodząc drogi skrajnie trudne. Najbardziej znanymi alpinistkami były: Mary Gennaro-Varale, Paula Wiesinger, Nini Pietrasanta, Micheline Morin i Alice Damesme²⁰⁵. Mężczyźni, mimo pokonywania przez kobiety dróg skrajnie trudnych, nadal traktowali je z wyższością. Dyskryminacji ze względu na płeć doświadczyła na przykład **Mary Gennaro-Varale** (1895-1963). Była Włoszką francuskiego pochodzenia i wspiniała się zazwyczaj w Alpach Retyckich w grupie Ortlera i w Bergell (ryc.14)²⁰⁶.

²⁰¹ M. i J. Kiełkowscy (red.), *Wielka Encyklopedia Gór i alpinizmu*, t. III, Katowice 2007, s. 242.

²⁰² Pierwsza skala była czterostopniowa i przymiotnikowa. W 1914 r. poszerzono ją o jeden stopień, a w 1926 r. niemiecki alpinista Willo Welzenbach rozszerzył ją do szóstego stopnia. Nazwano ją skalą monachijską lub skalą Welzenbacha. Każdy stopień podzielony był na górną i dolną granicę, która była wyrażana słownie i cyframi. Na niej opiera się najbardziej popularna obecnie skala UIAA. Szósty stopień oznaczał skrajnie trudną drogę. Szukanie dróg o takim stopniu trudności stało się celem modernistycznych alpinistów.

E. Roszkowska, *Alpinizm... op. cit.*, ss. 277-278.

²⁰³ M. Varale, *Del capocordata e del sesto grado*, „Rivista Mensile” 1934, r. LII, nr 10, ss. 547-551. https://tecadigitale.cai.it/periodici/PDF/Rivista%20mensile/CAI_Rivista%20mensile%20del%20CAI_053_010_1934.pdf (odczyt 01.04.2019).

²⁰⁴ E. Roszkowska, *Alpinizm... op. cit.*, s. 279.

²⁰⁵ Dekadę przed wybuchem II wojny światowej alpinisci austriaccy, niemieccy i włoscy przodowali w pokonywaniu trudniejszych dróg skalnych w Dolomitach.

²⁰⁶ W 1924 r. rozpoczęła działalność górską. Wzorowała się na takich alpinistach jak Emilio Comici czy Tita Piaż. Szybko okazało się, że posiada wybitne zdolności alpinistyczne, co pozwoliło jej wejść na 217

Ryc. 14. Mary Gennaro-Varale

Źródło: odczyt <https://www.150anni.it/webi/stampa.php?wid=2081&stampa=1>

W kontrowersyjnych okolicznościach zrezygnowała z członkostwa we Włoskim Klubie Alpejskim (CAI) w 1935 roku²⁰⁷. Powodem była odmowa wręczenia jej dyplomu uznania CAI za przejście Cimona della Pala wraz z Alvisem Andrichem. W CAI, jak i w środowisku alpinistycznym, uważano że nie była równorzędnym partnerem. W liście, który wysłała do CAI, napisała że nie może zostać dłużej w towarzystwie hipokrytów i bufonów, nie zrobi niczego w górach, co mogłoby być z korzyścią dla CAI, dlatego rezygnuje z członkostwa²⁰⁸.

Równie niepoehlebne zdanie o alpinistkach miała włoska prasa. Z początkiem lat 30. **Nini Pietrasanta** (1909-2000) była jedną z najbardziej znanych włoskich alpinistek²⁰⁹. Czasopismo „Lo Scarpone. Alpinismo, sci, escursionismo” tak o niej pisało:

szczytów. Najaktywniej wspinała się w latach dwudziestych i trzydziestych, zarówno w zespołach dwuosobowych, jak i samotnie.

M. i J. Kielkowscy (red.), *op. cit.*, t. VI, s. 789.

²⁰⁷ List z autografem z dnia 20 lipca 1935 roku przechowywany jest w Bibliotece Miejskiej w Belluno.

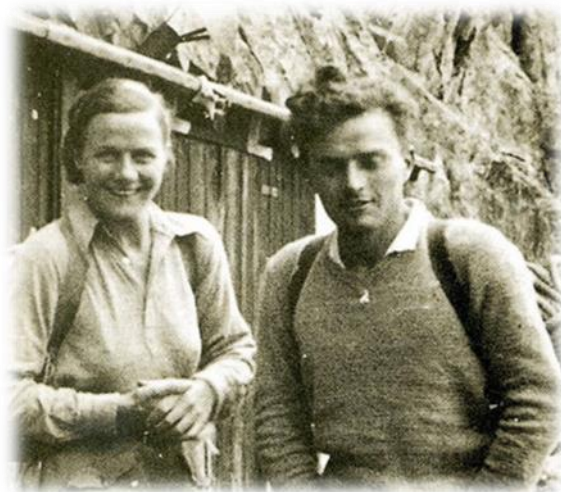
B. Pellegrinon, *Dzienniki Vittorio Varale*, Belluno 2012, s. 94.

²⁰⁸ Ibidem.

²⁰⁹ Już jako dziecko interesowała się górami, a dzięki ojcu (profesor rachunkowości na uniwersytecie w Mediolanie) i włoskim przyjaciółom, których również interesował alpinizm, weszła na Monte Rosa i Ortler. Wspinała się m. in. z Titą Piazem. Latem 1932 r. w Chamonix poznała Gabriele Boccalatte z Turynu. Została jego partnerką wspinaczkową, a następnie żoną. Byli znanym alpinistycznym małżeństwem. Pietrasanta często opisywała ich wyprawy w „Rivista Mensile Club Alpino Italiano”, czasopiśmie Włoskiego Klubu Alpinistycznego. Publikowała teksty i fotografie (ponad 2500 zdjęć) w różnych czasopismach górskich i we własnej książce *Pellegrina delle Alpi*. W latach 1932-1936 skrętnie notowała swoje wyprawy z mężem, była prawdopodobnie pierwszą na świecie osobą, która filmowała podczas górskich przejść. Na podstawie zgromadzonego przez nią materiału, znalezionego przez syna po jej śmierci, powstał w 2014 r. film *Nini*. Film został nagradzony na wielu festiwalach górskich, np. w Trydencie i Zakopanem.

„Uprzejma dziewczyna, która broni swojej pasji przed trendem, który promuje prawdziwą kobietę tylko pod postacią stłumionego kwiatu, pozbawionego energii i koloru, bezkształtnej i własnej osobowości”²¹⁰.

Pietrasanta zasłużyła sobie na tę pochlebną opinię, kiedy w 1932 roku, na prośbę hrabiego Aldo Bonacossa²¹¹, uczestniczyła w górskiej wyprawie w Abruzji, gdzie jako pierwsza kobieta zdobyła wówczas wschodni szczyt Corno Grande (1912 m) w grupie Gran Sasso (ryc. 15)²¹².

Ryc. 15. Nini Pietrasanta i Gabriele Boccalatte

Źródło: <https://ilmontanaro.jimdo.com/grandi-alpinisti/nin%C3%AC-pietrasanta/>

Do pionierek „szóstego stopnia”²¹³ należała również przedstawicielka Ladynów²¹⁴ **Paula Wiesinger-Steger** (1907/1908-2001)²¹⁵. Nie mogąc znaleźć partnerki wspinaczkowej o równorzędnych umiejętnościach górskich i technice, częściej towarzyszyła w przejściach alpinistom²¹⁶. Występowała też w wielu filmach (ryc.16)²¹⁷.

²¹⁰ L. Franceschini, *Przedmowa* z książki C. Tedesco *Le Signore Delle Cime*, 2018, s. 7.

<https://www.lesignoredellecime.it/Resources/Prefazione.pdf> (odczyt 12.01.2020).

²¹¹ Jeden z pierwszych członków, a następnie prezes Włoskiego Akademickiego Klubu Alpejskiego.

²¹² V. Abbate, *Quell'alpinista venuto dal nord: Aldo Bonacossa e lo sci alpinismo al Gran Sasso*, „Bollettino Club Alpino Italiano – Sezione dell’Aquila” 1993, nr 27 (155) t. III, s. 1. http://www.vecchiegloriedelgransasso.it/LinkClick.aspx?fileticket=_ISDGisvh4%3D&tabid=83&mid=418&language=it-IT (odczyt 10.11.2019).

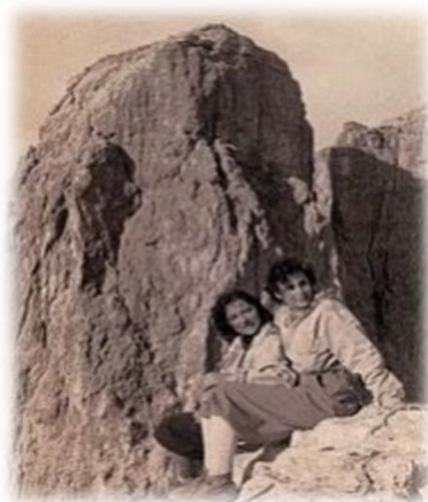
²¹³ Drogi o VI stopniu trudności zaczęto pokonywać najpierw we wschodniej części Alp. W Tatrach za takie drogi uważano Kant Klasyczny na Mnichu, który w 1930 r. pokonany został przez zespół mieszany w składzie: Helena Dębińska, Anna Jasińska, Justyn T. Wojsznis i Jacek Żuławski.

²¹⁴ Ladynowie – jedna z grup etnicznych zamieszkująca Tyrol Południowy: Górną Adygę i Dolomity, Dolinę Badii, Autonomiczną Prowincję Bolzano.

²¹⁵ Była ona także narciarką, w 1932 r. została złotą medalistką olimpijską w zjeździe. Wspinała się z mężem Hansem Stegerem, Batistą Vinatzerem, Andreaselem Heckmaierem i Heinrichem Harrerem.

²¹⁶ I. Runggaldier, *Paula Wiesinger*, wpis na portalu Fembio.

http://www.fembio.org/english/biography.php/woman/biography_3rd/paula-wiesinger (odczyt 19.3.2019).

Ryc. 16. Paula Wiesinger i Leni Riefenstahl w Dolomitach Porodi Spitze

Źródło: <http://www.fembio.org/biographie.php/frau/biographie/paula-wiesinger/>

Typową reprezentantką ruchu *New Woman*, działającą w okresie międzywojennym była **Leni Riefenstahl** (1902-2003). Ta niezależna kobieta łączyła w swojej nowatorskiej działalności sztukę, film, politykę i alpinizm razem. Swoją postawą promowała aktywność górską wśród społeczeństwa. Mimo, że nie była postrzegana jako alpinistka, powtórzyła niektóre drogi w Dolomitach²¹⁸.

Ikona kobiecego alpinizmu lat 30-tych XX wieku była szwajcarska alpinistka i narciarka **Louise "Loulou" Boulaz** (1908-1991)²¹⁹. Jako jedna z pierwszych podejmowała trudne przejścia górskie w zespołach kobiecych, m. in. z Lucie Durand dokonała trawersowań Les Droites czy Grands Charmoz w grupie Mont Blanc²²⁰.

²¹⁷ Była kaskaderką i uczyła wspinaczki Leni Riefenstahl, razem zostały uchwycone na fotografii w Dolomitach. Film o niej samej, pod tytułem *Maratona Bianca*, został nakręcony przez Mario Craveriego w 1935 roku.

M. i J. Kielkowscy (red.), *op. cit.*, t. VI, s. 813.

²¹⁸ W latach dwudziestych przeszła drogi: na Torri di Vajolet (2821 m) i turniach Sella. Jej partnerami wspinaczkowymi byli Hans Steger, Paula Wiesinger, Luis Trenker, Hannes Schneeberger, Walter Prager i Hans Ertl. Jeździła również na nartach.

A. Robak, *Na szczycie i na dnie*, „Góry” 2002, nr 7-8, ss. 52-53.

²¹⁹ Uprawiała ona alpinizm wyczynowo przez ponad trzydzieści lat. W latach 1935-1936 uczestniczyła w drugich przejściach wielkich dróg alpejskich: Filara Croza na Grandes Jorasses, północnej ściany Petit Dru oraz w wytyczaniu nowych dróg na Zinalrothorn i Aiguille Verte. Na wielu drogach była pierwszą kobietą, np. na drodze przez Gruszkę na wschodniej ścianie Mont Blanc, na Filarze Walkera na Grandes Jorasses, na drodze Comiciego na Cima Grande di Lavaredo.

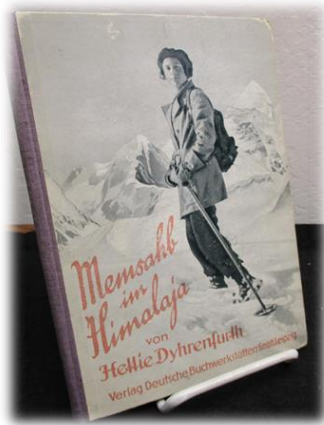
M. Loomis, *A Woman's Place is On Top*, „The American Alpine Journal” nr 47, 2005, s. 113.

<http://publications.americanalpineclub.org/articles/12200511300/A-Womans-Place-is-On-Top> (odczyt 15.3.2019).

²²⁰ Była też działaczką ruchu *Rendez-vous Hautes Montagnes*. Otrzymała również tytuł honorowego członka Sekcji Genewskiej Schweizer Alpen Club, który w tym czasie nie zrzeszał kobiet.

A. Roch, *In Memoriam*, „The Alpine Journal” 1992, s. 323.

Kobiety nie tylko wspiwały się w Alpach, również coraz więcej pojawiało się ich w Himalajach. Jedną z najbardziej znanych wówczas himalaistek była **Hettie Dyhrenfurth** (1892-1972), która weszła na Sia Kangri (7315 m) w Karakorum w 1934 roku. Za to osiągnięcie otrzymała medal olimpijski w Berlinie w 1936 roku (ryc. 17)²²¹. Komitet olimpijski był zdania, że przyznawanie medali za osiągnięcia alpinistyczne może zachęcić młodych ludzi do wspinaczki. Ten argument jednak nie przekonywał środowiska alpinistycznego, które uważało, że nagradzanie dokonań w tej dyscyplinie może wzbudzić rywalizację oraz zatracić ideę bezinteresowności alpinizmu²²².

Ryc. 17. Okładka książki Memsahb im Himalaja autorstwa Hettie Dyhrenfurth

Źródło: <https://www.abebooks.com/first-edition/Memsahb-Himalaja-Dyhrenfurth-Hettie-Deutsche-Buchwerkstatten/22382224528/bd>

Konkludując, w pierwszej połowie XX wieku na intensywny rozwój kobiecego alpinizmu oddziaływały silnie dwa nurty kulturowo-obyczajowe: feminizm oraz modernizm. Alpinizm stanowił dla kobiet doskonałą okazję do propagowania idei równouprawnienia. Osiągnięcia alpinistek świadczyły dobitnie o tym, że kobieta w sferze wymagającej aktywności fizycznej, w dyscyplinie typowo męskiej, była w stanie dorównać mężczyźnie. Jednak proces uniezależnienia się kobiet od mężczyzn alpinistów i przewodników, był długofalowy. Jego rozwojowi nie sprzyjał z pewnością konserwatyzm obyczajowy, który narzucał kobietom określone wzorce zachowania. Alpinistki długo musiały znosić krytykę opinii publicznej. Z jednej strony osiągnięcia

http://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1992-93_files/AJ%201992%20321-337%20In%20Memoriam.pdf (odczyt 15.3.2019).

²²¹ Przyznanie tego medalu małżeństwu Dyhrenfurthów miało ze strony MKOl charakter demonstracji politycznej. Byli Niemcami o pochodzeniu żydowskim, urodzonymi we Wrocławiu. Obywatelstwo szwajcarskie, które umożliwiło ucieczkę od prześladowań rodzącej się Trzeciej Rzeszy, uzyskali dopiero w 1932 roku. W 1936 r. obowiązywała w Niemczech faktyczna dyskryminacja rasowa i wyznaniowa.

²²² E. Roszkowska, T. Ręgwelski, *Wspinaczka sportowa konkurencją olimpijską? Śladami starań o miejsce w programie igrzysk*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie Kultura Fizyczna” 2016, t. XV, nr 4, ss. 40-41.

alpinistek stanowiły rodzaj manifestu kobiecej niezależności oraz determinacji w dążeniu do zmiany sposobu życia, z drugiej zaś, samodzielny udział kobiet w alpinizmie był możliwy dzięki zniesieniu niektórych ograniczeń obyczajowych dotyczących żeńskiej części społeczeństwa²²³. Do wybuchu II wojny światowej toczyły się zaciekle dyskusje nad obecnością kobiet w Alpach. Pomimo przemian społecznych i lepszej sytuacji życiowej kobiet, alpinistki musiały w dalszym ciągu walczyć o równouprawnienie na górskich szlakach i udowodnić, że nie są „zgubą alpinizmu”, jak określał je przed wybuchem I wojny światowej Paul Preuß²²⁴.

²²³ W 1932 r. na pytanie, dlaczego kobiety się wspinają, Mrs. Herbert Dawson (wydawczyni „Yearbook of Ladies Alpine Club”) odpowiedziała: „ponieważ to lubią”. To może być najprostsze wytłumaczenie, dlaczego alpinistki poświęciły tak wiele na rozwijanie swoich zainteresowań.

²²⁴ R. Messner, *op. cit.*, s. 47.

Rozdział 2. Społeczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju turystyki tatrzańskiej kobiet

2.1. U źródeł turystyki tatrzańskiej

Pierwsze osoby, które współcześnie można by nazwać turystami, najprawdopodobniej udawały się w Tatry, nim zaczęli badać je naukowcy²²⁵. Wycieczką odbytą – jak się uznaje – z chęci zwiedzania i „amatorskiego” poznania, była wyprawa **Beaty Kościeleckiej-Łaskiej** (1515-1576) w Śnieżne Góry, jak na Spiszu były nazywane Tatry, zrealizowana 11 czerwca 1565 roku (ryc. 18)²²⁶. Nie są znane jej szczegóły. Przypuszczalnie Łascy zmierzali w kierunku Kieżmarskiej Doliny. Celem ich mógł być Zielony Staw Kieżmarski. Źródłem tej informacji jest miejska kronika Kieżmarku, która podaje, że: „Roku 1565 pan Łaski przyjechał do Kieżmarku z żoną, a następnie udał się z nią w Karpaty”²²⁷. Wielu autorów piszących o początkach turystyki w Tatrach rozpoczynało dzieje turystyki górskiej właśnie od tej wycieczki odbytej przez kobietę²²⁸.

Ryc. 18. Beata Łaska z Kościeleckich

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Beata_%C5%81aska_z_Ko%C5%9Bcieleckich

Księżna w czasie wyprawy miała 49 lat, można więc przypuszczać, że trasa nie mogła być zbyt trudna, choć o stanie fizycznym Łaskiej nic nie wiadomo²²⁹. Wycieczka prawdopodobnie trwała jeden dzień, bo dla udania się w dalsze, trudno dostępne partie,

²²⁵ B. Chwaściński, *Z dziejów taternictwa. O górach i ludziach*, Warszawa 1979, ss. 7-11.

²²⁶ C. Genersich, *Merkwurdigkeiten der koniglichen op. cit.*, ss. 259-260.

²²⁷ Org.: Anno 1565-to Ist Herr Lasky mit seiner Gemahlin nach Käsmark kommen und dann mit ihr auf das Carpathische Gebürg gefahren”.

Cytat za C. Genersich, *op. cit.*, s. 260.

²²⁸ Przykładowo: W. H. Paryski: *Pierwsi w Tatrach – znani i nieznan*, „Góry” 1996, nr 10, ss.73-75; B. Chwaściński *Z dziejów taternictwa: o górach i ludziach*, Warszawa 1979; J. Nyka *Beata Łaska – pierwsza turystka tatrzańska*, „Wierchy” 1961, ss. 78-88, J. Dürr, *Początki taternictwa*, „Wierchy” 1925, ss. 72-73.

²²⁹ I. Bohuš, *Chodila Beata Lasky popri Zelenom plese?*, „Krásy Slovenska” 1956, nr 6, ss. 216-218.

konieczne byłoby biwakowanie, a na takie trudy na pewno małżeństwo nie chciało się narażać²³⁰.

Autorzy *Wielkiej Encyklopedii Tatrzańskiej* przypuszczali, że księżna nie mogła dotrzeć dalej niż do stawu i najprawdopodobniej poruszała się najpierw powozem, a później konno²³¹. Autor książki *Z dziejów taternictwa o górach i ludziach* sugerował, że mogła dotrzeć w obszar Koperszadów Przednich²³². Dopiero Józef Nyka, po przeanalizowaniu wielu map Tatr udowodnił, że do 1565 roku (ani kilkadziesiąt lat później) nie było żadnych dróg do Doliny Kieżmarskiej, by arystokratyczny pochod mógł tam dotrzeć. Dlatego Nyka uważa, że dotarli do popularnych ówczesnie wśród kuracjuszy Sławkowskich Szczytów, czyli obecnego Smokowca²³³. Przeprowadzone dokładne analizy tej pierwszej wycieczki tatrzańskiej pokazują jej znaczenie historyczne, pozwalają wskazać, który obszar był wówczas popularny wśród mieszkańców okolicy Kieżmarku oraz zanegować panujący stereotyp, że kobiety nie chodziły turystycznie w Tatry.

Kieżmarska Kronika, w której były odnotowywane ważniejsze dla miejscowej społeczności wydarzenia poza przejściem górskim Beaty Łaskiej informuje jedynie o szkolnych wycieczkach turystycznych w Tatry organizowanych przez rektora liceum kieżmarskiego Adama Kunischa w 1598 roku²³⁴, zapewne bez udziału dziewcząt, gdyż na przełomie XVI i XVII wieku dziewczęta nie uczęszczały do szkół²³⁵. Mimo zmian kulturowych spowodowanych przez renesans, kobiety nie uzyskały pełnej wolności i były całkowicie podporządkowane mężczyźnie, nawet po osiągnięciu dorosłości związanej z zamążpójściem²³⁶. Brak samodzielności kobiet oznaczał ich nieobecność w wielu dziedzinach życia, w tym i turystyce tatrzańskiej.

2.2. Wycieczki tatrzańskie inspiracją dla poetek i pisarek

Do XIX wieku nic nie wiadomo o tatrzańskich wycieczkach płci pięknej. W góry udawano się po zioła, owoce i na polowania. Ożywienie nastąpiło wraz z rozwojem

²³⁰ J. M. Roszkowski, *Ród Łaskich i jego związki z Kieżmarkiem*, Zbornik z odbornej konferencie „Polska Rodina Lasky a Kezmarok” 2012, s. 33.

²³¹ Z. i W. H., Paryscy, *op. cit.*, ss. 684-685.

²³² B. Chwaściński, *op. cit.*, ss. 10-11.

²³³ J. Kielkowski, *Zdobycie Tatr. Prehistoria i początki taternictwa do roku 1903*, Katowice 2018, s. 25.

²³⁴ J. Nyka, *Beata Łaska – pierwsza turystka tatrzańska*, „Wierchy” 1961, ss. 78-88.

²³⁵ A. Głowacka, *Edukacja panien w dobie staropolskiej*, „Pasaż Wiedzy” 2008.

http://wilanow-palac.pl/edukacja_paniow_w_dobie_staropolskiej.html (odczyt 11.11.2018).

²³⁶ Np.: J. Korczak-Siedlecka, *Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2014, nr 5, ss. 51-52; J. Helios, W. Jedlecka, *Wpływ feminizmu na sytuację społeczno-prawną kobiet*, Wrocław 2016, s. 52.

zainteresowania Tatrami na polu naukowym, artystycznym i estetycznym. Badania naukowe w górach prowadził Stanisław Staszic, Ludwik Zejszner czy Andrzej Zawadzki i Franz Herlich badający florę tatrzańską²³⁷. Ta zwiększona ruchliwość nabrała dynamiki około 1830 roku, a jej szczyt przypadnie dekadę później. W owym czasie dokonano wielu wejść turystycznych na popularne ówczesnie szczyty: Łomnicę (2634 m), Krywań (2495 m) oraz Sławkowski Szczyt (2452 m). Tatry w latach 30. i 40. XIX wieku stały się też popularnym miejscem odwiedzin przez poetów, literatów i artystów²³⁸.

Nie ma wielu opisów wypraw w Tatry z pierwszej połowy XIX wieku, jest jednak wśród nich napisany przez Lwowiankę artykuł, w którym opisuje wycieczkę odbytą w dniach 26-27 lipca 1827 roku do Morskiego Oka. Autorka opisuje swoją podróż, podkreślając piękno natury i charakteryzując górali jako pomocnych gospodarzy. Ta tatrzańska turystka potwierdza, że Tatry były wówczas inspiracją i miejscem dla artystów: „W takich obrazach zwiedziwszy piękną i srogą naturę, rzuciłam z tęsknotą krainę utworzoną tylko dla poetów i malarzy”²³⁹. Drugim artykułem autorstwa kobiety jest *Wycieczka z Krakowa w Karpaty do Morskiego Oka. Wyjątek z listu...* autorstwa K. P. (prawdopodobne nazwisko autorki to Paszkowska). Został on opublikowany w miesięczniku „Pielgrzym: pismo poświęcone filozofii, historii i literaturze” w maju 1844 roku²⁴⁰. Tekst przybliży przebieg wycieczki do Morskiego Oka odbytej prawdopodobnie we wrześniu 1843 roku. Oprócz Paszkowskiej, wśród turystów była dziewczynka nazywana w tekście „mała W.”, jej matka i przewodnik. Nocleg przypadł podróżnikom w Myślenicach, a kolejny w Nowym Targu. Jak wynika z tekstu, mijane na trasie miejscowości były dobrze przygotowane do pobytu turystów. Gospodarstwa wyglądały na zadbane, zajazdy posiadały odpowiednie zaplecze noclegowo-sanitarne. Kolejny postój odbył się w Bukowinie, tereny te należały do węgierskiej rodziny Homolacsów. Dobra zakopiańskie były w ich rękach do lat 70. XIX wieku. Członkowie rodu prowadzili również zakłady górniczo-hutnicze w Kuźnicach i Dolinie Kościeliskiej²⁴¹. Dwór Kuźnicki, w którym mieszkali Homolacsowie był wówczas

²³⁷ [b.a.], *Między starym i nowym*, „Wierchy” 1960, s. 5.

²³⁸ Byli to np.: Seweryn Goszczyński, Wincenty Pol, Jan Nepomucen Głowacki i Antoni Malczewski.

²³⁹ [b.a.], *Moja podróż do jeziora „morskie oko” w górach karpackich leżącego, odbyta w lipcu 1827 roku*, „Rozmaitości” 1830, nr 17, ss. 130-131, <https://polona.pl/item/rozmailosci-oddzial-literacki-z-roku-od-do-1830-nr-17-23-kwietnia,OTgxMTU4MA/0/#info:metadata> (odczyt 10.12.2020).

²⁴⁰ Warto wspomnieć, że w czasopiśmie „Pielgrzym: pismo poświęcone filozofii, historii i literaturze” jeden z wielu działów dotyczył tematyki podróżniczej, w którym mogli publikować zarówno mężczyźni jak i kobiety. Redaktorką miesięcznika była Eleonora Ziemięcka (1819-1869).

²⁴¹ H. Kenarowa, *W obronie Homolacsów*, „Przekrój” 1983, nr 1989, s. 8.

ważnym miejscem dla naukowców, artystów i turystów przybywających w Tatry²⁴². Oprócz pieszego okrążenia Morskiego Oka, ważnym elementem tej wycieczki było dojście do Czarnego Stawu. Cała wyprawa jest opisana jako wyczerpująca dla kobiety ze względu na kamieniste, strome podłoże i brak odpowiedniego damskiego stroju turystycznego²⁴³. Niemniej jednak treść artykułu w przystępny sposób zachęcała do podjęcia wycieczki i odwiedzenia Morskiego Oka. Jego autorka i jednocześnie uczestniczka wyprawy, była dobrze zorientowana w nazwach geograficznych szczytów górskich, rzek, zwracała uwagę na zabudowę architektoniczną mijanych wsi oraz znała kalendarz prac rolnych. To wszystko świadczy o otwartości jej umysłu. Chciała dowiedzieć się więcej, doświadczyć trudów wycieczki, podziwiać widoki, o których prawdopodobnie niejednokrotnie czytała w ówczesnej prasie i książkach. W XIX wieku wiele kobiet zajmowało się rysunkiem. Podobnie autorka artykułu, która naszkicowała widok Morskiego Oka wraz z otaczającymi go szczytami.

Na początku XIX wieku na ziemiach polskich rozwinęła się pierwsza i zarazem najsłabsza fala feminizmu. Wówczas **Klementyna z Tańskich Hoffmanowa** (1798-1845) napisała pierwszą polską książkę o cechach feministycznych *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki*²⁴⁴. Chociaż głosiła, że Polki powinny być przede wszystkim żonami i matkami, podkreślała istotę obowiązkowej edukacji dziewcząt. Zdobyte wykształcenie i przygotowanie do pracy zarobkowej dałoby kobietom finansową niezależność. Zwracała też uwagę na rolę etyki, psychologii i ćwiczeń ruchowych w procesie kształcenia dziewcząt. Uważała, że ważne jest dorastanie w duchu narodowym. Oprócz języka ojczystego dziewczęta powinny poznawać historię, geografę oraz literaturę swojego narodu, mimo że wówczas był pod zaborami. Zdobyta podstawowa wiedza dawała kobietom oprócz zawodu i stabilizacji finansowej, możliwość podróżowania czy rozwijania zainteresowań krajoznawczych. Jest prawdopodobne, że turystki udające się w Tatry czytały książkę Hoffmanowej. Wywodziły się one z wykształconej grupy społecznej. Były wśród nich także poetki

²⁴² W Dworze Kuźnickim bywali m.in.: malarz Jan Nepomucen Głowacki, geograf i poeta Wincenty Pol, etnograf Oskar Kolberg, zoologowie Maksymilian Nowicki i Ernst Schauer. W Bukowinie natomiast nadleśniczy pomagał turystom w zorganizowaniu dalszej drogi do Morskiego Oka, zamawiał przewodników, wózki z końmi, rezerwował nocleg. Po dotarciu do Morskiego Oka turyści mogli odpocząć w drewnianej chacie, nim przepłynęli około 30 minut łódką na drugą stronę i ruszyli szlakiem do Czarnego Stawu. Podczas wycieczek popularne było rysowanie widoków, gdyż to dla nich podejmowano trudy podróżowania.

²⁴³ K.P[aszkowska], *Wycieczka z Krakowa w Karpaty do Morskiego Oka. Wyjątek z listu...*, „Pielgrzym: pismo poświęcone filozofii, historii i literaturze” 1844, t. 2, s. 180.

²⁴⁴ K. Tańska-Hoffmanowa, *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki*, Warszawa 1819.

i pisarki szukające inspiracji również w górach.

Pierwszą Polką, która utrzymywała się z pracy publicystycznej i pedagogicznej była wspomniana Klementyna Hoffmanowa²⁴⁵. Pomimo dużych osiągnięć w pracy oświatowej i naukowej, ze względu na płeć nie została przyjęta do Towarzystwa Przyjaciół Nauk²⁴⁶. Jej uczennicą była **Narcyza Żmichowska** (1819-1876), która działała w drugiej fali feminizmu w latach 1830-1863, między powstaniem listopadowym a powstaniem styczniowym. Żmichowska krytykowała tradycyjne poglądy Hoffmanowej o roli kobiety jako matki i żony. Była przywódczynią warszawskiej grupy kobiet zwanych „Entuzjastkami”. Członkinie tej grupy domagały się emancypacji i prawa do edukacji dla kobiet²⁴⁷. Bez wątplenia Żmichowska była prekursorką polskiego feminizmu, swoim zachowaniem i wyglądem podkreślała negatywny stosunek do panujących wówczas konwenansów: nigdy nie wyszła za mąż i nie urodziła dzieci, miała krótko ostrzyżone włosy, paliła cygara, mimo zakazu wejścia chodziła do Biblioteki Narodowej.

Feministyczne działania kobiet na rzecz praw i równości płciowej przyczyniły się do powolnej akceptacji turystek na tatrzańskich szlakach. Służyły temu publikacje dowodzące możliwości fizycznych i turystycznych pań. Nie ulega też wątpliwości, że kobiety, najprawdopodobniej śledząc pasje swoich mężów, ojców, znajomych zainteresowały się tematyką górską, chciały odwiedzać Tatry i przyłączały się do podróżujących do Zakopanego.

Polska „druga fala” feminizmu powstała pod wpływem francuskich idei, twórczości literackiej George Sand i treści artykułów publikowanych na łamach czasopisma dla kobiet „La Gazette des Femmes”²⁴⁸. Pierwsza polska filozofka Eleonora Ziemięcka napisała książkę *Myśli o wychowaniu kobiet*, w której twierdziła, że najważniejszym celem kształcenia kobiet jest formowanie ich człowieczeństwa,

²⁴⁵ Pracowała jako wizytatorka w szkołach żeńskich i wykladała naukę obyczajową w Instytucie Guwernantek. Przygotowała do druku swoje wykłady z Instytutu, które ukazały się w całości pośmiertnie pt. *O powinnościach kobiet* w 1849 r. Po wybuchu powstania listopadowego założyła Związek Dobroczynności Patriotycznej Warszawianek, którego celem była pomoc w opiece nad rannymi żołnierzami w szpitalach wojskowych.

²⁴⁶ M. Rotkiewicz, *Prekursorka wychowania zdrowotnego kobiet – Klementyna z Tańskich Hoffmanowa (1798-1845)*, ss. 81-82 [w:] *Kultura fizyczna i zdrowotna współczesnego człowieka. Teoretyczne podstawy i praktyczne implikacje*, pod red. A. Kazimierczaka, A. Maszorek-Szymali, E. Dębowskiej, Łódź, 2008.

²⁴⁷ N. Żmichowska wygłaszała również wiele przemówień, w których walczyła o prawa kobiet. Bardzo ważna dla niej była walka o niepodległość. Zaangażowała się w działalność konspiracyjną, była kurierką, rozprawiała broszury i książki zakazane w czasie zaborów.

²⁴⁸ Tł.: *Gazeta Kobieta*.

E. Łoch, *Modernizm i feminizm. Postacie kobiece w literaturze polskiej i obcej*, Lublin 2001, s. 46.

a dopiero potem – kobiecości²⁴⁹. W pewnym stopniu propagatorem feminizmu było czasopismo „Przegląd Naukowy”, w którym publikowało wiele kobiet, m.in. N. Żmichowska.

Wraz z rozkwitem Zakopanego, jako ośrodka uzdrowiskowego, turystycznego oraz kulturowego, rozwinęła się turystyka tatrzańska. Początkowo kobiety towarzyszyły swoim ojcom, braciom czy mężom w ich wycieczkach górskich. Decyzji o uczestnictwie w wycieczkach najprawdopodobniej nie podejmowały w pełni świadomie, były jedynie towarzyszkami podróży. Nie przeszkodziło im to w trakcie pobytu w Tatrach czerpać inspiracji do pracy literackiej czy artystycznej.

Znaną kobietą podróżującą nie tylko po tatrzańskich szlakach była **Łucja Giedroyć-Rautenstrauchowa** (1798-1886, ryc. 19)²⁵⁰. Napisała ona pięciotomową książkę pt. *Miasta, góry i doliny*²⁵¹. W tomach pierwszym i drugim opisywała swoje podróże od Pienin do Tatr z 1839 roku²⁵². Poetka odbyła również podróż po Europie zwiedzając: Niemcy, Francję, Szwajcarię i Włochy.

Ryc. 19. Łucja Rautenstrauchowa z Giedroyciów

Źródło: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/lucja-rautenstrauchowa-z-giedroyciow>

Dzięki podróżniczym opisom Łucji Rautenstrauchowej były dostępne szkice wielu wycieczek, w tym górskich. Z kolei podróże w okolice alpejskie opisała w trzech tomach opowieści pt. *W Alpach i za Alpami*²⁵³. Uwagę zwraca fragment, w którym Rautenstrauchowa ukazuje ówczesne zainteresowanie szczytem Mont Blanc²⁵⁴. Nikt przed pisarką nie przedstawiał najwyższego szczytu Alp jako kobiety:

²⁴⁹ E. Ziemięcka, *Myśli o wychowaniu kobiet*, Warszawa 1843, s. 9.

²⁵⁰ Była powieściopisarką, poetką, tłumaczką i autorką książek podróżniczych. Pochodziła z Białorusi, ale wiele lat mieszkała we Francji i pod koniec swojego życia osiadła w Puławach.

²⁵¹ Ł. Rautenstrauchowa, *Miasta, góry i doliny*, Poznań 1844.

²⁵² Przejazdki do Szczawnicy i Morskiego Oka przedstawiła w tygodniku „Przyjaciel Ludu” w 1843 i 1844 r.

²⁵³ Ł. Rautenstrauchowa, *W Alpach i za Alpami*, Warszawa 1847.

²⁵⁴ J. Kolbuszewski, *Łucja Rautenstrauchowa o Białej Górze*, „Wierchy” 1974, s. 304.

„Długi czas ta dumna białogłowa, w swej zimowej obwiniona szubie, z lodowatym u stóp szańcem, nikomu nie dozwalała do siebie przystępu. Lecz w końcu ludzie, dla których przeciwności są bodźcem, zdołali i tę srogą przyrody twierdzę zdobyć. W 1787 r. [sic!] ²⁵⁵ po raz pierwszy, a odtąd już kilkanaście razy osiągnięto jej szczytu. Wyprawa ta jednakże zawsze niebezpieczeństw pełna, uważana jest przez podróżujących za pewien rodzaj sławy, o którą wielu mianowicie Anglików jeszcze się ubiega. W 1834 roku hrabia de Tilly obie nogi w niej z mrozu postradał. Co jednak nie odstraszyło pewną kobietę, a za nią kilku jeszcze innych. Ta pierwsza bohaterka tak dalece tę ceniła zuchwałość, iż dla uwiecznienia jej sławy dodała przydomek do nazwiska swego; i tak Maria Coutet, wróciwszy ze swej podróży, kazała się nazywać Marią z góry Białej”²⁵⁶.

Fragment ten przedstawia świadome zainteresowanie Rautenstrauchowej wydarzeniami związanymi z Mont Blanc. Mimo kilku istotnych błędów – pierwszego kobiecego wejścia dokonała Paradis w 1808 roku, kolejnego D’Angeville w 1838 roku, a wycieczka Marii Coutet nie miała związku z wyprawą Henryka de Tilly – to należy docenić jej zainteresowanie działalnością kobiet w Alpach, ponieważ pisząc o tym wydarzeniu przybliżała społeczeństwu historię alpinizmu i uświadamiała, że świat gór jest otwarty dla kobiet.

Rautenstrauchowa była rozwódką i początkowo podróżowała samotnie. Nie mając własnych dzieci, w 1844 roku podjęła się opieki nad pasierbem Romualdem Giedroyciem, który towarzyszył jej w późniejszych podróżach²⁵⁷. W twórczości posługiwała się barwnym językiem i fachowym słownictwem. Szczegółowo opisywała też zagadnienia z zakresu historii sztuki czy geografii. Fascynowała ją przyroda tatrzańska i obserwacja zjawisk atmosferycznych występujących w górach: „burza ta jednak nie była taką jak ją naprzód myśl mi przedstawiała [...] żaden piorun pod nogi mi nie padł, żadna skała się nie rozsypała, żadne nawet drzewo nie spłonęło”²⁵⁸. Jej przedstawianie gór miało cechy literatury romantycznej. Z tekstów przebijał podziw dla wzniosłego, egzotycznego piękna natury i podziękowanie dla jej twórcy, Boga²⁵⁹. Dzięki podróżowaniu mogła nie tylko cieszyć się kontaktem z przyrodą, obserwować naturę, ale co ważniejsze, zdobyte doświadczenie i obserwacje przekazywać swoim

²⁵⁵ Mont Blanc był zdobyty w 1786 roku.

²⁵⁶ Ł. Rautenstrauchowa, *W Alpach i za Alpami*, Warszawa 1847, t. 1, ss. 12-14.

²⁵⁷ R. Skręt, *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1987, s. 30.

²⁵⁸ Ł. Rautenstrauchowa, *Miasta, góry i doliny*, t.1, Poznań 1844, ss. 160-162 passim.

²⁵⁹ J. Kolbuszewski, *Tatry w literaturze polskiej 1805-1939*, Kraków 1982, ss. 19-20.

czytelnikom. Mogli oni na wzór pisarki podejmować wycieczki górskie.

Podobne wartości poznawcze, naukowe, estetyczne i pragmatyczne zawierała literacka spuścizna poetki i improwizatorki **Jadwigi Łuszczewskiej** (1834-1908) tworzącej pod pseudonimem **Deotyma** (ryc. 20). Pochodziła ona z rodziny zajmującej się działalnością polityczną i artystyczno-literacką. Podczas poniedziałkowych spotkań w salonie, zorganizowanych przez jej matkę na wzór czwartkowych obiadów króla Stanisława, przedstawiano i omawiano fragmenty prac naukowych i literackich oraz dyskutowano na różne tematy²⁶⁰. W takiej atmosferze wychowywały się Deotyma i jej starsza siostra Kazimiera Łuszczewska. Pozbawione towarzystwa rówieśników zwykle czytały książki²⁶¹.

Ryc. 20. Jadwiga Łuszczewska, pseudonim Deotyma

Źródło: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jadwiga-luszczewska>

Deotyma zwiedziła z rodzicami wiele miast: Wiedeń, Paryż, Pragę, Rzym i Kazań. Odwiedzała również historyczne miejscowości podzielonej przez zaborców ojczyzny. W latach 1856–1860 zwiedziła Gniezno, Kruszwicę, Poznań, Malbork, Gdańsk, region Sandomierza, Góry Świętokrzyskie oraz Tatry. Górską podróż odbyła się w lipcu 1860 roku, trwała 10 dni, a uczestniczyli w niej ojciec Waław Łuszczewski i Aleksander Przeździecki. Trasa tej wycieczki obejmowała Pieniny, Zakopane i Tatry, a dokładniej Dolinę Kościeliską, Kuźnice, Morskie Oko oraz wodospad Sikławę. Droga

²⁶⁰ Matka Deotymy założyła popularny wówczas salon literacki, który w latach 40. i 50. XIX wieku odwiedzało wielu znakomitych pisarzy, uczonych i artystów oraz polityków: pisarz Michał Baliński, poeta Gustaw Zieliński, autor *Kirgiza*, malarz batalista January Suchodolski, astronom Jan Baranowski, architekt Adam Idzkowski, archeolog i literat Aleksander Przeździecki, Cyprian Kamil Norwid, Teofil Lenartowicz czy pianistka Maria Kalergis.

„Polski Słownik Biograficzny”, t. XVIII, Wrocław-Kraków 1973.

A. Chowański, *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościńiec” 1988, nr 5, s. 26.

²⁶¹ Literatura była zbyt trudna jak na ich wiek. Same tworzyły poezję oraz wydawały piśmiemko „Pszczółka”, będąc jego redaktorkami i autorkami.

W. Gomułicki, *O Salonie literackim dwóch pań Łuszczewskich*, [w:] „Pamiętnik Deotymy”, Warszawa 1968, s. 18.

okrezną dotarli też furką przez Bukowinę, Zdziar i Kieżmark do podnóża głównego celu swej podróży, Łomnicy. Celem wycieczki było poszukiwanie natchnienia i tematów do dalszych dzieł literackich, bowiem Deotyma uważała, że warto publikować w języku polskim prace o tematyce krajoznawczej, w szczególności też dotyczącej edukacji i kształtowania tożsamości narodowej wśród Polaków mieszkających pod trzema różnymi zaborami. Efektem peregrynacji było opublikowanie *Wrażeń z Karpat*, drukowanych w ówczesnych czasopismach w postaci kilkunastu felietonów²⁶². Z tego cyklu popularny okazał się wówczas wiersz *Piosenka w Karpatach*²⁶³. W swych publikacjach często nawiązywała do tematyki tatrzańskiej. W powieści *Krzyż nad otchłanią*²⁶⁴ znajduje się rozdział pod tytułem *Pamiętnik Teresy z podróży do Karpat*, natomiast w dramacie *Wanda*²⁶⁵ akcja prologu rozgrywa się w Dolinie Kościeliskiej. Drukiem ukazał się również jej *Pamiętnik*, w którym opisywała z pewną przesadą, jak „wszerz i wzdłuż przemierzyliśmy Tatry”²⁶⁶. W pamiętniku tym wspominała geologa Ludwika Zejsznera, który uczestniczył w poniedziałkowych spotkaniach salonu artystyczno-literackiego jej rodziców w 1842 roku: „trochę zasuszony kawaler, zakochany tylko w nauce i Tatrach, o których cuda już wtedy rozgłaszał, choć jego następcom się wydaje, że oni dopiero wynaleźli Karpaty”²⁶⁷. Znajomość z Zejsznerem prawdopodobnie ukierunkowała wiedzę Deotymy na temat Tatr. Od najmłodszych lat mogła słyszeć o dokonaniach Zejsznera i słuchać jego własnych opowieści wygłaszanych podczas spotkań w rodzinnym domu²⁶⁸.

W czasach, kiedy tworzyły pisarki, nie było jednak w literaturze zbyt wielu opisów Tatr i opisów przeżyć z nimi związanych, stąd niezwykłość ich twórczości. To dzięki takim utworom społeczeństwo mogło poznać inne krainy geograficzne niż te, które zamieszkiwało.

Okres pozytywizmu charakteryzował się zwiększonym zainteresowaniem nauką, także w przypadku kobiet, które nadal pobierały edukację w domu, ale już od guwernantek, a nie od rodziny. Tylko dziewczęta z najuboższej klasy społecznej

²⁶² W „Gazecie Warszawskiej” 1860, numery 311-317, 325-328, 337-340.

A. G. Turczyk, „*Historie sochaczewskie*”, Sochaczew 2001.

²⁶³ R. Hennel, *Tatrami urzeczeni*, Warszawa 1979, ss. 80-90.

²⁶⁴ Deotyma, *Krzyż nad otchłanią*, Warszawa 1878.

²⁶⁵ Deotyma, *Wanda*, Warszawa 1887.

²⁶⁶ „Biblioteka Warszawska” 1910, t. 3 i 4, Warszawa 1968.

²⁶⁷ J. W. Gomulicki, *O Salonie literackim dwóch pań Łuszczewskich*, Warszawa 1968, s. 18.

²⁶⁸ Deotyma pozostawiła po sobie spuściznę poetycką, złożoną z kilku tomów wierszy oraz utworów wydawanych w czasopismach i wydawnictwach okolicznościowych.

Najbardziej znana powieść Deotymy to *Panienska z okienka* opublikowana w Warszawie w 1898 r.

A. Witkowska, R. Przybylski, *Romantyzm*, Warszawa 2009, ss. 483, 662.

uczyły się od matki. W tym okresie ważny był indywidualny rozwój człowieka, dlatego tak istotna była wówczas wydawana literatura. W niej zaś często pojawiały się opisy krajoznawcze, topograficzne i historyczne. Elementy tatrzańskie i górskie znane były szerszemu gronu czytelników z utworów poetki i publicystki **Marii Konopnickiej** (1842-1910)²⁶⁹. Poetka spędziła w Szczawnicy wakacje w 1875 roku. Zwiedziła Pieniny, co zainspirowało ją do napisania cyklu 9 wierszy pienińskich pt. *W górach*, który był publikowany w „Tygodniku Ilustrowanym”²⁷⁰. Z tego cyklu wiersz *Noc* jest w znacznej części poświęcony Tatom. M. Konopnicka przybliżała społeczeństwu opis Podhala. Podczas pobytu w Suchej na przełomie marca i kwietnia 1890 roku poetka wybrała się na kilka dni do Zakopanego, gdzie z przewodnikiem Maciejem Sieczką odbyła wycieczkę do Doliny Kościeliskiej. Poznała wtedy Jana Sabałę i słuchała jego opowiadań. Pobyt w Tatrach przyczynił się do powstania wiersza *Legenda o Polskiej Koronie*, ale drukowanego pod tytułem *Z tatrzańskich podań*²⁷¹. Jej najbardziej znanym utworem należącym do literatury dziecięcej była baśń *O krasnoludkach i sierotce Marysi*²⁷² z rozdziałem *U królowej Tatry*²⁷³.

Konopnicka była w Zakopanem jeszcze raz w 1905 roku. Zwiedzała wtedy Morskie Oko i ponownie Dolinę Kościeliską. Pięknem Tatr zachwycała się także w szkicu *Polskie ziemie w Krajobrazie*²⁷⁴. Wydała również obszerny szkic *Kilka słów o Teodorze Tripplinie i o podróżach jego*²⁷⁵. Oprócz rodzimych gór Konopnicka podróżowała też po Alpach - w latach 1882-1910. Wrażenia z wycieczek alpejskich zawarła w utworach poetyckich oraz nowelach²⁷⁶.

W swoich utworach i opisach wycieczek turystycznych pisarka przybliżała przede wszystkim tematykę Podhala, piękno przyrody i krajobrazu górskiego oraz silne

²⁶⁹ M. Konopnicka lubiła podróżować, o czym świadczyć może fakt, że na dłużej zatrzymywała się w ponad 63 miejscowościach. Poetka zwiedziła również Beskid Zachodni.

A. Knaś, *O Marii Konopnickiej słów kilka*, [w:] *Jej ślad w historii – kobiety w województwie śląskim na przestrzeni wieków*, pod red. A. Muszyńskiej, A. Skrzypietz, A. Skiendziel, Katowice 2015, ss. 122,124-125.

²⁷⁰ W latach 1876-1878.

²⁷¹ Wiersz ukazał się w czasopiśmie: „Przodownica” 1902, nr 6, s. 2.

²⁷² M. Konopnicka, *O krasnoludkach i sierotce Marysi*, Warszawa, 1896.

²⁷³ Fragment tej baśni ukazał się też po francusku: *Terre-Ć-Terre et Mariette chez la Reine des Montagnes* (Paryż, 1928).

O. Błażejewicz, *Konopnicka w górach*, „Wierchy”, 1961, s. 137.

²⁷⁴ Warszawa 1907 r., pierwodruk w wydawnictwie zbiorowym: *Polska; Obrazy i opisy*, Lwów 1904.

²⁷⁵ Opublikowany w czasopiśmie „Wędrowiec” 1882, numery 1000-1005, s. 200.

²⁷⁶ M. Konopnicka, *Wrażenia z podróży*, Warszawa 1884.

Interesujące jest opracowanie Haliny Sławińskiej, które poszerza wiedzę o życiu Konopnickiej. Oprócz analizy drogi życiowej i pracy twórczej poetki, dodatkowo opisuje jej pasje czy przedstawia ważne szczegóły z życia osobistego Konopnickiej.

H. Sławińska, *Maria Konopnicka, poetka i turystka*, Warszawa 1977.

przywiązanie jego mieszkańców do polskości, co było tak ważne pod zaborami²⁷⁷. Sprzeciwiała się represyjnej polityce zaborców wobec narodu polskiego, ale także niesprawiedliwości społecznej i domagała się pełnego równouprawnienia kobiet²⁷⁸. Konopnicka aktywnie działała w okresie trzeciej i czwartej fali feminizmu²⁷⁹.

Podział kraju na części będące pod różnymi zaborami i utrata niepodległości państwowej utrudniały prawidłowe kształtowanie się polskiej turystyki. W tamtym czasie rozwijało się jednak Zakopane, nazywane polską stolicą wypoczynku dla Polaków ze wszystkich trzech zaborów, które podobnie jak Tatry odgrywało ważną rolę integrującą podzielone społeczeństwo²⁸⁰. To pod Tatrami omawiano najistotniejsze sprawy narodowe, podejmowano decyzje czy rozpoczynano akcje społeczne.

2.3. Rozwój turystyki górskiej kobiet

Lata 40. i 50. XIX wieku charakteryzowały się zwiększonym ruchem turystycznym w Tatrach. Coraz częściej wyruszano na wycieczki w doliny, wybierano się też na przełęcze i szczyty. Prawdopodobnie wtedy kobiety zaczęły turystycznie wchodzić w wyższe partie Tatr. Pojawiły się także zagraniczne turystki, dzięki którym rozwój turystyki tatrzańskiej kobiet nabrał szybkiego tempa. Pierwszym szczytem, na który wspięły się kobiety, był Krywań. W wyprawie spiskiej, która odbyła się 16 sierpnia 1841 roku, brała udział **Johana Miloslava Lehotska** (1810-1849)²⁸¹. Była żoną jednego z pierwszych spiskich poetów i publicystów²⁸². Natomiast rodzina **Hoborskich** (Antoni Hoborski z żoną i córką) odbywała turystyczne wycieczki, których efektem były publikacje dotyczące botaniki tatrzańskiej²⁸³. Nowatorskie było to, że nie korzystali oni z usług przewodników, co nie było często praktykowane w ich czasach. W lipcu 1845 roku jako pierwsi turyści weszli na Goryczkową Czubę (1913 m)

²⁷⁷ J. Majda, *Literatura o Tatrach i Zakopanem (do roku 1918)*, Kraków 1981, s. 27.

²⁷⁸ Dawano wyraz takiej postawie także w piśmie dla kobiet „Świt”, które Konopnicka redagowała w latach 1884-1886.

²⁷⁹ Film dokumentalny „Walka o głos”, reż. Robert Pustak, 2020.

²⁸⁰ K. Estreicher, *Środowiska artystyczne Zakopanego w okresie Młodej Polski (1900-1914)*, [w:] *Sztuka około 1900*, Idem, Warszawa 1969, s. 130.

Z. Kulczycki, *Zarys historii turystyki w Polsce*, Warszawa 1977, ss. 8-11.

²⁸¹ Tatry v literatúre. Digitálna knižnica.

http://www.literaturapp.6f.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=74%3Alehocka-johana-miloslava-1810-1849-&catid=34%3Apoezia&Itemid=56&showall=1 (odczyt 05.06.2019).

²⁸² Informacje na oficjalnej stronie internetowej *Obec Partizánska Lupča*.

http://www.partizanskalupca.com/index.php?option=com_content&view=article&id=79%3Ajohana-lehotska&catid=46%3Aosobnosti-obce&Itemid=203 (odczyt 05.06.2019).

²⁸³ [b. d.] Hoborski, *Wanderungen im Tatragebirge*, „Oesterreichisches Botanisches Wochenblatt” 1853, ss. 23-25.

https://www.jstor.org/stable/43792166?refreqid=excelsior%3Ac4435c9563a8ddd19a648e989ca63386&seq=1#metadata_info_tab_contents (odczyt 15.06.2019).

i Kasprowy Wierch (1987 m)²⁸⁴. Oprócz stworzenia publikacji ważnej dla poznania flory Tatr, istotne było, że sami planowali i organizowali wycieczki tatrzańskie. Rodzinnie spędzony sezon mógł być przykładem dla innych rodzin i zachęcać do podjęcia wyprawy w wyższe partie Tatr. Warto wspomnieć, że w 1847 roku wraz z przewodnikiem Jakubem Luxem zdobyły Łomnicę **Janka Rniesnerova** i **Sarlota Erthnerova** ze Spiskiej Soboty oraz **Amalia Kleinerova** ze Straży²⁸⁵.

W latach 50. XIX wieku popularnym celem kobiecych wycieczek stała się Łomnica. W 1852 roku na jej wierzchołku stanęła nieznana z imienia **Melczero** z Popradu z Moritzem Beheftem, a w 1854 roku **Hermina Gilming** z Budapesztu²⁸⁶. Aktywne działania podjęte przez zagraniczne turystki mogły być bodźcem dla Polek do wyruszenia w Tatry. I tak w latach 50. XIX wieku rozpoczyna turystyczną działalność **Maria Steczkowska** (1832-1918)²⁸⁷. W okresie 1854-1857 przyjeżdżała na wakacje do Zakopanego wraz z rodzicami i siostrą²⁸⁸. Podróżowała po Podhalu regularnie do roku 1871; możliwe, że bywali tu także w późniejszych latach²⁸⁹. Pierwszy rodzinny pobyt Steczkowskich w Zakopanem trwał dziewięć dni. W jego trakcie odbyła się wycieczka, która wywarła wielki wpływ na Marię i ukształtowała jej dalszą działalność tatrzańską:

„Nie znam nikogo, kto by choć raz zwiedził góry, a nie uległ temu niepojętemu ich wpływowi, kto by nie tęsknił za nimi, nie pragnął ujrzeć je raz jeszcze. Doznałam i ja tego wpływu i mnie opanował ów nieprzeparty pociąg, jakim ony wabią nas ku sobie”²⁹⁰.

²⁸⁴ J. Kielkowski, *Zdobycie Tatr.. op. cit.*, t. I, s. 119.

²⁸⁵ Ibidem.

²⁸⁶ Ibidem.

²⁸⁷ Była córką Jana Kantego Steczkowskiego, profesora matematyki i astronomii Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1842-1863. Urodziła się w Krakowie. Miała siostrę i brata, który zmarł w wieku dziecięcym. Z zawodu była nauczycielką. Po śmierci ojca wstąpiła do klasztoru Zakonu Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny przy ul. Krowoderskiej 16 w Krakowie.

M. Dolińska, *Maria Steczkowska – miłośniczka górskich wędrówek*, Górale Babiogórscy w badaniach XIX-wiecznych naukowców i podróżników, Materiały z IV Babiogórskiej Konferencji Naukowej zorganizowanej przez Babiogórskie Centrum Kultury im. Dr Urszuli Janickiej-Krzywdy w Zawoi z okazji 34. Babiogórskiej Jesieni 28.09.2018 r., Kraków-Zawoja 2018, ss. 93-116.

²⁸⁸ Uważani byli za jednych z pierwszych letników, mieszkali w domu Jana Gąsienicy Gładczana przy ul. Kościeliskiej, naprzeciwko kościoła.

M. Pinkwart, *Zakopiańskim szlakiem Walerego i Stanisława Eljaszów*, Warszawa-Kraków 1988, ss. 16-17.

²⁸⁹ Z. i W. H. Paryscy, *op. cit.*, ss. 1149-1150.

²⁹⁰ M. Steczkowska, *Obrazki z podróży do Tatrów i Pienin*, Czcionkami Karola Budweisera w Krakowie, 1858 r., s. 4.

Kolejne rodzinne pobyty w Zakopanem były dłuższe, dochodziły nawet do dwóch miesięcy, co też tłumaczy możliwość poznania przez Steczkowską większych obszarów górskich, powtarzania tras, oraz jak i zaznajomienia się z historią oraz obyczajami górali i ich życiem codziennym. Wraz z rodzicami i siostrą chodziła zazwyczaj utartymi w tamtych czasach szlakami, prowadzona przez góralskiego przewodnika, którym był przeważnie Jędrzej Wala starszy. W ten sposób odbyła liczne wędrówki, które do dnia dzisiejszego stanowią kanon wycieczek tatrzańskich. W 1855 roku zwiedziła Morskie Oko i Dolinę Kościeliską, a dwa lata później przeszła Dolinę Małej Łąki i wspięła się na Czerwone Wierchy, odwiedziła ponownie Morskie Oko i zeszła do Doliny Pięciu Stawów Polskich²⁹¹. Rok później zwiedziła Dolinę Strążyską, Dolinę Gąsienicową i znów Morskie Oko. Odbyła też trzydniową wyprawę na Krywań, wędrując Dolinami Wierchcichą i Ciemnosmreczyńską, ale z powodu złych warunków atmosferycznych nie kontynuowała wejścia na szczyt, ponieważ mgła nie pozwoliłaby jej zobaczyć widoku:

„Niestety nie doszliśmy na sam szczyt Krywania; nie dlatego, żeby to groziło jakimi niebezpieczeństwem lub było zbyt trudne dla nas, gdyż przewodnik zapewniał, że bez wielkiego zmęczenia możemy się tam dostać, ale z powodu mgły, która nagle niespodziewanie zasłoniła skalisty wierzchołek. Wdzierać się dalej na górę bez żadnej nadziei rozległego stamtąd widoku i jedynie dlatego żeby powiedzieć, że byliśmy na szczycie Krywania, byłoby nierozsądkiem. Dwie godziny przesiedzieliśmy pod szczytem w nadziei, że mgły się rozejdą; ale na próżno. Wierch Krywania nie ukazał się ani na chwilę. Jakkolwiek w tej wycieczce spotkał nas taki zawód, nie żałuję jednak bynajmniej tylu nowych, a tak cudownych okolic (przypomnienie: Doliny Goryczkowej, Doliny Wierchcichej, Cichego Wierchu i Ciemnych Smerczyn, gdzie nocowano w szałasie)“²⁹².

Powyższy cytat dowodzi, że celem jej wycieczek było podziwianie widoków ze szczytów, a nie samo wchodzenie na nie.

Latem 1864 roku Steczkowska weszła na Wołowiec (2063 m), a z Doliny Pańszczycy na Krzyżne (w tej wyprawie wziął udział m.in. ks. Józef Stolarczyk). Zawędrowała również Doliną Białej Wody do Doliny Pięciu Stawów Spiskich. W tym samym roku zabrała, bez góralskiego przewodnika, trzyosobową grupę przyjaciół na Czerwone Wierchy. Odważyła się poprowadzić szlakiem grupę turystów, odrzucając

²⁹¹ Z. Stecka, *Panie w Tatrach*, „Tygodnik Podhalański” 2001, nr 6, 12.02.2001.

²⁹² M. Steczkowska, *op. cit.*, ss. 182-211.

pomoc przewodników, czego do tej pory nie zrobił żaden mężczyzna. To był moment przełomowy w historii turystyki tatrzańskiej. Kobieta bez niczyjej pomocy (w tym przewodnika góralskiego) zorganizowała i zrealizowała wyprawę, by pokazać przyjacielom piękny widok i przyrodę Tatr. Dodatkowym utrudnieniem wycieczki był brak oznakowania trasy wiodącej granią szczytów. Tym osiągnięciem Steczkowska nieświadomie nakreśliła nowe wartości w rozwoju turystyki i taternictwa, którymi były samodzielność i wybieranie trudniejszych tras²⁹³.

Wydarzenie to pozwala uznać Steczkowską za jedną z pierwszych lub pierwszą samodzielną kobietę-turystkę w Tatrach²⁹⁴. Jak sama opisywała:

„Wszystkie te miejsca zwiedziłam bez wielkich trudności, niektóre nawet po kilka razy, i każdą z tych wypraw powtórzyłabym jeszcze najchętniej przy zdarzonej sposobności, lubo ani odwagą ani zręcznością pochwalić się nie mogę”²⁹⁵.

Steczowska była autorką wydanej anonimowo w Krakowie w 1858 roku książki pt. *Obrazki z podróży do Tatrów i Pienin*²⁹⁶. Nie jest to przewodnik, jak zaznaczyła autorka, ale dla zwiedzających Tatry książka pełniła taką funkcję do czasu, gdy popularność zdobył przewodnik Walerego Eljasza-Radzikowskiego²⁹⁷. Steczowska opublikowała też pod kryptonimem „M.S.” w „Tygodniku Ilustrowanym” obszerny tekst pt. *Wycieczka na Babią górę*²⁹⁸. W artykule tym opisała wycieczkę odbytą z rodzicami i siostrą 24 lipca 1855 roku²⁹⁹. Publikacje tatrzańska i babiogórska, bogate

²⁹³ E. Roszkowska [Kuczaj-Jasińska], *Początki samodzielnego taternictwa kobiecego... op. cit.*, s. 368.

²⁹⁴ A. Chowański, *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościńiec” 1990, nr 3 (244), s. 26.

²⁹⁵ M. Steczkowska, *op. cit.*, s. 8.

²⁹⁶ Drugie wydanie, poszerzone o opisy, pochodzi z 1872 r.

²⁹⁷ W. Eljasz-Radzikowski, *Ilustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnicy*, Kraków 1870.

²⁹⁸ M. S. (M. Steczkowska), *Wycieczka na Babią górę*, „Tygodnik Ilustrowany” 1869, t. 3, numery 75, 76 i 78.

<https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/1609/edition/1254/content> (odczyt 05.06.2018).

²⁹⁹ W czasach Steczkowskiej Babia Góra była rzadko odwiedzana, mimo bliskiego położenia:

„Ale jakież było nasze zdziwienie ogólne, gdy nikt z naszych znajomych nie umiał nam wskazać z pewnością najprostszej drogi, słowem gdy przekonaliśmy się, że Babia Góra, zaledwie o 10 mil od Krakowa odległa, którą każdy z jego mieszkańców ma przed oczyma, która poniekąd termometrem i barometrem dla naszego miasta, (...) należy do najmniej znanych, najmniej zwiedzanych okolic tatrzańskich. Prócz kilku uczonych badaczy przyrody, nikt prawie jedynie dla przyjemności nie zwiedzał Babiej góry [sic!]. Byli nawet tacy, co nam odradzali i dziwili się poco [sic!] tam jechać. Poco [sic!] jechać? A przecież Babia góra [sic!] to królowa Beskidu, 5448 st. nad morze wyniesiona, poważne czoło dumnie dźwiga w obłoki i z tej wysokości patrzy na kilkunastomilową przestrzeń ścielącą się u jej stóp, a ten majestatyczny widok, z którym co do rozległości nie mogą się mierzyć nawet widoki ze szczytów tatrzańskich, już stokrotnie wynagradza niedalekiej podróży”.

w obserwacje krajoznawcze, zwłaszcza etnograficzne, były dla czytelników ciekawym źródłem informacji o zwiedzanych przez Steczkowskich miejscach. Autorka dodatkowo sprawnie posługiwała się w tekście wiedzą historyczną o Podhalu, obyczajach, tradycjach Podhalan, a także tłumaczyła gwarę góralską³⁰⁰. Ważnym dla rozwoju turystyki kobiet elementem publikacji było przekonanie czytelniczek do podjęcia „podróży górskiej”:

„Na własnym więc oparta doświadczeniu śmiało ręczyć mogę, że każda kobieta, nawykła do dalszych przechadzek, z największą przyjemnością odbędzie przejażdżkę w Tatry, byle tylko z prawdziwym zamiłowaniem pięknej przyrody w tę się wybrała podróż. Aby tem lepiej przekonać czytelniczki moje, że zwiedzanie tych pięknych gór naszych nie jest nad ich siły i zachęcić je do ich zwiedzania, umyśliłam podzielić się z nimi wrażeniami, jakich doznałam w wycieczkach moich, obznajmić [sic!] je z temi wspaniałymi cudami przyrody, które ziemię naszą stawiają na równi z tylu sławionemi zagranicznemi okolicami, a zarazem wskazać w jaki sposób najłatwiej i najprzyjemniej odbyć można te przejażdżkę”³⁰¹.

Nie ulega wątpliwości, że Steczkowska była propagatorką turystyki górskiej i tatrzańskiej wśród kobiet. Jej poradnik oraz postawa zachęciły wiele z nich do podjęcia regularnych wycieczek górskich. Opisy wędrówek Steczkowskiej charakteryzowały się dokładnością i pragmatyzmem, co było nowością w tamtych czasach. Swoją publikację kierowała do kobiet, by zainteresować je nową formą spędzania czasu wolnego. Zwłaszcza, że kobiety do końca lat 70. XIX wieku rzadko udawały się w wyższe partie Tatr. Zmiana nadeszła w następnej dekadzie, co potwierdza artykuł z „Tygodnika Powszechnego”:

„Pod tym względem płeć piękna nawet zdobywa się na dość znaczną konkurencję z mężczyznami. Młode panienki w towarzystwie ojców lub braci, młode panie

Słowa Steczkowskiej świadczą o małym zainteresowaniu turystyką górską i znajomością geografii wśród społeczeństwa. Szczegółowy opis wyraźnie przedstawia naukowe podejście Steczkowskiej do poznania świata oraz przywiązanie do użyteczności swoich opisów wycieczek dla jej czytelników.

M. Steczkowska, *Wycieczka na Babią Górę*, „Tygodnik Ilustrowany” 1869, nr 75, s. 273.

<https://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/1609/edition/1254/content> (odczyt 05.06.2018).

M. Dolińska, *Babiogórska peregrynacja Marii Steczkowskiej*, „Rocznik Babiogórski” 2004, nr 6, ss.133-146.

https://www.muzeum.suchabeskidzka.pl/_wydawnictwa/rocznik_babiogorski/rocznik_babiogorski_2004.pdf (odczyt 05.06.2018).

³⁰⁰ H. Ptakowska-Wyżanowicz, *Pierwsza turystka w Tatrach*, „Turysta” 1958, nr 6, ss. 8-9.

³⁰¹ M. Steczkowska, *op. cit.*, s. 8.

z mężczyznami, puszczają się na wycieczki ciężkie, parę dni nawet trwające, przechodzą przez szczyty gór, znoszą wszelkiego rodzaju niewygodę i trudności z zadziwiającą ciepłością i wytrzymałością”³⁰².

W owym czasie popularne były wspólne rodzinne wyjazdy wypoczynkowe, stąd uczestnictwo w nich kobiet. Chcąc spędzić czas z najbliższymi, towarzyszyły mężczyznom w spacerach i wycieczkach górskich. Tak na przykład wypoczywały rodziny **Eljaszów** i **Anczyców**, które propagowały wspólne wyjścia górskie, obcowanie z fauną i florą tatrzańską. Dwie młode turystki – siostra Walerego Eljasza-Radzikowskiego oraz jego narzeczona, **Natalia Nyczówna**, wyruszyły na zdobycie Świnicy (2301 m) 8 sierpnia 1867³⁰³. Grupie towarzyszył przewodnik Maciej Sieczka, a opis tej wycieczki umieścił malarz w *Szkicach podróży w Tatry* w rozdziale *Świnnica*³⁰⁴. W publikacji przedstawił też swoją opinię dotyczącą działalności turystek. Doceniał osiągnięcia kobiet, chwalił zapał i odwagę swoich towarzyszek w drodze do realizacji celu³⁰⁵. Artysta na jednym ze swoich rysunków przedstawił kobiety podczas wycieczki z góralskimi przewodnikami (ryc. 21).

Ryc. 21. Schodzenie ze szczytów. Rysunek Walerego Eljasza-Radzikowskiego. Widokówka

Źródło: Andrzej Strug, „Zakopanoptikon, czyli kronika czterdziestu dziewięciu dni deszczowych w Zakopanem”, Wyd. Literackie Kraków, 1989, s. 225.

³⁰² Cytat za: S. Grudziński, *Korespondencya Tygodnika Powszechnego z Zakopanego* (sg), „Tygodnik Powszechny” 1880, nr 37, s. 586.

³⁰³ Czasami w literaturze pojawiają się błędne informacje o jednej z dwóch siostr Walerego Eljasza-Radzikowskiego uczestniczącej w tej wycieczce. Należy to wyjaśnić, ponieważ analizując drzewo genealogiczne rodziny Eljaszów stwierdzono, iż Walery Eljasz był starszym bratem Władysława Eljasza (rzeźbiarza) i Marii Eljaszówny (malarki i hafciarki).

M. Pinkwart, *Zakopiańskim szlakiem Walerego i Stanisława Eljaszów*, Warszawa-Kraków 1988, ss. 9–10.

³⁰⁴ W. Eljasz-Radzikowski, *Szkie z podróży w Tatry*, Poznań 1874, ss. 23-44.

³⁰⁵ Ibidem, s. 25.

Na przestrzeni XIX i XX wieku potwierdzeniem wejścia na szczyty były zostawiane na nich bileciki z nazwiskami uczestników wycieczki³⁰⁶. Eljasz-Radzikowski po wejściu na Łomnicę ze Stanisławem Barabaszem przeglądał te bileciki i wśród licznych niemieckich, węgierskich i polskich nazwisk, znalazł kartę z notą o wyprawie **Marii Wolskiej** z Kujaw w towarzystwie przewodnika Jana Gronikowskiego z 5 września 1879 roku³⁰⁷. Autor *Szkiców* był zdumiony faktem, że kobieta mogła wejść na tak trudny szczyt:

„Nie chciałem wierzyć, aby na Łomnicę wdrzeć się mogła kobieta, i dlatego sprawdzałem tę kwestię. Ku memu wielkiemu zadowoleniu, dowiedziałem się, że nasza rodaczka, na sławę płci swojej, dała rzeczywiście dowody niesłychanej odwagi i siły niepospolitej”³⁰⁸.

Oprócz tej Polki, jak podaje tekst, na Łomnicy była też Angielka. Turyści czasem zabierali „na pamiątkę” cudze bileciki, dlatego trudno zrekonstruować chronologicznie nazwiska pierwszych kobiet na tym szczycie³⁰⁹.

Kolejnym osiągnięciem rodzeństwa Eljaszów było przejście trasą biegnącą do Morskiego Oka przez Zawrat pod przewodnictwem Jędrzeja Wali starszego. Drogę tę przebyto w niesprzyjających warunkach atmosferycznych – w czasie groźnej burzy i ulewy, co stało się przypadkowym potwierdzeniem, że kobiety mogą pokonywać szlaki tatrzańskie przy złej pogodzie.

Publikacje Walerego Eljasza-Radzikowskiego, w tym przewodnik tatrzański, wywarły niewątpliwy wpływ na rozwój turystyki kobiecej w Tatrach. Spowodowane było to faktem, że autor nie zabraniał kobietom chodzenia po Tatrach, a teksty publikował w poczytnych wówczas czasopismach, takich jak „Kłosa”, „Biesiada Literacka”, „Gazeta Zakopiańska”, „Przegląd Zakopiański”.

Także Włodzimierz Ludwik Anczyc zabierał swoje córki, **Zofię** i **Władysławę Anczycówny**, na wycieczki w Tatry. W lipcu 1878 roku weszli oni wraz z przewodnikiem Maciejem Sieczką na Świnicę (2301 m). Małoletnie turystki poradziły sobie z trudnościami terenu skalnego, wykazały się wytrzymałością i sprawnością

³⁰⁶ A. Lisak, *Sielankowanie pod Tatrami. Życie codzienne i niecodzienne Zakopanego w XIX wieku*, Wołowiec 2019, ss. 205-210.

³⁰⁷ H. Ptakowska-Wyżanowicz, *Pierwsza Polka na szczycie Łomnicy*, „Turysta” 1958, nr 23-24, s. 11.

³⁰⁸ W. Eljasz, *Wycieczka na Łomnicę w Tatrach*, „Kłosa: czasopismo ilustrowane, tygodniowe, poświęcone literaturze, nauce i sztuce” 1883, s. 116.

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/319696/edition/261563/content> (06.07.2019).

³⁰⁹ W. Radzikowski-Eljasz, *Ilustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnic*, 1870, wyd. z 1990, s.12.

fizyczną, mimo że młodsza z sióstr, Władysława Anczycówna, wołała się trzymać ojca. Zwieńczeniem wycieczki był wspaniały widok ze szczytu³¹⁰.

W XIX wieku kobiety wchodziły też na wysokie szczyty jak 22 sierpnia 1883 roku na Gerlachu stanęła **Natalia Janotha** (1856-1932), a rok później była na Łomnicy³¹¹. Przez kolejne lata uważano wejście na Gerlach za pierwsze w polskiej turystyce tatrzańskie kobiet³¹². Prowadził przewodnik Maciej Sieczka. Prawdopodobnie Janothówna jest pierwszą kobietą chodzącą w góry z przewodnikiem bez towarzystwa ojca, brata czy męża. Mogło to wówczas budzić emocje wśród przestrzegającego konwenansów społeczeństwa. Wycieczki górskie, które odbywała, miały duży wpływ na jej działalność muzyczną – Janothówna była znaną kompozytorką i pianistką. Jest autorką utworów fortepianowych o tematyce podhalańskiej i tatrzańskiej: *Tatry*, *Wrażenia z Zakopanego: Szarotki, Kościelisko, Morskie Oko, Gerlach, Zbójnicki czy Sabala*, które zostały zaprezentowane przez nią w Brukseli w latach 1891 i 1892³¹³.

Pod koniec XIX stulecia wzrastała liczba kobiet interesujących się Tatrami, co potwierdził Stanisław Witkiewicz w swojej książce *Na przełęczy*, wydanej w 1891 roku:

„Wszystkie też percie, brzeżki, granie, przełęcze zmierzone zostały ich drobnymi stopami, i z najwyższych wierchów tatrzańskich powiewała już chorągiew spódnic”³¹⁴.

Wpływ na większą swobodę w działaniu, w tym na rozwój zainteresowania kobiet Tatrami, miała stopniowo zwiększająca się możliwość kształcenia. Na ziemiach polskich edukacja dziewcząt rozwijała się bardzo powoli; nie było jednego systemu kształcenia. Dopiero w XIX wieku zaczęto tworzyć szkoły zawodowe, a także ulepszono edukację w pierwszych latach nauki³¹⁵. W Zakopanem Szkołę Koronkarską dla kobiet stworzyła w 1893 roku Helena Modrzejewska. Umożliwiła tym samym podjęcie nauki i zdobycia zawodu miejscowym kobietom. Sama kupowała ich wyroby włókiennicze, wykorzystując je do tworzenia kostiumów teatralnych na występy

³¹⁰ Ibidem, s. 26.

³¹¹ A. Chowański, *Ludzie turystyki i krajoznawstwa* (36), „Gościńiec” 1981, nr 10-12 (148-150), s. 26.

³¹² Ibidem.

³¹³ Z. i W. H., *Paryscy*, *op. cit.*, ss. 1149-455.

³¹⁴ S. Witkiewicz, *Na przełęczy... op. cit.*, s. 47.

³¹⁵ R. Bednarz-Grzybek, *Emancypantka i patriotka. Wizerunek kobiety przełomu XIX i XX wieku w czasopiśmie Królestwa Polskiego*, Lublin 2010, s. 128.

za oceanem³¹⁶. Szkoła obecnie funkcjonuje jako Zespół Społecznych Szkół Ogólnokształcących Społecznego Towarzystwa Oświatowego (STO), w tym Społeczna Szkoła Podstawowa im. Josepha Conrada STO oraz Społeczne Liceum Ogólnokształcące im. Josepha Conrada STO przy Kasprusiach 35a w Zakopanem³¹⁷. Pod tym samym adresem swoją siedzibę ma Zakopiańskie Centrum Edukacji im. H. Modrzejewskiej³¹⁸.

Ważną rolę w edukacji dziewcząt odegrała **Jadwiga z Działyńskich Zamoyska** (1831-1923). Założyła ona Szkołę Domowej Pracy Kobiet, która była pierwszą placówką gospodarstwa domowego w Polsce. Szkoła pod nazwą „Zakład Kórnicki” powstała w roku 1882 w Kórniku w Wielkopolsce³¹⁹. Po czterech latach wydalona przez władze pruskie, przeniosła szkołę do Starej Lubowli na Spiszu, rok później, na skutek nieodpowiednich warunków do Kalwarii pod Krakowem, później do zakopiańskich Kuźnic, gdzie działała do momentu likwidacji w 1948 roku (ryc. 22)³²⁰.

Ryc. 22. Szkoła Kórnicka w Kuźnicach

Źródło: <http://www.jacekptak.nazwa.pl/szkola.domowej.pracy.kobiet.html>

Celem edukacji było:

„wykształcić kobietę, jako podstawowy czynnik rodziny, bez względu na sferę towarzyską, do której należy, wykształcić zającą Polkę i rzadną gospodynię domu,

³¹⁶ Sytuacja kobiet nie była obojętna Helenie Modrzejewskiej. Wygłosiła krótki odczyt na kongresie kobiet World's Fair Auxiliary Congress w Chicago w 1893 r. Przedstawiła złe położenie kobiet szczególnie pod zaborami rosyjskim i pruskim, za co otrzymała zakaz wjazdu na tereny rosyjskie.

³¹⁷ H. Modrzejewska, *Memories and impressions of Helena Modjeska*, Nowy Jork 1910, ss. 205-206.

³¹⁸ <http://www.zce.zakopane.eu/index.html> (odczyt 01.06.2022).

³¹⁹ I. Werbiński, *Przygotowanie kobiety do realizacji drogi powołania życiowego według Jadwigi Zamoyskiej*, „Studia Włocławskie” 2007, nr 10, s. 229.

³²⁰ J. Ziółek, *Jadwiga Zamoyska (1831-1923)*, „Nasza Przeszłość”, Kraków 1988, t. LXX, s. 66.

http://naszaprzeszlosc.pl/files/tom070_02.pdf (odczyt 05.09.2019).

M. J. Gondek, *Jadwiga Zamoyska i jej program pracy społecznej*, „Człowiek w Kulturze” 2005, nr 17, s. 246. www.czlowiekwkulturze.pl (odczyt 05.09.2019).

a więc etycznie, intelektualnie i ekonomicznie, czyli w przeciwieństwie do nierządu i braku zasad religijnych i obywatelskich³²¹.

Jadwiga Zamoyska stała się pionierką w Europie w zakresie przygotowania do prowadzenia gospodarstwa domowego³²². Działalność szkoły propagowała Zakopane i jego okolice wśród uczennic z arystokratycznych rodzin³²³. Zamoyska, jako jedna z pierwszych głosiła, że praca domowa powinna się opierać na danych naukowych i wymaga specjalnego przygotowania, gdyż nie jest gorsza od innych zajęć i profesji. Uważała ją za podstawę zdrowia, dobrobytu, szczęścia rodzin i świadomości narodowej w zniewolonej Polsce³²⁴. Swoim uczennicom pozwalała uczęszczać na odczyty organizowane w Zakopanem przez postępowe działaczki społeczne np. Stefanię Sempołowską (1870-1944)³²⁵. Działyńska-Zamoyska napisała książkę *O pracy*³²⁶, którą przetłumaczono na francuski, włoski i hiszpański³²⁷.

Szkoła również wydawała własną prasę, co świadczy o jej renomie i świadomym jej prowadzeniu przez założycielkę. W latach 1924-1930 ukazywało się „Pisemko Kuźniczanek”, a w okresie 1931-1936 „Kuźniczanka”, które było rekomendowane przez Towarzystwo Wydawnicze „Bluszcz” dla wszystkich czytelniczek na ziemiach polskich³²⁸. Miało ono nie tylko wartość edukacyjną ukazując program nauczania w szkole Zamoyskiej, ale i wartość społeczno-kulturową³²⁹. Dostęp do powszechnej edukacji kobiet był widoczny, dlatego w Galicji ruch kobiet walczył o możliwość podjęcia przez nie studiów³³⁰. Dzięki zabiegom Stowarzyszenia Pomocy Naukowej dla Polek im. I. Kraszewskiego³³¹, kobiety zaczęły studiować na Uniwersytecie Jagiellońskim od 1896 roku. Natomiast dla zakopiańskiej edukacji tak samo ważna była

³²¹ Teczki biograficzne WHP, „Prasa zakopiańska 1888 – 1894”/ Pinkwart Maciej /4, [b.a.], *Żeński Zakład wychowawczy hr. Generalowej Zamoyskiej w Kuźnicach*, „Almanach Tatrzański”, Rocznik Tatrzaństwa 1894, nr 95, Lwów, s. 11.

³²² E. Bątkiewicz, M. Biniś-Szkopek, *Jadwiga Zamoyska w domu rodzinnym i na emigracji. Wspomnień część I*, Kórnik 2014, ss. 188-190.

³²³ Do szkoły uczęszczała m.in. znana powojenna narciarka Barbara Grocholska-Kurkowiak. A. Puścikowska, *Waleczne z gór. Nieznane historie bohaterkich kobiet*, Kraków 2021, s. 346.

³²⁴ J. Pociask-Karteczka, *Tajemnica pewnego grobu*, „Tatry” 2018, nr 65, ss. 156-161.

³²⁵ J. Kolbuszewski, *Osobliwości i sensacje tatrzańskie*, Kraków 1977, s. 120.

³²⁶ J. Działyńska-Zamoyska, *O pracy*, Poznań 1900.

³²⁷ M. Czaplicka, *Moje wspomnienia – szkoła domowej pracy w Zakopanem Kuźnicach*, Kraków 1964, s. 197-217. http://naszaprzeszlosc.pl/files/tom019_07.pdf (odczyt 21.06.2019).

³²⁸ E. Maj, *Wzorzec kobiety w prasie dla katoliczek w Polsce międzywojennej: przypadek periodyku „Kuźniczanka” (1931–1936)*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych” 2020, nr 1(8), s. 117.

³²⁹ Ibidem, ss. 118-121.

³³⁰ Ciekawa jest nieopublikowana praca Jadwigi Roguskiej-Cybulskiej pt. *Idzie lawina!*, która przedstawia sytuację uczniów i uczennic w międzywojniu. Chłopcy mogli kontynuować naukę na uczelniach wyższych, a dziewczęta odbywały kurs w Zakładzie Kórnickim.

³³¹ Założonego w 1887 r. m.in. przez działaczkę Kazimierę Bujwidową.

koedukacyjna prywatna szkoła średnia założona w 1911 roku przez działaczkę **Zofię Praussową** (1878-1945) i jej męża Ksawerego Praussa³³². Była to pierwsza szkoła w Zakopanem, która dla swoich uczniów regularnie organizowała wycieczki w Tatry, zarówno w lecie, jak i zimą, ucząc przy tym podstaw jazdy na nartach³³³.

Z okresem walki o kształcenie kobiet w szkołach wyższych pokrywa się trzecia fala feminizmu. Pojawiła się ona na ziemiach polskich pod wpływem zachodnioeuropejskiego ruchu po 1870 roku i trwała do 1899 roku³³⁴. Charakterystyczną cechą tego okresu było zaangażowanie mężczyzn w walkę o równouprawnienie kobiet, stali się oni rzecznikami ich praw. Ich działania mogły w istotny sposób wpływać na zmianę poglądów społeczeństwa w kwestii edukacji kobiet na przełomie XIX i XX wieku, która miała przeciwników również wśród naukowców i profesorów szkół wyższych, nie mówiąc o obowiązujących przepisach prawa, które utrudniały kształcenie się dziewcząt³³⁵. Warto nadmienić, że we wcześniejszych wiekach również nie istniało równouprawnienie intelektualne kobiet. Nadrzędnym celem było przygotowanie dziewcząt do prowadzenia gospodarstwa domowego. Jedynie te z bogatszych domów miały prywatnego nauczyciela oraz realizowały zdecydowanie uboższy program nauczania w porównaniu do prowadzonego w szkołach dla chłopców³³⁶.

Do Zakopanego także dotarła fala feminizmu. To tutaj 15 sierpnia 1899 roku zorganizowano przez Stowarzyszenie Czytelnia dla Kobiet oraz Koło Pań Towarzystwa „Szkoły Ludowej” I Ogólnopolski Zjazd Kobiet³³⁷. Pod wpływem Elizy Orzeszkowej, konsekwentnie walczyły ze stereotypami dotyczącymi kobiet³³⁸. Kobiety ze stanu

³³² H. Kiepuska, *Franciszek Ksawery Prauss*, „Polski Słownik Biograficzny” 1984-85, nr 28, ss. 352-356.

³³³ Ibidem.

³³⁴ M. Jaworska, *Idea znaczenia teorii feministycznych oraz jej oznaki w życiu społecznym*, „Nauczyciel i Szkoła” 1-2, Muzeum Historii Polski, 2008, s. 39.

³³⁵ A. Chłosta-Sikorska, *Polka, którą świat podziwiał. Maria Skłodowska-Curie w podręcznikach do historii wydanych po roku 1989*, [w:] *Kiedy przekraczanie granic pozwala myśleć inaczej. Maria Skłodowska-Curie*, pod red. Z. Budrewicz, M. Sienko, M. Pamuły-Behrens, Kraków 2013, s. 133.

³³⁶ K. Milik, *Kwestia równouprawnienia intelektualnego kobiet w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Kobiety w dziejach. Od nowożytności do współczesności. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, pod red. M. Franza, Z. Pilarczyka, Toruń 2018, s. 44.

³³⁷ Z. Sokół, *„Zorza” Marii Wyslouchowej (1900-1902)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984, nr 23/3, s. 56.

https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1984-t23-n3/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1984-t23-n3-s53-70/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1984-t23-n3-s53-70.pdf (odczyt 15.07.2019).

³³⁸ W obradach uczestniczyły m.in.: Maria Wyslouchowa (1858-1905), Eliza Orzeszkowa (1841-1910). Prawdopodobnie też Zofia Praussowa (1878-1945), Maria Siedlecka (1856-1942) oraz Gabriela Balicka-Iwanowska (1867-1962).

średniego mogły jedynie być guwernantkami, a starano się o to, by pracowały w innych zawodach. Jeszcze inaczej przedstawiało się życie kobiety w Zakopanem, gdzie mieszkała społeczność góralska silnie przywiązana do tradycji, do rodziny, niechętnie ulegająca wpływom. Należy rozróżnić kobiety mieszkające na Podhalu z pokolenia na pokolenie, od kobiet przyjeżdżających w Tatry regularnie lub takich, które się tam przeprowadziły. Niewątpliwie góralki były kobietami o mocnych, zdecydowanych charakterach. Zajmowały się gospodarstwem, pracą na roli, wychowywaniem dzieci i dbaniem o rodzinę. Nie angażowały się w życie publiczne lokalnej społeczności.

W okresie pozytywizmu nastąpił ogromny rozwój prasy. Środowiska kobiece wykorzystywały ją jako najlepsze źródło informacji oraz narzędzie do szerzenia idei feministycznych³³⁹. W trzeciej i czwartej fali tworzyła **Eliza Orzeszkowa** (1841-1910)³⁴⁰. Pisarka współpracowała z redakcją czasopisma kobiecego „Bluszcz”, popularne były też magazyny „Ster. Dwutygodnik do spraw wychowania i pracy kobiet”³⁴¹ oraz dwutygodnik „Nowe Słowo”³⁴², który powołano do życia z myślą o kobietach. Powyższe pisma pomagały odnaleźć się kobietom w nowej sytuacji życiowej, w próbie usamodzielnienia i zdobycia wykształcenia oraz w dążeniu do szerszego udziału w życiu publicznym, czyli wprowadzały ideę emancypacji do życia społecznego. Kobiety wkroczyły do środowiska wydawniczego, zdominowanego wówczas przez mężczyzn i w nim zaistniały³⁴³. Podobnie działo się na gruncie tatrzańskim, gdzie panie coraz mocniej akcentowały swoją aktywność turystyczną, pomimo oporu części mężczyzn.

Poważnym utrudnieniem w rozwoju turystyki na Podhalu i w Tatrach była słabo rozwinięta komunikacja. Z Krakowa do Zakopanego jeździło się furkami góralskimi lub

³³⁹ D. A. Domarańczyk, „Ster” – pierwsze w Polsce radykalne czasopismo feministyczne przełomu XIX i XX wieku, „Acta Universitatis Lodzianis Folia Litteraria Polonica” 2014, 1(23), s. 187.

³⁴⁰ Po nieudanym małżeństwie, rozwiodła się z mężem, Piotrem Orzeszką i przenieśli do Grodna, gdzie założyła księgarnię i wydawnictwo. Obydwa te wydarzenia świadczą o jej odwadze i samodzielności, tym bardziej, że jako kobieta samotna borykała się z problemami finansowymi. Dopiero jej działalność pisarska wpłynęła stabilizująco na sytuację materialną. Między innymi motywem przewodnim jej twórczości była emancypacja – powieść *Marta* to jedna z pierwszych polskich powieści feministycznych o prawie kobiet do wykształcenia i pracy. W rozprawie *Kilka słów o kobietach* starała się wyjaśnić cel emancypacji z więzów ówczesnej obyczajowości bez odrzucenia kobiecej potrzeby macierzyństwa i założenia rodziny.

E. Orzeszkowa, *Kilka słów o kobietach*, Lwów 1873, s. 4.
<https://kpbc.umk.pl/publication/802> (odczyt 10.08.2020).

³⁴¹ Ukazywała się w latach 1895-1897 i 1905-1913. Gazeta była wydawana najpierw jako miesięcznik, a od 1911 roku jako dwutygodnik.

³⁴² Dwutygodnik wydawany był w latach 1902-1907. M. Turzyma, *Z końcem roku*, „Nowe Słowo” 1902, nr 24, s. 569.

³⁴³ K. Dormus, *U źródeł polskiej prasy kobiecej – pierwsze redaktorki, wydawczynie, dziennikarki (ok. 1820-1914)*, Wrocław 2010, ss. 34-35.

wozem pocztowym z noclegiem w karczmie na Zaborni. Istniejące drogi były często w złym stanie i były niedostosowane do potrzeb turystyki. Z Zakopanego do Morskiego Oka jeździło się przez Poronin i Bukowińę, czasem nawet przez Jurgów i Jaworzynę Spiską. W 1871 roku do Popradu doprowadzono od południa pierwszą linię kolejową. Nie dochodziła jednak ona do samych Tatr – taką otworzono dopiero w 1895 roku (linia kolejowa do Tatrzańskiej Łomnicy)³⁴⁴. Linię kolejową z Krakowa do Chabówki otwarto dopiero w 1884 roku, a do Zakopanego piętnaście lat później³⁴⁵. W Tatrach do 1873 roku nikt nie budował ani nie znakował ścieżek, czy też szlaków turystycznych, co zmuszało turystów do korzystania z usług góralskich przewodników³⁴⁶. Dopiero w drugiej połowie XIX wieku wzmógł się ruch turystyczny w Tatrach. Utworzono w 1873 roku Towarzystwo Tatrzańskie (TT), które miało na celu uprzyścislenie i badanie Tatr. Organizacja ta starała się o przygotowanie odpowiednich dróg i szlaków w górach, a także schronisk turystycznych, wreszcie o wydawanie przewodników i map czy organizowanie przewodnictwa³⁴⁷. Wszystkie te działania służyły poprawie dostępności gór i ułatwiły turystykę, także kobiecą.

Wycieczki w Tatry organizowano w okresie od czerwca do września, tak by omijać pojawiający się śnieg w kotłach, czy w wysokich partiach Tatr. Nie podejmowano wówczas prób organizowania wyjść w góry w sezonie zimowym. W Alpach było inaczej. Turyści alpejscy wyściami w lecie oswajali się ze śniegiem i lodem. Stąd zimowe wyprawy w góry z psychologicznego punktu widzenia były tam łatwiejsze. Być może dlatego początkowo to zagraniczni turyści i alpiniści przełamali barierę strachu przed zimą w Tatrach. Nie ma jednak zachowanych wielu przykładów zimowej działalności polskich kobiet.

W jednej z pierwszych wycieczek zimowych w Tatry, która odbyła się 26 lutego 1892 roku, uczestniczkami były **Maria Kirchmajerówna** i **Michalina Zawadzka**³⁴⁸. Celem wycieczki było Morskie Oko³⁴⁹. Być może uczestniczyły w tej wycieczce, żeby skonfrontować opis Walerego Eljasza-Radzikowskiego z rzeczywistym obrazem:

³⁴⁴ M. Argalács, *Elektryczka ma sto lat*, „Tatry” 2012 nr 3, ss. 18-19.

³⁴⁵ T. Lijewski, *Geografia Transportu Polski*, Warszawa 1986, ss. 28-30.

³⁴⁶ Nota z XVI Walnego Zjazdu PTTK w dniu 18 września 2005 r., który podjął uchwałę: w sprawie ustanowienia Roku Szlaków Turystycznych PTTK.

http://ktpzg.pttk.pl/aktualnosci/komunikat_historia_szlakow.php (odczyt 10.08.2020).

³⁴⁷ T. Kowalik, *Co było przedtem?*, „Gościńiec” 1983, nr 4, s. 30.

³⁴⁸ L. Świerż, *Wycieczka do Morskiego Oka zimową porą. O zaprowadzeniu w naszym kraju narciarstwa*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1892, ss. 19-32.

³⁴⁹ Ibidem.

„W zimie Morskie Oko zawodzi oczekiwania. Zamarznięte i zasypane śniegiem przedstawia kawałek pola białego. Słońce na niego nie zagląda, gdyż go zasłania olbrzymi grzbiet Tatr, przez co zbywa mu na grze barw, jednym słowem owa, niewysłowienie piękna w lecie okolica, pełna najrozmaitszych obrazów o każdej porze dnia, zamienia się w zimie na podbiegunowy zakątek”³⁵⁰.

Na pewno jego relacja zaciekała czytelników i zachęcała do sprawdzenia, jak wyglądają zimowe widoki w Tatrach, przełamywała także utrwalony stereotyp, że góry są zimą groźne. Tak zainspirowany Jan Grzegorzewski, chcąc się przekonać, jak wygląda zima w Tatrach i dla postępu turystyki postanowił odbyć zimową wycieczkę do Morskiego Oka przez Zawrat i Miedziane. Uczynił to w 1894 roku. W grupie pod przewodnictwem Bartka Obrochty znajdowała się kobieta **Stanisława Tomasza Pisarzewska** (1857-1941)³⁵¹. Ich wycieczka była pierwszym zimowym przejściem i stanowiła ważne wydarzenie w dziejach taternictwa³⁵². Pisarzewska dokonała tego w ubiorze kobiecym, w długiej sukni, a za obuwie służyły jej góralskie kapcie. Na całej trasie nie było wtedy ani jednego działającego w zimie schroniska co, zważając na strój i warunki atmosferyczne, było dodatkowym utrudnieniem.

Inny opis zimowej wycieczki, której celem było Morskie Oko odnajdujemy w prasie 16 lat później³⁵³. Relację z niej opublikowała **Regina Danysz-Fleszarowa (1888-1969)** – polityk, senator IV kadencji w II RP, członkini Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, działaczka Ligi Kobiet oraz redaktor naczelna czasopisma „Ziemia”³⁵⁴. Artykuł jest interesujący ze względu na obfite informacje topograficzne i krajoznawcze, co pewnie wynikało z zawodowego obszaru działań autorki i badawczego celu wycieczki, ale za to tekst jest pozbawiony emocji i refleksji Danyszówny.

Wędrówki tatrzańskie wzmacniały kondycję fizyczną i psychiczną³⁵⁵. Pierwszą turystką propagującą tę formę aktywności fizycznej była **Helena Modrzejewska** (1840-1909) – aktorka nie tylko znana z ról szekspirowskich i tragicznych, ale z czasem

³⁵⁰ W. Eljasz-Radzikowski, *op. cit.*, s. 153.

³⁵¹ J. Grzegorzewski, *Przez Zawrat do Morskiego Oka*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1894, ss. 85-110.

³⁵² J. Zborowski, *Pierwsze przejście zimowe przez Zawrat*, „Taternik” 1960, nr 3-4, s. 34.

³⁵³ R. Danyszówna, *Wrażenia z zimowej wycieczki w Tatry*, „Ziemia” 1910, nr 32, ss. 499-500. http://ziemia.pttk.pl/Ziemia/Ziemia_NR_32_1910.pdf (odczyt 05.07.2019).

³⁵⁴ Na temat Ligi Kobiet w Zakopanem szerzej w Rozdziale 3.

³⁵⁵ [b.a.], *90 lat turystyki górskiej*, „Wierchy” 1963, ss. 5-6.

międzynarodowa gwiazda³⁵⁶. Jej związki z Zakopanem rozpoczęły się w 1867 roku, kiedy za namową Józefa Ignacego Kraszewskiego spędziła tam wakacje. Kontynuowała potem wizyty przez następne 35 lat. Gościła u znanych przewodników tatrzańskich: Macieja Sieczki, Michała Szostaka lub Szymona Tatara. Zatrzymała się również u Stanisława Witkiewicza. W roku 1884 wybudowała własny dom koło Antałówki, znany jako „Modrzejów”³⁵⁷. Otwarcie willi było wielkim wydarzeniem w życiu ówczesnej społeczności. Na przyjęcie otwierające dom zaproszeni zostali m.in. Ignacy Jan Paderewski oraz Tytus Chałubiński. Willa stała się ważnym salonem literacko-artystycznym, gdzie spotykali się przyjaciele Modrzejewskiej, a zarazem najwybitniejsze postaci ówczesnego świata artystycznego i naukowego³⁵⁸. Modrzejewska bywała tu z rodziną do 1898 roku, do czasu pożaru³⁵⁹.

Modrzejewska nie tylko występowała w Zakopanem, ale również nawiązała tam wiele przyjacielskich relacji z miejscowymi³⁶⁰. Z pamiętników *Memories and impressions of Helena Modjeska*, które zostały wydane pośmiertnie w Stanach Zjednoczonych, dowiadujemy się, że aktorka co roku urlop spędzała u stóp Giewontu:

„...Często latem odwiedzamy Karpaty. Mieszkamy tam w czystych szałasach, skąd robiliśmy wycieczki do różnych punktów. Wioska Zakopane była dla nas szczególnie fascynująca i nadal jest naszym ulubionym miejscem. Położona jest w dolinie i otoczona majestatycznymi szczytami Tatr. Rozmawialiśmy z dr Halubińskim [sic!] o wsi i jej osobliwych, inteligentnych mieszkańcach”³⁶¹.

Modrzejewska była zwolenniczką turystyki pieszej i konnej, dbała o higienę i zdrowie. Marzyła o zdobyciu szczytu górskiego, na którym jeszcze żadna kobieta nie stanęła:

„Uprawia gimnastykę, biega boso po rosie, bierze zimne kąpiele, wchodzi

³⁵⁶ J. Szczublewski, *Żywot Modrzejewskiej*, Warszawa 1975.

³⁵⁷ L. Długołęcka, M. Pinkwart, *Zakopane Przewodnik historyczny*, Warszawa 1989, s. 221.

³⁵⁸ J. Majda, *Tatrzańskim szlakiem literatury*, Kraków 1982, s. 55.

³⁵⁹ Willa została zburzona w marcu 2012 roku.

³⁶⁰ W 1891 roku razem z legendarnym gawędziarzem Janem Krzeptowskim Sabałą trzymała do chrztu Witkacego.

³⁶¹ H. Modrzejewska, *Memories... op. cit.*, s. 205.

Org.: „We often in summer visit the Carpathan Mountains. There we live in the clean mountaineers' huts, making excursions to the different points. The village of Zakopane was particularly fascinating to us, and is still the place of our predilection. It is situated in a valley and surrounded by the majestic peaks of Tatra. We spoke to Dr. Halubiński [sic!] about the village and its quaint, intelligent inhabitants”.

do lodowatego potoku. Z tutejszym przewodnikiem, Maciejem Sieczką, wyprawia się w góry. Właśnie ów Sieczka przed trzema laty odkrył wejście na niedostępny przedtem szczyt Świnicy, w rok potem wprowadził tam trzech krakowiaków i 17-letnią krakowiankę, pierwszą istotę żeńską na najwyższym polskim szczycie. Helena M też marzy o wdrapaniu się na tę Świńską Skałę lub na jakąś inną, gdzie żadna kobieta jeszcze nie stanęła³⁶².

Oprócz uprawiania turystyki tatrzańskiej Modrzejewska miała duży udział w powstawaniu różnych instytucji czy placówek pomagających zakopiańczykom³⁶³. Szczególnie interesowała się góralskimi zwyczajami, folklorem i sztuką podhalańską. Wpłynęła na to pamięć o ojcu-góralu i chęć zrewanżowania się społeczności, z której pochodził. Dzięki funduszom Modrzejewskiej powstała Kasa Zaliczkowa w Zakopanem. Charytatywnie grywała na rzecz miejscowego szpitala oraz schroniska dla nauczycielek leczących się w Zakopanem. W kręgu jej bliskich przyjaciół byli dr Tytus Chałubiński, Adam Chmielowski, Stanisław Witkiewicz, Henryk Sienkiewicz, Ignacy Jan Paderewski i Józef Chełmoński.

Podczas tatrzańskich wycieczek zazwyczaj towarzyszyły Modrzejewskiej znajome arystokratki Felicja Bendówna czy Anna Wolska³⁶⁴. Jeździły konno do Morskiego Oka, Roztoki, przez Kalatówki do Kondratowej, nad Staw Smreczyński czy Czarny Staw Gąsienicowy przez Boczań. Zawsze ubrane były elegancko, zakładały stylowe amazonki³⁶⁵. Interesujący jest zapis jednej z konnych wycieczek, prawdopodobnie z 1879 roku:

„W góry mało chodziła Modrzejewska pieszo, natomiast wiele konno na siodle z mężem i z przewodnikami, na których pieczy konie pozostawały w górach. Raz przyjechała ona z mężem do Roztoki, skąd również konno wyprawili się do Morskiego Oka. Mieli tam spotkać się z Felicją Bendówną [bratanica Heleny], która z bratem swoim pod przewodem Macieja Roja poszła pieszo przez Świnicę, Pięć Stawów i Śpiglasy poza Mniczem. W drodze jednak, przy Wancie, spotkali się wszyscy: Felicja z bratem, już idący z Morskiego Oka do Roztoki, i oboje Chłapowscy, jadący dopiero ku Morskiemu Oku. I do Czarnego Stawu Gąsienicowego przez Boczań jechała Modrzejewska konno. Siodła wypożyczano w Towarzystwie

³⁶² Cytat za J. Szczublewski, *op. cit.*, s. 119.

³⁶³ Z. J. Wójcik, *Tytus Chałubiński – Helena Modrzejewska*, „Wierchy” 2009, s. 123.

³⁶⁴ J. Majda, *Tatrzańskim szlakiem literatury*, Kraków 1987, s. 49.

³⁶⁵ K. Kobylarczyk, *Piękna Helena dzierga koronki*, artykuł w ramach projektu „Małopolska to go”. <https://malopolskatogo.pl/archiwum/artykuly/480/piekna-helena-dzierga-koronki> (odczyt 04.05.2020).

Tatrzańskim za opłatą. Siodła te brano z sobą na furkę, którą podjeżdżano do pewnego punktu. Nawet na Kondratową przez Kalatówki jechała raz Modrzejewska konno, skąd dopiero szła pieszo na Czerwone Wierchy. Do Szmeksu jeździła furą, a potem na osobnych w tym wypadku koniach przy wozach prowadzonych, po osiodłaniu ich pojechała Modrzejewska z mężem do Zuberca lasem w towarzystwie przewodników Macieja Sieczki i Szymona Tataru i tam zagościli u leśniczego, pana Kocjana. Równocześnie z Doliny Chochołowskiej wyszła Felicja Bendówna ze swym bratem pieszo z przewodnikiem Maciejem Rojem (opowiadającym) na Rohacze, skąd również udali się do Zuberca; tu już wszyscy razem gościli u Kocjana przez trzy dni. Z powrotem do Zakopanego jechała Modrzejewska z mężem całą drogę konno, przebywając ją forsownie w ciągu jednego dnia”³⁶⁶.

Modrzejewska wraz z mężem została przyjęta w poczet członków Towarzystwa Tatrzańskiego³⁶⁷.

Z zapisów Walerego Eljasza-Radzikowskiego wiadomo, że Modrzejewska uczestniczyła w wycieczkach górskich organizowanych przez dr. Tytusa Chałubińskiego, tzw. wycieczkach „bez programu”, które wyglądały jak na rysunku Józefa Kraszewskiego (ryc. 23)³⁶⁸.

Ryc. 23. Wielki świat w Zakopanem. Rys. Józefa Kraszewskiego. Widokówka

Źródło: Andrzej Strug, „Zakopanoptikon, czyli kronika czterdziestu dziewięciu dni deszczowych w Zakopanem”, Wyd. Literackie Kraków, 1989, s. 225

Nie tylko przemiany społeczne i gospodarcze przyczyniły się do wzrostu liczby turystek w Tatrach. Wraz z upowszechnieniem się ideologii pozytywistycznej, wśród inteligencji pojawiło się również zainteresowanie sprawami kobiet. Wydaje się, że nie

³⁶⁶ Cytat za F. Hoesick, *Legendowe postacie zakopiańskie. Chałubiński, Ks. Stolarczyk, Sabala*, Warszawa 1922, ss. 691-691.

³⁶⁷ J. Majda, *op. cit.*, s. 55.

A. Kuligowska-Korzeniewska, A. Kędziora, *Modrzejewska/Modjeska. Zamknięcie obchodów stulecia śmierci Heleny Modrzejewskiej (1909-2009)*. Materiały z konferencji w Muzeum Teatralnym w Warszawie, 10.01.2010, ss. 26-27.

³⁶⁸ Z. J. Wójcik, *Chronologia tatrzańskich wypraw Chałubińskiego*, „Wierchy” 1961, ss. 170-173.

bez znaczenia były przemiany cywilizacyjne i demokratyzacja życia w Stanach Zjednoczonych i w zachodniej Europie, które tylko potęgowały chęć zmiany ustabilizowanego od wieków społeczeństwa, także na terenie Galicji. Badania nad herstory, czyli historią feminizmu i aktywności kobiet, podkreślają, że ich działania nie były doceniane, a dokonań nie archiwizowano. Kazimiera Bujwidowa w krakowskim „Nowym Słowie” tak pisała: „brutalna siła pięści oraz jej bezpośrednie następstwa – przemoc i krzywda, to podwaliny dzisiejszego ustroju”³⁶⁹. Kobiety zdawały sobie sprawę z momentu, który nadszedł i który należało wykorzystać, bo bez damskiego wpływu nie można było mówić o pełnowymiarowych przemianach w narodzie: „nadszedł czas, by kobieta znalazła się na stanowisku decydującym i mogła pchnąć sprawę postępu ludzkości na wyższy stopień doskonałości”³⁷⁰. Aktywność kobiet pod zaborem austriackim silnie bazowała na autonomii, którą ta prowincja wielonarodowego cesarstwa Habsburgów uzyskała w latach 1860–1873³⁷¹. Wpływ na przekształcenie się miast z terenów Galicji w silne ośrodki polskiej kultury i nauki miało uznanie języka polskiego za oficjalny w urzędach, nauczaniu i kulturze (od 1869 roku), gdy w pozostałych zaborach nie było to możliwe. Pewien stopień swobody ułatwiał dążenia emancypantek, które podyktowane były względami prawno-politycznymi oraz ekonomicznymi.

Od 1905 roku w galicyjskim ruchu kobiecym zauważalna była skłonność do upolitycznienia własnych inicjatyw oraz szukania poparcia dla swoich postulatów wśród stronnictw i partii. Ta modernistyczna, czyli czwarta fala feminizmu, pojawiła się na ziemiach polskich około 1900 roku, trwała niespełna 20 lat do roku 1919³⁷². W początkowych latach jej rozwoju **Kazimiera Bujwidowa** (1867-1932) w orędziu „Stańmy się sobą!” w 1907 roku wierzyła w taką kobietę:

„Nie aniołem, nie dziewicą, nie żoną, nie matką winna być kobieta, ale przede wszystkim człowiekiem. Powinna zdać sobie sprawę z tego, że sama sobie jest celem. I sobą przede wszystkim być winna. Powinna żyć dla siebie, a nie dla mężczyzny ani dla dziecka. Powinna mieć własne cele, własne pragnienia, dążenia i ideały, a nie być tylko reflektorem, zwierciadłem mężczyzny. Uwierzyć w siebie samą powinna kobieta i zdać sobie ze swej wartości oraz mocy sprawę. Każdy, kto dziś chce walczyć

³⁶⁹ K. Bujwidowa, *Stańmy się sobą*, „Krytyka” 1907, z. IX, s. 197 [w:] *Chcemy całego życia. Antologia polskich tekstów feministycznych z lat 1870–1939*, A. Górnicka-Boratyńska, Izabelin 2001, ss. 290–299.

³⁷⁰ Z. Strzetelska, *Pierwiastek żeński w kulturze współczesnej*, „Nowe słowo” 1903, nr 22, s. 510.

³⁷¹ J. Beanger, *Panowanie Habsburgów w Europie*, „Studia Podlaskie” t. IV, 1996, ss. 5-14.

³⁷² S. Walczewska, *Damy, rycerze i feministki*, Kraków 1999, s. 77.

o wyzwolenie kobiety, powinien budzić w kobiecie wiarę w jej samoistną, niezależną wartość”³⁷³.

Ówczesni pisarze koncentrowali się na naturze kobiety, a pisarki Maria Konopnicka i Eliza Orzeszkowa zajmowały się racjonalnymi aspektami kobiecości. Szczególnie aktywną działaczką polskiego ruchu kobiecego była **Zofia Nałkowska** (1884-1954)³⁷⁴. W 1907 roku podczas Kongresu Kobiet w Warszawie wygłosiła referat *Uwagi o etycznych zadaniach ruchu kobiecego*³⁷⁵. Historia emancypacji Polek w pierwszych czterech falach feminizmu splata się z ruchem patriotyczno-niepodległościowym i walką o wyzwolenie Polski spod zaborów oraz działalnością społeczną o charakterze charytatywnym³⁷⁶. Koniec czwartej fali wiąże się z odzyskaniem niepodległości oraz otrzymaniem pełnych praw wyborczych przez kobiety 28 listopada 1918 roku, na skutek dekretu Tymczasowego Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego³⁷⁷. Na ziemiach polskich feministki nie były tak wojowniczo nastawione, jak na zachodzie Europy. Prawdopodobnie Polki miały większą swobodę w samodecydowaniu, co mogły ukształtować historyczne konieczności związane z powstaniami i śmiercią, więzieniem czy zesłaniami mężczyzn. Z biegiem lat mogło to dotyczyć również rozwijania zainteresowań i spędzania czasu wolnego. To może być jedną z przyczyn, dla których więcej kobiet zaczęło przyjeżdżać w góry, w tym Tatry. W czasie pobytów tatrzańskich piękno gór urzekło noblistkę **Marię Skłodowską-Curie** (1867-1934)³⁷⁸. W swojej autobiografii wspomina, jakie wrażenie zrobiły na niej Tatry:

„Pierwsze moje wrażenia z gór były bardzo silne. Wychowana na równinie zachwycałam się wioską tatrzańską, widokiem na szczyty, wycieczkami w doliny i do jezior podniebnych, noszących tak obrazowe nazwy jak <Morskie Oko>. A jednak

³⁷³ K. Bujwidowa, *Stańmy się sobą*, „Krytyka” 1907, t. II, s. 180.

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/70848/edition/86223/content> (odczyt 12.04.2019).

³⁷⁴ Zofia Nałkowska napisała *Noc podniebna*, [w:] *Opowiadania* (Warszawa, 1984), w tym opowiadaniu akcja toczy się w Tatrach. Według Kolbuszewskiego pierwowzorem głównego bohatera jest Władysław Orkan, z którym Nałkowska odbyła wycieczkę do Morskiego Oka w 1909 r.

J. Kolbuszewski, „Mały, wysoko leżący horyzont...”. *Tatrzański epizod w twórczości Nałkowskiej*, [w:] idem, *Literatura i Tatry. Studia i szkice*, Zakopane 2016, s. 604.

³⁷⁵ Powieści Nałkowskiej *Kobiety* (1906) i *Narcyza* (1910) ukazywały sytuację kobiet.

Z. Nałkowska, *Uwagi o etycznych zadaniach ruchu kobiecego*, Ośka 1998, s. 3.

³⁷⁶ S. Walczewska, *Damy*, *op. cit.*, s. 77.

³⁷⁷ To od tego momentu parasolka stała się symbolem polskich sufrażystek, bowiem sufrażystki stały pod willą Piłsudskiego na warszawskim Mokotowie na mrozie i stukwały parasolkami w jego drzwi, gdy chciały mu wręczyć petycję w sprawie praw wyborczych dla kobiet – Piłsudski ustosunkował się do ich postulatów pozytywnie.

S. Walczewska, *op. cit.*, s. 64.

³⁷⁸ M. Skłodowska-Curie pierwszy raz odwiedziła Zakopane latem lub jesienią 1883 r.

nigdy nie przestałam kochać otwartej przestrzeni i miłych memu oku widoków równin lub z lekka falistej okolicy”³⁷⁹.

Rodzina Skłodowskich (ryc. 24) w czasie pierwszych pobytów pod Tatrami mieszkała w domu Gąsieniców Sobczaków zwanym „Sobczakówką” przy ulicy Kościeliskiej 42:

„Był to jakby góralski pensjonat, dość popularny w owym czasie w Zakopanem, prowadziły go bowiem nader schludnie i z wielką dbałością o gości trzy siostry Sobczakówny. W tym domu zatrzymywali się, nieraz na dłuższy pobyt, różni sławni letnicy, wśród nich Jan Kasprzewicz, brat Albert Chmielowski, Maria i Bronisława Skłodowskie”³⁸⁰.

Ryc. 24. Zdjęcie rodzinne w Zakopanem w 1899 roku³⁸¹

Źródło: <http://www.bg.agh.edu.pl/MSK/images/rodzina/350Foto2.jpg>

W 1899 roku Maria Skłodowska-Curie zabrała w Tatry swojego męża Piotra Curie. Udali się wówczas na Rysy, byli nad Morskim Okiem i w Jaszczurówce³⁸². Piotr Curie był zachwycony ojczyzną wybranki, co przekazała w swoich wspomnieniach Helena Skłodowska-Szalay, która uczestniczyła w wycieczce: „Cudny kraj. Nie dziwię się, że tak go kochasz”³⁸³. Siostra Skłodowskiej-Curie, Bronisława Skłodowska-Dłuska, z mężem Kazimierzem Dłuskim, otworzyli w Zakopanem sanatorium przeciwgruźlicze. Finansowo wsparła ich w tym przedsięwzięciu Maria, przeznaczając w 1904 roku część pieniędzy z otrzymanej rok wcześniej Nagrody Nobla oraz z nagrody Osirisa³⁸⁴.

³⁷⁹ M. Skłodowska-Curie, *Autobiografia*, Warszawa 1960, s. 14.

³⁸⁰ Cytat za W. Wnuk, *Ku Tatrom*, Warszawa 1978, s. 178.

³⁸¹ Stoją od lewej: Piotr Curie, Maria Skłodowska-Curie, Erazm Dłuski, Józef Skłodowski, Józef Dłuski, Bronisława Dłuska, Kazimierz Dłuski. Siedzą od lewej: Helena Szalayowa, Władysław Skłodowski, Helena Dłuska (matka Kazimierza), Hanna Szalayówna, Helena Dłuska (córka Bronisławy i Kazimierza). <http://www.bg.agh.edu.pl/MSK/images/rodzina/350Foto2.jpg> (odczyt 12.9.2019).

³⁸² H. Skłodowska-Szalay, *Ze wspomnień o Marii Skłodowskiej-Curie*, Warszawa 1958, s. 36.

³⁸³ *Ibidem*.

³⁸⁴ Obecnie mieści się tam Ośrodek Wypoczynkowy Rewita, w którym zachowano część pierwotnych elementów architektonicznych.

B. Szewczyk, *W cieniu wielkiej siostry*, „Klub Jagielloński” 2017.

Wśród turystów tatrzańskich było wielu przedstawicieli rodzin mieszczańskich. Popularność, jaką zyskiwały Tatry za sprawą publikacji prasowych, jak i literaturze przewodnikowej (prace Eugeniusza Janoty, Ludwika Zejsznera, Daniela Wierzbickiego, Władysława Kulczyńskiego, Wincentego Pola i Marii Steczkowskiej), była silnym bodźcem do przyjazdu w te góry. W Tatry udawano się, by spędzić letnie wakacje, poprawić zdrowie i odpocząć. Tradycja wyjazdów często miała początek jeszcze w XIX wieku, i rozwijała się w następnym stuleciu. Tak zrodziło się trwające ponad cztery pokolenia zainteresowanie Podhalem wśród członków krakowskiej rodziny **Ciechanowskich**, która jeździła tam od 1854 roku. Zachowana rodzinna dokumentacja (listy, pamiętniki, fotografie itp.) przybliży współczesnym czasy ich pobytów letniskowych czy wycieczek tatrzańskich³⁸⁵. Ciechanowscy cenili wartości poznawcze i estetyczne, wycieczek górskich, jakie odbywali. Dlatego często po Tatrach wędrowały siostry: **Jadwiga Ciechanowska, Katarzyna Ciechanowska, Elżbieta Ciechanowska i Wiktoryna Ciechanowska**. Podczas wycieczek robili wiele fotografii i szkiców, co było wówczas w modzie³⁸⁶. Siostry pomagały też w pracach Towarzystwa Tatrzańskiego, na przykład przy znakowaniu szlaków turystycznych³⁸⁷

Drugim znanym postępowym krakowskim rodem była rodzina **Bujwidów**, której dom: „stanowił w pewnym okresie ekspansywne ognisko turystyki”³⁸⁸. **Kazimiera** i Odon **Bujwidowie** mieli sześcioro dzieci: **Kazimierę, Zofię, Jadwigę, Helenę, Jana** i Stanisława. Wszyscy uprawiali turystykę, gromadząc wokół siebie grupę młodzieży uczącej się w krakowskich szkołach. Byli tam między innymi Walery i Ferdynand Goetlowie, Helena Dłuska, Czesław Kuźniar, Kazimierz Piotrowski i Kazimierz Rouppert. Rodziną tradycją stały się sobotnie spotkania towarzyskie, w czasie których wygłaszano referaty i dyskutowano na różne tematy społeczne (ryc. 25)³⁸⁹.

<https://klubjagiellonski.pl/2017/03/12/w-cieniu-wielkiej-siostry> (odczyt 20.02.2019).

³⁸⁵ R. Kantor, *Jadwiga Ciechanowska, Adam Czarnowski, Tatrzańskie lata (Z wędrówek po górach i Zakopanem XIX-XX wiek)*, „Wierchy” 1993, ss. 200-202.

³⁸⁶ J. Ciechanowska, A. Czarnowski, *Tatrzańskie lata*, Kraków 1993, ss. 15-20.

³⁸⁷ J. Ciechanowska, A. Czarnowski, *Cztery pokolenia na tatrzańskich szlakach*, „Wierchy” 1985, s. 174.

³⁸⁸ J. Nyka, *Rodzinny klub Bujwidów*, „Gościńiec” 1977, nr 11-12, s. 8.

³⁸⁹ Od wiosennego do jesiennego okresu soboty zamieniały się w weekendowe wycieczki poza Kraków. Często jeździli do wiejskiego domku w Czaślawiu koło Dobczyc. Stamtąd organizowali krótkie wypady w Beskidy na Babią Górę, Pilsko czy Baranią Górę pod opieką przewodnika Włodzimierza Mostowskiego. Był to znajomy Odon Bujwida, z którym wspólnie działali w Akademickim Związku Sportowym (AZS). Bujwid ofiarnie włączył się w budowę Domu Turystycznego Młodzieży AZS w Zakopanem, kierując komitetem budowlanym założonym jesienią 1911 r.

Ryc. 25. Rodzina Bujwidów w ogrodzie przy dworze w Czasławiu

Źródło:<http://gazeta.myslenice.pl/wspomnienie-o-mgr-inz-janie-bujwidzie-1899-1984-czlowiek-mocny-tworczy-i-szlachetny>

Rodzina Bujwidów często jeździła w sezonie letnim do Zakopanego, zatrzymując się niedaleko sanatorium zaprzyjaźnionej z nią rodziny Dłuskich. Najbardziej zainteresowani poznawaniem tatrzańskich szczytów byli Kazimiera (po mężu Rouppert), Zofia (po mężu Mostowska) i Stanisław Bujwid. Odbyli wraz z Heleną Dłuską i Ireną Pawlewską wiele wycieczek tatrzańskich³⁹⁰. Wpływ rodziców przyczynił się do kształtowania nowego pokolenia młodzieży, które wyrosło na pionierów w wielu dziedzinach. Taki model rodziny wzbudzał zapewne zaciekawienie wśród mieszczan, a może nawet znajdował naśladowców.

W dwudziestoleciu międzywojennym na ziemiach polskich panowała piąta fala feminizmu (1918-1939), która ściśle związana była z okresem kształtowania się państwa polskiego. Pomimo uzyskania praw wyborczych, kobiety musiały nadal walczyć o równouprawnienie w dostępie do szkolnictwa wyższego oraz lepszego zatrudnienia³⁹¹. Polski feminizm tego okresu, podobnie jak ruch w innych krajach, poszukiwał nowej definicji pojęcia i nowych celów. Pojawiły się wątpliwości, czy należy walczyć o pełne równouprawnienie, czy raczej o prawną ochronę dla kobiet. Nowe przedstawicielki feminizmu jak Irena Krzywicka czy Maria Morozowicz-Szczepkowska zabiegały o równouprawnienie emocjonalne, które według nich miało przejawiać się świadomym wyborem męża oraz decyzją o macierzyństwie.

³⁹⁰ Przykładem może być wycieczka w sierpniu 1909 r. do Doliny Staroleśnej wraz z bratem Ireny Pawlewskiej-Szydłowskiej, Tadeuszem Pawłowskim oraz Tadeuszem Świerzem. W góry chodzili z przewodnikami lub samotnie na mniej wymagających trasach.

J. Nyka, *Rodziny.. op. cit.*, s. 10.

³⁹¹ M. Jaworska, *Idea znaczenia teorii feministycznych oraz jej oznaki w życiu społecznym*, „Nauczyciel i Szkoła” 2008, 1-2 (38-39), s. 38.

W tym samym czasie stolica Podhala stała się popularnym miejscem odpoczynku dla rodzin wykształconych, pochodzących z dużych ośrodków miejskich. Rodzinne wakacje były okazją dla kobiet do uczestniczenia w wycieczkach tatrzańskich. Podejmowały letnie przejścia szlaków, które z pewnością uczyły i pozwalały rozwijać się turystycznie kobietom, co w przyszłości skutkowało nabraniem doświadczenia i umożliwiło im rozpoczęcie działalności taternickiej. Dokładnych danych liczbowych obrazujących rozwój turystyki górskiej w Tatrach brakowało, ale pewne wyobrażenie dawała statystyka przyjezdnych do Zakopanego, choć nie wszyscy przyjezdni byli turystami. W latach 1886-1889 przyjeżdżało do Zakopanego około 2000 osób rocznie, w 1918 roku już 9000 osób, a w 1938 roku około 60 000 osób³⁹². Przed wybuchem II wojny światowej Rafał Malczewski wspominał:

„Pęd do turystyki górskiej wśród stale mieszkających w Zakopanem ludzi jest znaczny i w każdą niedzielę pobliskie szczyty i hale roją się od spacerowiczów. Komu się uda, idzie na dłużej.”³⁹³

W początkowych latach rozwoju turystyki tatrzańskiej działalność górską kobiet nie była ekspansywna najprawdopodobniej z powodów społecznych. Sytuacja zmieniła się na początku XX wieku, między innymi za sprawą kobiet, które w tym samym czasie poprzez działalność literacką (Eliza Orzeszkowa, Zofia Nałkowska, Maria Konopnicka) naukową (Maria Skłodowska-Curie) i artystyczną (Helena Modrzejewska) walczyły o uzyskanie równych praw do edukacji czy praw wyborczych. Nie bez znaczenia były nurty pozytywizmu. Przede wszystkim pozytywiści opowiadali się za rozwojem ekonomicznym społeczeństwa, będąc przy tym zwolennikami ustroju kapitalistycznego. Za konieczne uważali powszechny dostęp do nauki we wszystkich warstwach społecznych. Ważna też była kwestia kobiet, postulowali o możliwość wykształcenia i pracy dla kobiet. Tak też było na terenie Galicji i w Krakowie – wraz z upowszechnieniem się ideologii pozytywistycznej w klasie inteligenckiej pojawiło się zainteresowanie sprawami kobiet³⁹⁴.

Wykorzystując swoją popularność, przedstawicielki świata literackiego, naukowego czy artystycznego mogły manifestować własne poglądy, nawiązywać kontakty z ruchami feministycznymi innych państw, a informacje te przekazywać rodaczkom. Zbiegło się

³⁹² Z. i W. H., Paryscy, *op. cit.*, s. 1292.

³⁹³ R. Malczewski, *Od cepra do wariata*, Warszawa 1939, s. 44.

³⁹⁴ H. Kozłowska-Sabatowska, *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864-1881*, Wrocław 1978, ss.70-150.

to w czasie z nastaniem mody na uprawianie turystyki górskiej. Popularne były wyjazdy mieszkańców dużych miast do górskich miejscowości. Zakopane pełniło również inną istotną funkcję, mianowicie scalało Polaków mieszkających w różnych zaborach. To w Zakopanem mogli swobodnie się spotykać, dyskutować i planować różne działania mające na celu odzyskanie niepodległości. Może z tego powodu właśnie w Zakopanem odbywały się spotkania feministek. Przyjezdni swoją kulturalną działalnością wywierali wpływ na zakopiańczyków, którzy mogli się od nich uczyć innego podejścia do życia, własnego dziedzictwa, zapewne też modyfikowania stosunku do kobiet. Nie ulega też wątpliwości, że odwiedziny turystów stały się dla miejscowych nowym źródłem dochodu.

Rozdział 3. Narodziny i rozwój taternictwa kobiet

Turystyka tatrzańska zaczęła przeobrażać się w taternictwo na przełomie XIX i XX wieku, Ogólne elementy taternictwa opisał Stanisław Witkiewicz, jednak dopiero Jan Gwalbert Pawlikowski określił jego główne podstawy³⁹⁵. Znaczącą cechą różniącą taternictwo od turystyki tatrzańskiej było samodzielne przechodzenie dróg bez pomocy góralskich przewodników oraz świadome poszukiwanie dróg o większym stopniu trudności, dlatego taternik musiał posiadać odpowiednie przygotowanie merytoryczne i psychofizyczne do wspinaczki. Zaczęto formułować pierwsze zasady taternictwa. Nieco później, w latach swojej działalności górskiej, Mieczysław Świerz przedstawił głębsze pojmowanie taternictwa uważając, że:

„(...) samo wspinanie, a więc pokonywanie trudności technicznych nie wyczerpuje jeszcze treści taternictwa. Prawdziwym bowiem taternikiem jest ten, kto posiadłszy technikę skalną, potrafi w chaosie ścianek, żlebów, upłazów, samodzielnie wyszukać najłatwiejsze przejścia, kto czujnym okiem rozpozna grożące niebezpieczeństwo gór, kto umie rąbnąć stopnie w śniegu, używać liny, kto w każdej sytuacji, czy to znalazłszy się w niebezpiecznym miejscu, czy też zaskoczonym mgłą, wichurą, burzą, zachowa zimną krew i znajdzie bezpieczne wyjście”³⁹⁶.

Kobiety – jak już wcześniej przedstawiano – chętnie uczestniczyły w turystycznych wycieczkach tatrzańskich, jednak nie był to wyraz ich samodzielnej aktywności. Zazwyczaj towarzyszyły mężczyznom lub były pod opieką przewodników. Wraz z rozwojem taternictwa zauważalna stała się zmiana miejsca pań w taternictwie. Wpływ na to miała ówczesna, zmieniająca się sytuacja kobiet w społeczeństwie. Dostęp do szkolnictwa i pracy, możliwość uprawiania aktywności fizycznej pozwoliły kobietom aktywnie działać na różnych polach, m.in.: nauki, kultury, turystyki i sportu. W Tatrach, chcąc dorównywać mężczyznom, stopniowo brały na siebie odpowiedzialność planowania i przygotowania wycieczki górskiej. Nabywając doświadczenie w terenie górskim i wiedzę o wspinaczce, kobiety inicjowały kolejne etapy na drodze do rozwoju samodzielnego kobiecego taternictwa.

³⁹⁵ J. G. Pawlikowski, *Szkice taternicze. Część II. O bohaterstwie i taternictwie*, „Przegląd Zakopiański” 1900, nr 42, s. 397.

³⁹⁶ M. Świerz, *O urządzaniu wycieczek tatrzańskich* cd., „Zakopane” 1912, nr 18, s. 3.

3.1. Druga na linie – kobieta towarzyszem wspinaczkowym taternika

Pod koniec XIX wieku w światowych i europejskich czasopismach alpinistycznych pojawiły się pierwsze opisy górskich dokonań kobiet³⁹⁷. Dotyczyło to także Tatr. Taterniczki początkowo towarzyszyły taternikom oraz przewodnikom górskim. Podpatrywały ich technikę oraz sposób przygotowywania wypraw. Wiedza ta była przydatna do przygotowania własnej wspinaczki tatrzańskiej. Jedną z pierwszych kobiet, która systematycznie wspinała się w górach była **Antonina Englisch** (1853-1940). Urodziła się w Krakowie i była znana z wypraw górskich, w których towarzyszyła synowi Karolowi Englischowi. Rodzice Englisch byli z pochodzenia Niemcami, posiadającymi również obywatelstwo austriackie. Jej ojciec Bernard Jülg był profesorem filologii klasycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, a następnie pracował na Uniwersytecie w Innsbrucku. Był jednym z założycieli Austriackiego Stowarzyszenia Alpejskiego Österreichischer Alpenverein (ÖAV)³⁹⁸. Podczas pobytu w Austrii zabierał córkę na łatwiejsze wycieczki w Alpy. Wtedy najprawdopodobniej zrodziło się w niej zamiłowanie do gór i wędrówek³⁹⁹.

Działalność taternicką Englisch rozpoczęła w 1896 roku, kiedy wraz z 15-letnim Karolem juniorem i przewodnikiem Johannem Hunsdorferem seniorem weszła na Łomnicę, a w następnym roku jako pierwsi stanęli na Jaworowym Szczycie⁴⁰⁰. W kolejnych latach syn przewodził temu zespołowi taternickiemu. Szczególnie istotna była ich samodzielność przy organizacji przejść, wzorowana na działaniach zachodnioeuropejskich alpinistów. Prawdopodobnie Englischowa przeniosła takie podejście do działalności w górach z czasów swoich wycieczek z ojcem w Alpach. Choć rodzinnemu zespołowi przewodził najczęściej syn, to jednak uczestnictwo matki w przejściach otworzyło przed kobietami nowe możliwości, dowodząc że tak samo jak mężczyźni mogą się wykazać na tatrzańskich szlakach.

Rok przed zakończeniem kariery taternickiej w 1902 roku Englishowa była

³⁹⁷ Na przykład: *Passage of the Sesia Joch from Zermatt to Alagna by English Ladies*, „The Alpine Journal” 1870, nr 5, *Less Femmes Alpinistes. Miss Brevoort*, „Annuaire de Club Alpin Francais” 1899, nr 26.

³⁹⁸ Österreichischer Alpenverein – największy klub alpejski w Austrii z siedzibą w Innsbrucku. Założony został w 1862 r., jako pierwsza tego typu organizacja w kontynentalnej Europie, a druga na świecie po brytyjskim The Alpine Club (założonym w 1857 r.). W ramach ÖAV działają sekcje wspinaczki sportowej, organizowane są szkolenia i wyprawy, również w góry wysokie.

³⁹⁹ A. Chowański, *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościniec” 1984, nr 4 (173), s. 26.

⁴⁰⁰ K. Englisch, *Die Erstbesteigung der Javorove – oder Krotenseespitze am 13-ten August 1897*, „Jahrbuch des Ungarischen Karpathen-Veriees” 1898, ss. 92-99.

https://epa.oszk.hu/02600/02600/00025/pdf/EPA02600_jahrbuch_des_ukv_1898_25_092-099.pdf (odczyt 21.04.2019).

uczestniczką najtrudniejszego przejścia taternickiego owych czasów, co potwierdził jej syn Karol pisząc: „Dnia 25. sierpnia wyruszyłem ze Szmeksu o godzinie w pół do pierwszej w nocy, w towarzystwie mej matki, która i w dwóch z poprzednich na Śpizasty wypraw uczestniczyła, i obu wzwyż wymienionych przewodników”⁴⁰¹.

Owymi przewodnikami w zdobyciu Ostrego Szczytu (dawniej nazywanym Szpiczastym Szczytem, 2360 m), który ze względu na trudności techniczne terenu był symbolem niedostępności dla taterników, byli Johann Hunsdorfer senior i Johann Strompf. Z relacji z tego przejścia wynika, że Karol Englisch traktował matkę jako towarzyszkę swoich wypraw i nie było dla niego niczym szczególnym, iż kobieta pokonuje trudne drogi taternickie. Antonina Englisch swoją aktywnością górską udowodniła, że uprawianie turystyki tatrzańskiej i alpejskiej korzystnie wpływa na utrzymanie sprawności fizycznej – zdobywając Ostry Szczyt miała blisko 50 lat. Wspólne uprawianie pasji pomagało pielęgnować relacje rodzinne. Syn i matka swoje wyprawy organizowali na przełomie lipca i sierpnia. Zatrzymywali się w Smokowcu, ponieważ Englischowa lubiła komfortowe warunki noclegów i wolała wynająć kwatery, niż nocować w schroniskach. Korzystali z usług spiskich przewodników⁴⁰². W górach taterniczka nosiła wygodne spodnie, jednak nie chcąc wzbudzać zgorszenia wśród społeczeństwa, do zdjęć uwieczniających zdobycie szczytu zamieniała spodnie na suknię z wyjściowym kapeluszem (ryc. 26), podobnie jak czyniły to alpinistki w Alpach.

Ryc. 26. Antonina Englisch w Alpach

Źródło: ODT TPN, Baza zdjęć starych, nr Foto_00388

⁴⁰¹ K. A. de Englisch-Payne, *Wyprawa na „Szczyt Szpiczasty” w Tatrach (2356 m.)*, „Ilustracja Polska” 1902, nr 47, s. 1111.

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/205044/edition/197020/content> (odczyt 21.04.2019).

⁴⁰² B. Chwaściński, *Z dziejów Taternictwa... op. cit.*, ss. 75-76.

Kolejną ważną osobą z punktu widzenia dziejów kobiecego taternictwa, jest **Wanda Herse** (1885-1954, ryc. 27). Wraz z przewodnikiem Klemensem Bachledą⁴⁰³, w sierpniu 1901 roku jako pierwsza kobieta, weszła na Mnicha (2069 m) – jeden z najsłynniejszych szczytów po północnej stronie Tatr Wysokich⁴⁰⁴. Krótka nota o tym taternickim wydarzeniu w „Przeglądzie Zakopiańskim” podkreśla jego wagę. Redaktorzy czasopisma wspomnieli o nim w rubryce podsumowującej najważniejsze przejścia taternicze i dodatkowo zaznaczyli, że to pierwsze kobiece wejście, podając nazwiska wcześniejszych zdobywców Mnicha⁴⁰⁵. Wejście na ten szczyt przez Herse było istotne dla rozwoju polskiego taternictwa kobiet. Udowodniła bowiem, że szczyt niedostępny dla większości taterników ze względu na trudności techniczne przejścia może zdobyć kobieta, która nie ma tak dużego doświadczenia w taternictwie, jak Antonina Englisch.

Ryc. 27 Wanda Herse

Źródło: http://www.muzeumkonstancina.pl/286_herse_wanda__18851954

Herse była warszawianką i w tym mieście spędziła większość swojego życia, jednak często w wakacje odwiedzała ze swoim rodzeństwem Zakopane i Tatry. Taki schemat poznawania Tatr był powszechny wśród innych taterniczek, które pomimo dużej odległości od Tatr i rozmaitych obowiązków, potrafiły tak zaplanować swój czas, by móc uprawiać taternictwo. Herse zazwyczaj korzystała z usług przewodnika

⁴⁰³ W. Herse w towarzystwie przewodników Klemensa Bachledy i Józefa Gąsienicy z Bystrego weszła na następujące szczyty: Durny Szczyt (21.08.1902 r.), Pośrednią Grań (23.08.1902 r.), Kończysty i Ganek (25.08.1902 r.) oraz Mięguszowiecki Szczyt (26.08.1902 r.).

Kronika turystyczna za 1902 rok, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1903, s. 137.

⁴⁰⁴ [b.a.], *Z Tatr*, „Przegląd Zakopiański: czasopismo poświęcone sprawom miejscowym” 1901, nr 43, s. 415.

Warto zauważyć, że błędnie podawany jest 1902 r., jako data wejścia W. Herse na Mnicha (np. K. Sałyga-Dąbkowska, *Mnich – 2068*, „Tatry” 1991, nr 2, s. 15; Z. i W. H. Paryscy, *Wielka Encyklopedia Tatrzańska*, Poronin 1995, s. 408; M. i J. Kiełkowscy (red.), *Wielka Encyklopedia gór i alpinizmu*, t. VI, Katowice 2013, s. 330; A. Król, *Kamienny sufit, opowieść o pierwszych taterniczkach*, Kraków 2021, s. 61).

⁴⁰⁵ Do wejścia W. Herse na Mnichu byli: J. Pawlikowski, hr. Drohojowski, Karol Potkański, Władysław Kleczyński, Zygmunt Jaworski, Janusz Chmielowski. [b.a.], *Z Tatr*, *op.cit.*, s. 415.

tatrzańskiego Klimka Bachledy. Przypuszczać można, że podstawowej wiedzy o Tatrach i taternictwie nauczyła się właśnie od niego. W 1910 roku złożyła akces do Towarzystwa Tatrzańskiego⁴⁰⁶.

Wanda Herse, oprócz działalności społecznej w organizacjach górskich, zapisała się również na kartach historii fotografii tatrzańskiej. W tej dziedzinie była amatorką, technik fotografii uczyła się samodzielnie, korzystając ze wskazówek architekta i fotografa Jana Heuricha. Od 1904 roku była członkiem Towarzystwa Fotograficznego Warszawskiego (później pełniła funkcje sekretarza)⁴⁰⁷. Wykonane przez nią zdjęcia świadczą, że odnalazła w fotografowaniu balans pomiędzy wyrażaniem emocji i dokumentowaniem faktów. W latach 1902-1910 rozwijała fotografię pejzażową w Tatrach (m.in. wraz z Maksymilianem Dudrykiem)⁴⁰⁸. Jej zdjęcia ukazały się w „Fotografie Tatrzańskim”, „Albumie Fotografów Polskich” i „Wiadomościach Fotograficznych”. Celem jej fotografowania było przedstawienie piękna konkretnego miejsca czy chwili. Fotografie Herse oddają wierność ilustrowanej rzeczywistości, są proporcjonalne i dynamiczne (ryc. 28 i 29)⁴⁰⁹.

U progu XX wieku fotografowanie górskich szczytów było także coraz popularniejsze wśród alpinistów. Bristow, podobnie jak Le Blond były pierwszymi kobietami, które wyspecjalizowały się w fotografii krajobrazu górskiego⁴¹⁰. Alpinistki wysyłały zdjęcia do rodzin i znajomych. Trzeba tutaj dodać, że wymiana fotografii należała wówczas do dobrego tonu w towarzystwie. Zdjęcia górskich krajobrazów stanowiące relację z wypraw przybliżyły również ten rodzaj aktywności ludziom, którzy nie mogli pozwolić sobie na odwiedzenie Alp. Dlatego fotografia miała także wartość edukacyjną i promującą kobiecy alpinizm⁴¹¹.

⁴⁰⁶ A. Chowański, *Sekcja Miłośników Gór Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Wierchy” 1984, ss. 314-317.

⁴⁰⁷ J. Sunderland, *Zarys dziejów fotografii tatrzańskiej w Polsce. Od początków do I wojny światowej*, Warszawa 1953.

http://bcpw.bg.pw.edu.pl/Content/1572/PDF/Jan_Sunderland_bcpw_pd.pdf (odczyt 10.10.2019).

⁴⁰⁸ Ibidem.

⁴⁰⁹ Amatorzy fotografii należeli do najbardziej twórczej intelektualnie i cenionej grupy społeczeństwa (np.: Chałubiński, Żuławski, Matlakowski, Modrzejewska, Karłowicz, Krygowski, Pawlikowski, Marchlewski i inni).

⁴¹⁰ <http://www.safarimuseum.com/research/permanent-collection/elizabeth-main-le-blond-collection/> (odczyt 08.08.2018).

⁴¹¹ Fotografie wykonane w naturalnym środowisku miały dużą przewagę nad zdjęciami zrobionymi w zakładach fotograficznych. Mimo że te były ówczesnie bardziej popularne ze względu na niższą cenę, łatwiejszy dostęp i brak konieczności zabierania w góry ciężkiego sprzętu fotograficznego, niesionego przez tragarzy lub muły. W miarę rozwoju technologii na przełomie XIX i XX wieku zdjęcia alpinistów w stylu *in situ* wyparły zdjęcia wykonane w studio fotograficznym. Na fotografiach alpinistki zazwyczaj podpierali się kijami górskimi, Alpensztokami (poprzednicy współczesnych czekanów), a przewodnicy mieli przewieszoną przez ramię linę wspinaczkową. Ciekawym elementem ówczesnej fotografii

Co istotne, na przełomie XIX i XX wieku fotografowanie nie było częstą czynnością w górach ze względu na koszty wywoływania zdjęć, zakupu sprzętu oraz niewygodę noszenia ciężkiego aparatu i szklanych klisz.

Ryc. 28. Tatry, Świnica i Kościelec. Fot. Wanda Herse, 1900 r.

Źródło: http://www.muzeumkonstancina.pl/286_herse_wanda__18851954

Ryc. 29. Zbocze Szatana. Fot. Wanda Herse, 1900 r.

Źródło: http://www.muzeumkonstancina.pl/286_herse_wanda__18851954

symbolizującej miejsce kobiety w hierarchii społecznej było umieszczanie kobiet wśród otaczających je przewodników i alpinistów (przeważnie ojców, braci lub mężów).

D. Milner, *A Century of Mountain Photography*, „The Alpine Journal” 1957, ss. 161-162.
https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1957_files/AJ62%201957%20157-164%20Milner%20Photography.pdf (odczyt 21.08.2018).

W czasach wspomnianej już Steczkowskiej, celem wycieczki tatrzańskiej były walory estetyczne – podziwianie widoków i poznawanie topografii oraz fauny i flory tatrzańskiej. W zmieniającym się podejściu do gór istotną stawała się trudność drogi taternickiej. Drogi o trudniejszym, niebezpieczniejszym charakterze, dające taternikom więcej emocji zaczęły być ważniejsze niż zdobycie popularnych wówczas szczytów.

W czasopiśmie „Taternik” z lat 1908-1911, wśród nazwisk taterników osiągających ważne wyniki wspinaczkowe, pojawiają się nazwiska kobiece. Jedną z pierwszych kobiet tam wymienionych jest **Jadwiga Roguska-Cybulska** (1887-1971)⁴¹². Jako dziecko przyjeżdżała na wakacje z rodziną w Tatry. Wtedy turystycznie chodzili po szlakach z przewodnikami góralskimi. Podstawowej wiedzy o taternictwie nauczyła się jednak od Mieczysława Karłowicza i Jerzego Żuławskiego, a taternictwo zaczęła uprawiać od 1906 roku. Roguska-Cybulska wspiwała się wyłącznie z mężczyznami: ze swoim bratem Stanisławem Roguskim, Jerzym Żuławskim, Romanem Kordysem, Stanisławem Porębskim, Januszem Chmielowskim, Gyulą Komarnickim, Zygmunt Klemensiewiczem, Jerzym Maślanką i Kazimierzem Piotrowskim. Przejścia z jednymi z najlepszych wówczas taterników pozwoliły Roguskiej-Cybulskiej na zdobycie odpowiedniej wiedzy i doświadczenia, ukształtowały też jej przekonanie, że kobiety nie mogą wspiąć się samodzielnie, ponieważ nie posiadają odpowiedniego przygotowania psychofizycznego, dlatego dla własnego bezpieczeństwa powinny wspiąć się z mężczyznami. Nie była prekursorką samodzielnego taternictwa kobiet, lecz będąc taterniczką ugruntowała pozycję kobiety jako partnera taternika. Ciekawym jest, że Roguska-Cybulska fotografowała się ze sprzętem górskim tak jak alpinistki zachodnioeuropejskie (ryc. 30). W ten sposób podkreślała przynależność do środowiska taternickiego.

⁴¹² Znana była pod pseudonimem Jarocy lub J. Rog.-Cyb. Jej rodzicami byli kompozytor Gustaw Roguski i Maria ze Stanowskich, miała troje rodzeństwa. Z wykształcenia była muzykologiem, zajmowała się również literaturą i malarstwem. Była pisarką i działaczką kulturowo-społeczną. ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Roguska - Cybulska Jadwiga 1910-1971*, sygn. TB-P/364.

Ryc. 30. Jadwiga Roguska-Cybulska

Źródło: wewnętrzna okładka *Tajemnicy Tatr*. Zbiory własne

W latach jej aktywności górskiej popularność zyskiwała wśród kobiet turystyka zimowa i narciarstwo, których równie chętnie się uczyła i praktykowała je wraz z Mieczysławem Świerzem, braćmi Żuławskimi, Józefem Oppenheimem czy Mariuszem Zaruskim. W 1908 roku zapisała się do Towarzystwa Tatrzańskiego do Sekcji Turystycznej (ST TT), a dwa lata później do Sekcji Przyrodniczej (SP TT), a w 1911 roku przystąpiła do Sekcji Narciarskiej (SN TT)⁴¹³.

W 1910 roku uczestniczyła w dwóch pierwszych przejściach: prawą częścią północno-wschodniej ściany Mięguszowieckiego Szczytu Pośredniego (2393 m) i lewą częścią południowej ściany Mięguszowieckiego Szczytu Wielkiego (2438 m) – oba razem z braćmi Komarnickimi⁴¹⁴. Przejścia taternicze Roguskiej-Cybulskiej świadczą o tym, że jej taternicy towarzysze zaakceptowali ją jako taterniczkę. Była pierwszą kobietą biorącą w 1912 roku udział w nieudanej próbie powtórzenia największego wyzwania taternickiego – południowej ściany Zamarłej Turni (2179 m)⁴¹⁵. Po tym przejściu Roguska-Cybulska pisała:

„W owych czasach jeszcze było nie do pomyślenia, aby kobieta miała tę ścianę robić <na pierwszego>, z góry nie asekurowana. Więc, wściekła z oburzenia, ale posłuszna rzuconemu mi wezwaniu do odwrotu przez tego, który mnie na tę turę wyciągnął, musiałam wycofać się z rozpoczętej wspinaczki w pełni dobrego samopoczucia

⁴¹³A. Matuszyk, *Jadwiga Roguska-Cybulska*, „Internetowy Polski Słownik Biograficzny” 1988-1989, nr 31. <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jadwiga-roguska-cybulska> (odczyt 10.9.2019).

⁴¹⁴Z. i W. H., *Paryscy*, *op. cit.*, s.1021.

⁴¹⁵Ściana ta opada w stronę Dolinki Pustej w Dolinie Pięciu Stawów Polskich. Zbudowana jest z niemal pionowych płyt sprawiających wrażenie zupełnie gładkiej płaszczyzny. Jej pokonanie w 1910 r. uznano za moment przełomowy w dziejach polskiego taternictwa. E. Roszkowska, *Zdobycie południowej ściany Zamarłej Turni w 1910 r. Reminiscencje historyczno-ideologiczne*, [w:] *Góry – Człowiek – Turystyka. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr. hab. Andrzejowi Matuszykowi w 75 rocznicę urodzin*, pod red. P. Cybuli, M. Czyża, S. Owsianowskiej, Kraków 2011, s. 87-97.

i w doskonałej formie. Później zaś – wiele się na to złożyło, że ta moja wyjątkowa okazja zrobienia, jako pierwsza kobieta Zamarłej, nie dała się już powetować. (...) Faktem było, że nie we mnie leżała przyczyna tego incydentu, ani w ocenie moich kwalifikacji przez towarzyszy. (...) Przykładów takich znalazłoby się więcej w moich przygodach, charakterystycznych dla owej epoki”⁴¹⁶.

Jej słowa potwierdzają ówczesną pozycję taterniczek, traktowanych jako towarzyski taterników w czasie przejść. Roguska-Cybulska, którą interesowały inne równie trudne przejścia taternicze, chciała umocnić pozycję kobiety w zespole taternickim. Jako druga kobieta, po pionierskim przejściu południowej grani Żabiego Konia (2291 m) w 1905 roku przez Katherine Bröske, pokonała tę grań ze Stanisławem Porębskim i bratem Stanisławem Roguskim⁴¹⁷. Wspinała się razem z Romanem Kordysem i Gyulą Komarnickim granią Soliska (2093 m), dokonała pierwszego zimowego przejścia Zawratu na nartach razem z Jerzym i Januszem Żuławskimi oraz zdobyła Kieżmarski Szczyt (2558 m) filarem południowym z Zygmuntem Klemensiewiczem i Kazimierzem Piotrowskim. Systematycznie rozwijała swoje techniczne umiejętności taternicze przechodząc trudniejsze drogi. Wpływ na umiejętności wspinaczkowe miała również przynależność do ST TT, gdzie wraz pozostałymi członkami sekcji doskonalono technikę wspinania podczas organizowanych przejść. Pomimo że w swoim dorobku górskim miała wiele ważnych osiągnięć, to nie stopień trudności przejść był jej głównym motywem uprawiania taternictwa:

„A ileż to miało uroku dla młodej dziewczyny, która nie dbała o sławę i o jakość osiągnięć, tylko łaknęła niezwykłych przygód! Bo wszakże dzięki nim dopiero można było podpatrywać tajniki najosobliwszych cudów przyrody, nie zawsze dostępne w zrównoważonym taternictwie”⁴¹⁸.

Roguska-Cybulska aktywnie działała również na rzecz ochrony przyrody tatrzańskiej i Zakopanego, a także na rzecz kobiet. W 1930 roku założyła razem ze Stefanią Laudyn-Chrzanowską (która została jego przewodniczącą) Słowiański Związek Kobiet, przekształcony następnie w koło Zjednoczenia Kobiet Słowiańskich.

⁴¹⁶ ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Roguska - Cybulska Jadwiga*, sygn. TB-P/364, s. 115.

⁴¹⁷ *Ibidem*, s. 111.

⁴¹⁸ J. Cybulska-Roguska, *Wspomnienie o towarzyszu liny*, „Taternik” 1961, nr 2, ss. 74-75.

Początkiem lat 30. XX wieku obie panie zorganizowały Kongres Słowianek⁴¹⁹.

Podobną aktywność prowadziły inne kobiety ze środowiska taternickiego. Przykładem jest zakopianka **Zofia Roszkówna** (1909-2009, ryc. 31)⁴²⁰. Działała w zarządach organizacji, których była członkiem – Sekcji Taternickiej AZS i Sekcji Turystycznej PTT⁴²¹. Prowadziła także administrację „Taternika” w czasie, gdy redaktorem był Stanisław Krystyn Zaremba, który bynajmniej nie był zwolennikiem samodzielnego taternictwa kobiet. Być może ta znajomość wpłynęła na rozwój jej działalności górskiej, w której była drugoplanowym taternikiem, mimo że turystykę w Tatrach zaczęła uprawiać będąc jeszcze uczennicą zakopiańskiego gimnazjum, a taternictwo już po zdaniu matury. Towarzyszyła taternikom: Marianowi Sokołowskiemu, Stanisławowi K. Zarembie, Witoldowi H. Paryskiemu, Bolesławowi Chwaścińskiemu w letnich i zimowych przejściach dróg taternickich. To umożliwiło jej rozwinięcie swoich umiejętności górskich. Pokonywała drogi taternickie o średnich trudnościach, ale wymagających, jak np.: wejście od północy na Teriańską Przełęcz Wyżnią, którego dokonała w 1929 roku razem z S. K. Zarembą⁴²².

⁴¹⁹ Była sekretarzem Komitetu Uczczenia Pamięci Jana Kasprowicza i uczestniczyła w obronie Harendy Kasprowiczowskiej. Z pomocą braci Szymańskich otworzyła filię Muzeum Tatrzańskiego im. T. Chałubińskiego „Chatę biedniacką” przy Bulwarze Słowackiego. Wspierała także obronę terenów rolnych na Polanie Szymoszkowej przed planowaną zabudową budynkami czasowymi, dzięki czemu powstał tylko Hotel Kasprowy. Była wieloletnim przedstawicielem Związku Podhalań. Pracowała jako dziennikarka, publicystka, działała aktywnie na rzecz ochrony Tatr, propagowała góralstwach, taternictwo i turystykę górską. Charytatywnie prowadziła grupy młodzieży w góry. Opublikowała cykl *Satyr Zakopiańskich*, powieść dla młodzieży *Tajemnica Tatr* oraz esej *Witkacy w oczach Zakopanego*. Przetłumaczyła z języka francuskiego książkę Simone Ciron *Le drame Paderewski*. Opracowywała i wydawała *Skorowidza Tatrzańskiego*. Pisała do „Kurieru Warszawskiego”, „Gazety Ludowej”, „Tygodnika Warszawskiego”. Wpływ na jej działalność społeczną miała utrata syna i męża w czasie II wojny światowej. Jako jedna z pierwszych kobiet w 1962 r. otrzymała tytuł honorowego członka i złotą odznakę PTTK, a dwa lata wcześniej została członkiem honorowym Klubu Wysokogórskiego. Przez wiele lat mieszkała przy ul. Sienkiewicza 18 w Zakopanem. Zmarła 24.11.1971 r. i została pochowana na Nowym Cmentarzu w Zakopanem.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Roguska - Cybulska Jadwiga*, sygn. TB-P/364, ss. 1-463

A. Matuszyk, *Jadwiga Roguska-Cybulska*, „Internetowy Polski Słownik Biograficzny” 1988-1989, nr 31. <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jadwiga-roguska-cybulska> (odczyt 10.9.2019).

⁴²⁰ Ukończyła Uniwersytet Jagielloński w 1932 r. i obroniła doktorat w 1970 r. Z wykształcenia była polonistką. Pracowała jako nauczycielka w szkołach średnich w latach 1932-1971, a w czasie II wojny światowej w Zakopanem w tajnym nauczaniu. Była publicystką oraz redaktorką kwartalnika „Informacje Misyjne” w latach 1971-1991. Napisała *Wśród nielegendarnych postaci Zakopanego* (pod red. B. Bejze „Chrześcijanin” 1981, t. 6). W opracowaniach publicystycznych podpisywała się kryptonimami: Ciszek, Orawa albo Montana.

⁴²¹ [b.a.], *Sprawy Sekcji „Taternik”* 1930, nr 3, ss. 67,70.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/401884/edition/379464/content> (odczyt 21.10.2019).

M. i J. Kielkowscy (red.), *op. cit.*, t. VI, s. 657.

⁴²² W sezonie 1934 r. wspinała się w Alpach Austriackich zdobywając szczyt Hochschwab (1051 m). Po II wojnie światowej uprawiała już tylko turystykę, prowadząc edukacyjne wycieczki swoich uczennic w Tatry. Propagowała w ten sposób wśród młodego pokolenia nawyk uprawiania rekreacji, turystyki oraz obcowania z naturą i prawidłowego zachowywania się w górach czy na obszarach chronionych.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Taternicy i alpinści polscy*, sygn. TB-P/538, ss. 5-100.

Ryc. 31. Od lewej siedzą: Stefan Komornicki, Mieczysław Świerż, Zofia Roszkówna, Stanisław Krystyn Zaremba, Janusz Chmielowski

Źródło: B. Chwaściński, *W stulecie naszej organizacji*, „Taternik” 1974, nr 2, s. 49

Kobiety uprawiające taternictwo zajmowały się nie tylko działalnością społeczną i organizacyjną, ale także publicystyką będącą skutecznym sposobem propagowania idei kobiecej wspinaczki. Była to ogólnie rozwijająca się tendencja na przełomie lat 30. XX wieku. Wybitni taternicy i alpinści także publikowali i oddawali się literaturze podejmując tematy związane z górami. Taterniczki, poprzez twórczość literacką oraz artykuły naukowe i dziennikarskie, popularyzowały historię Tatr, taternictwa czy swoje osiągnięcia. Podobne działania publicystyczne widoczne były w działalności alpinistek. Na przełomie lat 30. XX wieku **Maria Monika Perlberżanka-Szczepańska** (1908-1991) opublikowała wiele artykułów i nowel o tematyce taternickiej, alpinistycznej i krajoznawczej⁴²³. Swoje przejścia tatrzańskie opisywała w „Taterniku” oraz w czasopismach dla kobiet: „Start” i „Bluszcz” **Hanna Napieralska-Chwaścińska** (1907-2004)⁴²⁴. W humorystyczny sposób zdawała relacje z wycieczek górskich i promowała tę formę aktywności wśród kobiet.

Znakomitym przykładem propagowania większego zaangażowania kobiet w działalność górską była aktywność **Jadwigi Pierzchalanki** (1905-1980)⁴²⁵. Jeździła ona na nartach, interesowała się fotografią górską i była grotolazem⁴²⁶. Wspinała się jako druga na linie, ale po zdobyciu odpowiedniego doświadczenia taternickiego

Z. i W. H. Paryscy, *op. cit.*, s. 1029.

⁴²³Na przykład: *Z listopadowej wędrowki po Podhalu* („Światowid” 1931, nr 48), *Pomiędzy boiskiem a egzotyką* („Taternik” 1932, nr 1), *Noc na Zabiej Lalce* („Polska Zachodnia” 1934, nr 195), *Godziny* („Kamena” 1936-37, nr 5-6), *Powrót* („Kamena” nr 8-10).

⁴²⁴„Start” 1934 i „Bluszcz” 1935, nr 1-26.

⁴²⁵Przez kłopoty zdrowotne została zmuszona do zamieszkania w Zakopanem. Mieszkała w willi Orlica, stąd jej pseudonim.

⁴²⁶Uprawiała także narciarską turystykę górską. Przechodziła wielokrotnie Czerwone Wierchy, Zawrat, Gładką Przełęcz (1993 m), Zawory (1876 m) i Dziumbier (2043 m) w Niżnych Tatrach. Była prekursorką polskiego kobiecego taternictwa jaskiniowego, zwiedziła jaskinie: Doliny Kościeliskiej, Kasprowe, Goryczkową, Juhaską.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, Pie-Pies, *Jadwiga Pierzchalanka*, sygn. TB-P/329, ss. 1-8.

prowadziła w zespołach damsko-męskich. Uprawiała ze swoim kuzynem Jerzym Pierzchałą taternictwo letnie i zimowe, w którym się wyspecjalizowała⁴²⁷.

Konkludując, przełom XIX i XX wieku był bogaty w wydarzenia taternicze ze względu na ich liczbę. Wpływ na to miała też nowa generacja wykształconych przewodników górskich, którzy doksztalali się na specjalnie organizowanych kursach. Toteż w dalszym ciągu popularne były wyjścia taternicze z ich udziałem, które z czasem nabierały charakteru edukacyjnego. Wspinający się z przewodnikami mogli dzięki temu pogłębić wiedzę o wspinaniu.

Z drugiej strony istotny był fakt, że w tym okresie w Tatry przyjeżdżali czołowi alpinści. W zasadzie na przełomie wieków po raz pierwszy pojawiły się również zagraniczne taterniczki, które wspaniały się w Tatrach, jak i w Alpach (ryc. 32)⁴²⁸.

Ryc. 32. Hermine Tauscher-Geduly i Teresa Egenhoffer

Źródło: <https://www.summitpost.org/mrs-hermine-tauscher-geduly/680468> <http://www.magas-tatra.info/2015/01/160-eve-szulett-egenhoffer-terez.html>

⁴²⁷ Dokonała pierwszych zimowych wejść na: Pańszczycką Turnię (2102 m), na Świstowy Róg (2112 m), Skrajną Jaworową Turnię (2222 m), Wielki Kościół (wraz z J. Pierzchałą, 2151 m) i Zadnią Jaworową Turnię (2335 m).

M. i J. Kielkowscy (red.), *op. cit.*, t. VI, s. 601.

⁴²⁸ Wybitne osiągnięcia górskie w Alpach i Tatrach charakteryzują działalność Niemki Katherine Bröske (1870-1929), Węgierki Hermine Tauscher-Geduly (ok. 1850-1923) i Teresy Egenhoffer (1855-1945), Brytyjki Beatrice T(h)omasson (1859-1947) czy Francuzki Marthe Lavallé-Jordán (1881-1959). Ich pionierskie przejścia, wkład w rozwój piśmiennictwa górskiego oraz członkostwa w alpinistycznych organizacjach były bez wątpienia inspiracją dla Polek.

Imponujące były ich górskie dokonania w Tatrach osiągnane w towarzystwie przewodników i partnerów taternickich. Przykładem może być działalność taternicka Niemców – Katherine Bröske (1870-1929) i Simona Häberleina, którzy: „nakierowali działalność wspinaczkową na rozwiązania ścienne, pokonując południowe zerwy Żabiego Konia i Ostrego Szczytu. Były to drogi, które o cały stopień przewyższały trudności, jakie dotąd pokonywano w Tatrach”⁴²⁹.

Na początku XX wieku przeobrażało się miejsce kobiety, zarówno w społeczeństwie, jak i w taternictwie, gdzie stały się akceptowanymi towarzyszkami przejść taternickich. W Alpach było podobnie; kobiety częściej wspinały się w towarzystwie mężczyzn, choć ich samodzielność w organizowaniu wycieczek alpejskich była wyraźniejsza. Również podejmowanie działań społecznych, literackich, fotograficznych w poszczególnych sekcjach TT, poszerzało możliwości taterniczek oraz powoli przyzwyczajało środowisko taternickie do ich obecności w górach. Rosnące zainteresowanie zimowym taternictwem przyniosło kolejny obszar dla działań kobiet. Taterniczki uświadomiły sobie własne możliwości techniczne, fizyczne i psychiczne, co było ważnym krokiem do samodzielności w taternictwie kobiecym⁴³⁰.

3.2. Kobieta partnerem wspinaczkowym taternika

W pierwszej dekadzie XX wieku taterniczki pokonywały już drogi trudne, biorąc udział w rozwiązywaniu problemów skalnych czy zdobywaniu niezdojanych dotąd wierzchołków przez taterników. Nabywane doświadczenie taternickie kobiet zapoczątkowało partnerstwo w zespole z taternikami. Partnerzy-taternicy doceniali ich kobiece podejście i delikatność podczas przechodzenia dróg taternickich. W góry taterniczki udawały się najczęściej ze swoimi kolegami z Sekcji Turystycznej TT. Znakomicie ilustruje to warszawianka **Wanda Jeromin** (1888-1945), która wspinała się ze sławami taternictwa, a dołączyła do Sekcji Turystycznej Towarzystwa Tatrzańskiego w 1908 roku⁴³¹. W tym samym roku uczestniczyła w przejściach nowych dróg taternickich, stając się jako kobieta, członkiem zespołu wspinaczkowego na: Rumanowy Szczyt, Żabią Lalkę, Miękusowiecką Przełęcz pod Chłopkiem i Mnicha. 18 sierpnia 1908 roku dokonała też pierwszego wejścia na Iglę (aktualna

⁴²⁹ E. Roszkowska, *Taternictwo Polskie... op. cit.*, s. 384.

⁴³⁰ Szerzej na ten temat – Rozdział 1.

⁴³¹ W Tatry udawała się z: Mieczysławem Karłowiczem, Januszem Chmielowskim, Aleksandrem Znamięckim, Władysławem Kulczyńskim juniorem, Mariuszem Zaruskim, z braćmi Aleksandrem i Kazimierzem Schiele, Gyulą Komarnickim, Mieczysławem Świerzem.

nazwa Apostołów I) w Żabiej Grani, której z tego powodu nadano nazwę Wandaturm (Turnia Wandy)⁴³². Wejście to było przełomowe w dziejach taternictwa kobiet, ponieważ Jeromin prowadziła na linie na ostatnich kilkunastu metrach⁴³³. Przejście zostało opisane w „Taterniku”⁴³⁴. W kolejnym roku, oprócz powtarzania znanych dróg, jak trawers Żabiego Konia, uczestniczyła w wytyczaniu nowych dróg na Kozim Wierchu, Smoczym Szczycie, Wysokiej oraz od północy na Miękuszuwiecką Przełęcz Wyżnią. W 1912 roku odbyła swą najtrudniejszą i niebezpieczną wspinaczkę: od wschodniej ściany na przełęczy nad Czerwonym Żlebem, między Szatanem a Pośrednią Basztą w grupie Baszt. Jeszcze w 1921 roku wytyczyła, towarzysząc Mieczysławowi Świerzowi, nową drogę od północy na Wołową Turnię (2373 m)⁴³⁵. Poza wymienionymi osiągnięciami, pokonała wiele popularnych w owych czasach dróg taternickich⁴³⁶. Równie imponujących przejść taternickich dokonała pochodząca z Zakopanego **Julia Zembatowa** (ok.1885-ok.1950)⁴³⁷. W dziejach taternictwa kobiet zapisała się jako taterniczka i narciarka. Czynnie uprawiała taternictwo przez ponad 15 lat. Pierwsze jej przejście odbyło się w sierpniu 1908 roku – weszła na Lodowy Szczyt wraz z Leonem Loria, R. Rotlaubem, Bolesławem Macudzińskim oraz Jerzym Żuławskim. W styczniu 1910 roku Julia Zembatowa z Józefem Lesickim, jako pierwsi, weszli na nartach na Gładką Przełęcz od Liliowych Zaworów, by zejść do Doliny Pięciu Stawów Polskich i do Roztoki⁴³⁸. Pokonali też północną ścianę Zawratowej Turni wraz z Mieczysławem Świerzem, północną ścianę Żabiej Turni Miękuszuwieckiej z Janem Humpolą i M. Świerzem w 1923 roku⁴³⁹. Była jedną z trzech kobiet-narciarek⁴⁴⁰, które dzięki swoim umiejętnościom oraz doświadczeniom taternickim i narciarskim nie była dyskryminowana przez konserwatywne zakopiańskie społeczeństwo za uprawianie

⁴³² S. Komornicki, J. Żuławski, *Z sezonu*, „Taternik” 1908, nr 5, s. 96.

⁴³³ E. Roszkowska [Kuczaj-Jasińska], *Początki samodzielnego taternictwa kobiecego... op. cit.*, s. 371.

⁴³⁴ S. Komornicki, J. Żuławski, *op. cit.*, s. 96.

⁴³⁵ Z. Maćkowiak, *Wanda Jerominówna (1888-1944)*, „Pamiętnik PTT” 1998, ss. 211-213.

⁴³⁶ A. Schiele, *Wanda Jerominówna*, „Taternik” 1947 nr 2-3, ss. 41-43.

⁴³⁷ Nie są znane dokładne lata życia Julii Zembatowej. W spisie zmarłych taterników KW Warszawa można znaleźć informacje, iż zmarła około 1950 r. <https://kw.warszawa.pl/lista-zmarlych-wspinaczy> (odczyt 18.7.2018).

Z wykształcenia była matematykiem i w latach 1920-1924 uczyła w zakopiańskiej szkole (obecnie I Liceum Ogólnokształcące im. Oswalda Balzera). W latach 20. XX wieku prowadziła również księgarnię w Zakopanem.

http://www.absolwencilo-zakopane.pl/nauczyciele/nauczyciele_www.pdf (odczyt 01.02.2017).

⁴³⁸ M. Zaruski, *Z Tatr*, „Zakopane: czasopismo poświęcone sprawom Zakopanego” 1910, nr 2, s. 4.

⁴³⁹ J. Kielkowski, *Zdobycie Tatr. Historia i kronika taternictwa. Lata 1904-1925*, t. 2, Katowice 2019, s. 340.

⁴⁴⁰ Na nartach jeździła także Irena Niekraszówna i Ada Raynal-Loriowa.

górkich dyscyplin czy noszenie spodni (ryc. 22)⁴⁴¹. Oczywiście wpływ na to mogło mieć, oprócz kunsztu i kompetencji, jej podhalańskie pochodzenie. Miejscowa ludność przejawiała bowiem silną tożsamość społeczną, dlatego często przyjezdnych do Zakopanego nazywali nietutejszymi czy obcymi⁴⁴². Zembatowa działała także społecznie, w latach 1924-1925 była członkiem zarządu Sekcji Turystycznej PTT⁴⁴³.

Ryc. 22. W Kuźnicach w 1922 r.⁴⁴⁴

Źródło: W.H. Paryski, *Klub Wysokogórski PTT*, „Wierchy” 1948, s. 124

W wielu górskich organizacjach aktywnie udzielała się **Helena Dębińska-Słiwińska** (1902-1965). Była członkiem warszawskiej Sekcji Taternickiej Akademickiego Związku Sportowego (ST AZS), Koła Wysokogórskiego Oddziału Warszawskiego Polskiego Towarzystwa Turystycznego (KWOW PTT) oraz Klubu Wysokogórskiego Polskiego Towarzystwa Turystycznego (KW PTT)⁴⁴⁵. Studiowała fizykę na Uniwersytecie Warszawskim, stąd знаła się z Jadwigą Honowską. Jednak miała inny pogląd niż Honowska na uprawianie taternictwa – wolała uprawiać taternictwo w mieszanych zespołach⁴⁴⁶. Brała udział w wielu przejściach, niejednokrotnie także na szczytach jako pierwsza kobieta⁴⁴⁷. Uczestniczyła

⁴⁴¹ S. Zieliński, *W stronę Pysznej*, Warszawa 1973, s. 53.

⁴⁴² P. Schmidt, *Życie u siebie. Przejawy tożsamości społecznej wśród mieszkańców polskiego Spisza i Podhala*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1999 nr 2, ss. 330-333.

⁴⁴³ A. Chowański, *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościńiec” 1983, nr 6 (163), s. 26.

⁴⁴⁴ Od lewej ku prawej stoją: R. Małczewski, J. Zembatowa, T. Malicki, S. Zwoliński, H. Bednarski, Cybulski, J. Oppenheim, J. Faden, Z. Leisten, H. Schielowa, T. Zwoliński, F. Bujak, G. Nowotny (Fot. T. i S. Zwoliński). W. H. Paryski, *Klub Wysokogórski PTT*, „Wierchy” 1948, s. 124.

⁴⁴⁵ Klub Wysokogórski (KW, KW PTT, KW PTTK) to polskie zrzeszenie taternickie i alpinistyczne, które powstało w 1935 r. z połączenia Sekcji Turystycznej PTT (założonej w 1903 r.) Sekcji Taternickiej AZS w Krakowie (1923 r.) oraz Koła Wysokogórskiego przy Oddziale Warszawskim PTT (1930 r.). Za właściwą datę powstania KW przyjmuje się jednak 1903, kiedy powołano do życia Sekcję Turystyczną TT, który był najstarszym z trzech pierwszych członów KW.

⁴⁴⁶ Wspiniała się z braćmi Szczepańskimi, Justynem Wojsznisem oraz Stanisławem K. Zarembą.

⁴⁴⁷ Na przykład: prawą częścią górnego piętra północnej ściany Małego Kieżmarskiego Szczytu w 1927 r., północną-zachodnią środkową Kapałkową Turnią z Jerzym Leprowskim, M. Świerzem, braćmi

w pierwszym wejściu północną ścianą Mnicha tzw. katem klasycznym w 1930 roku z Justynem Wojsznisem, Hanną Jasińską-Żuławską i Jackiem Żuławskim. Droga ta była wówczas oceniana jako jedna z najtrudniejszych w Tatrach. Tego samego roku, 21 lipca, wraz z Zofią Galicówną, Anną Jasińską, Zofią Roszkówną i Krystyną Sinkówną brała udział w wytyczeniu drogi na północno-wschodniej ścianie z Doliny Białej Wody na Małego Młynarza (1973 m). W tym przejściu towarzyszyły taternikom tj.: W. Anczycowi, W. Birkenmajerowi, B. Chwaścińskiemu, J. K. Dorawskiemu, S. Grońskiemu, K. Kupczykowi, S. Murczyńskiemu, W. Ostrowskiemu, T. Pawłowskiemu, K. Roszkowi, A. Stolfowi, A. i J. A. Szczepańskim, A. Uznańskiemu i J. Żuławskiemu⁴⁴⁸.

W owym okresie modne były kilkudniowe letnie wyprawy granią Tatr w wieloosobowych zespołach. Była to wyczerpująca 75 kilometrowa trasa. Celem było przebycie tylko grani Tatr Wysokich, czasami do trasy dodawano krótkie odcinki Tatr Bielskich. Kilka prób przejścia grani Tatr podjęli w okresie międzywojennym polscy taternicy, ale nie udało się im przebyć całej drogi⁴⁴⁹. Kolejna podjęta próba przejścia grani Tatr odbyła się w dniach 1-13 kwietnia 1928 roku. Uczestniczyła w niej Róża Drojcka. Na podstawie opublikowanego w „Taterniku” artykułu pt.: *Dziennik z wyprawy graniowej*, znane są detale organizacyjne oraz przebieg wyprawy. Celem było sprawdzenie, czy przy ówczesnej technice wspinaczki oraz obozowania w górach jest możliwość pokonania grani bez konieczności schodzenia do dolin. Uczestnicy byli podzieleni na dwie grupy: graniową i wspierającą⁴⁵⁰.

Podobny plan mieli partnerzy liny Dębińskiej, Ludmiła i Stanisław Zielińscy, którzy zaproponowali organizację wspinaczki o nazwie „nie zdejmując ręki z grani”. Mieli przejść grań całych Tatr. Do składu dołączył czwarty wspinacz, Justyn Wojsznis. Pomysł został szczegółowo zaplanowany i przejście rozpoczęło się 26 lipca 1930 roku. Członkowie zespołu sztywno trzymali się ustalonej zasady, co sztucznie utrudniało trasę i przysparzało wielu problemów. Jednak niegroźny wypadek, pogarszająca się pogoda

Szczepańskimi 6 lipca 1928 r., zachodnią ścianą na Huncowski Szczyt z Janem Alfredem Szczepańskim 9 lipca 1928 r., północną-wschodnią ścianą Dwoistą Turnią z Janem Alfredem Szczepańskim 12 lipca 1928 r., oraz pierwszym wejściu południową ścianą Zadniego Mnicha w 1930 r. z Justynem Wojsznisem i Adamem Feliksem Uznańskim.

⁴⁴⁸S. Luxemburg, J. Wojsznis, M. Zajączkowski, J. W. Żuławski, *Mały Młynarz. Drogi i warianty*, „Taternik” 1935, nr 1, ss. 15-16.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/401989/edition/379512/content> (odczyt 25.10.2019).

⁴⁴⁹R. W. Schramm, *Pierwsze przejście głównej grani Tatr*, „Taternik” 1956, nr 1-2, s. 39.

<http://pza.org.pl/download/taternik/315586.pdf>

⁴⁵⁰K. Narkiewicz-Jodko, *Z dziennika wyprawy graniowej*, „Taternik” 1928, nr 2, ss. 29-33.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/401863/edition/379451/content> (odczyt 25.10.2019).

i sypiący śnieg uniemożliwiły dokończenie pierwszego przejścia głównej grani Tatr. Grań Tatr to trudny topograficznie teren, którego pokonanie zajmuje dużo czasu i jest wyczerpujące fizycznie oraz psychicznie. Z tego względu mało kobiet podejmowało decyzję o zmierzeniu się z tą drogą⁴⁵¹. Pierwszego kobiecego przejścia Grani Tatr dokonała (dopiero w 1990 roku) Anna Czerwińska. W sierpniu 1930 roku Dębińska brała udział w wytyczeniu dróg – płn. ścianą Mnicha i pdł. ścianą Zadniego Mnicha (2172 m)⁴⁵². Było to ważne, ponieważ kobiecie udało się przebyć drogi ówczasie oceniane jako jedne z najtrudniejszych w Tatrach.

Uczestniczką wspomnianej grupy zasilającej taterników wspinających się w 1928 roku granią Tatr była **Róża Drojecka** (1904-1990, ryc. 23). Aktywnie działała na rzecz turystyki i edukacji⁴⁵³. Od 1925 roku uprawiała turystykę tatrzańską i taternictwo⁴⁵⁴. Uczestniczyła w pierwszym wejściu: na Tomkowe Igły w 1935 roku, czy przejściu północnej ściany Hlińskiej Turni (2330 m) w 1937 roku⁴⁵⁵. Dokonała wielu przejść dróg nadzwyczaj trudnych.

⁴⁵¹ Warto dodać, że w 1955 r. podjęto próbę przejścia całej Grani Tatr, jednak nie było to pełne przejście, ponieważ ominięto sześć szczytów tatrzańskich. Dopiero pięć lat później w dniach 27 sierpnia-18 września grupa w składzie: Marian Kruczek, Stanisław Obrochta, Józef Olszewski, Henryk Szot przeszli całą trasę. W kolejnych latach pokonywano rekord szybkości w pokonywaniu grani (najkrótszy czas to trzy dni) oraz podjęto pozytywną próbę przejścia zimą.

⁴⁵² Ten sezon taternicki był ostatnim dla Heleny Dębińskiej-Śliwińskiej, ponieważ pochłonięta obowiązkami zawodowymi nie przyjeżdżała już na dłuższe pobyty w góry. Po 1940 r. wraz z mężem – Ziemowitem Śliwińskim, inżynierem hydrotechnikiem, budującym zapory wodne (przed wojną w Rożnowie), mieszkali w różnych krajach, osiedlając się w Wielkiej Brytanii. Zginęła w wypadku autobusowym jadąc z Anglii do Polski.

Z. i W. H. Paryscy, *Wielka Encyklopedia ... op. cit.*, s. 211.

⁴⁵³ Pierwszy okres swojego życia mieszkała w Warszawie pracując jako bibliotekarka w Wolnej Wszechnicy Polskiej do 1939 r. W czasie II wojny światowej postanowiła zamieszkać w Zakopanem. Po uwolnieniu miasta spod okupacji niemieckiej, rozpoczęła w 1945 r. pracę jako kierowniczka Oddziału Oświaty i Kultury Zarządu Miejskiego, a w latach 1954-70 była adiunktem i kierownikiem działu oświaty w zakopiańskim Muzeum Tatrzańskim.

[b.a.], *Kronika zmarłych*, „Wierchy” 1988-1991, s. 454.

⁴⁵⁴ Wspiniała się z: Tadeuszem Ciesielskim, Konstantym Narkiewiczem-Jodko, Wacławem Tarnowskim, Jerzym Makarczykiem, Justynem Wojsznisem, Tadeuszem Orłowskim, Wawrzyńcem Żuławskim i Wandą Henisz-Kamińską.

⁴⁵⁵ W. H. Paryski, *Róża Drojecka*, „Taternik” 1991, s. 55.

<http://pza.org.pl/download/taternik/324006.pdf> (odczyt 05.08.2019).

Ryc. 23. Róża Drojecka

Źródło: ODT TPN, Baza zdjęć starych, nr F_16_1085

Chodziła także po Tatrach w zimie, wchodząc m.in. na Hrubą Turnię (2091 m). Przeszła też wiele dróg wytyczonych graniami w lecie, np. na: Batyżowiecki Szczytu, Czeskiego Szczytu, Wysokiej, Baszt, Szatana, Dzikiej Turni czy ścian: północnej Staroleśnej, zachodniej Spągi, północnej Krywania. Nigdy nie zabiegała o rozwój samodzielnego taternictwa kobiet, ponieważ wolała wspinać się jako partner taternika⁴⁵⁶. W latach 1927-1930 pełniła funkcję sekretarza zarządu Sekcji Taternickiej AZS w Warszawie⁴⁵⁷. Jej wkład w rozwój turystyki i taternictwa to liczne artykuły i publikacje w czasopismach na tematy związane z Tatrami i Podtatrzem. Po II wojnie światowej przygotowała materiały dla przewodników uczestniczących w kursach przewodnickich⁴⁵⁸. Fragment wypowiedzi Drojeckiej mówi, dlaczego chciała uczyć młodzież:

„Może ma za to wartość dla drugich ostateczna kwintesencja mojego taternictwa, którą uprawiam teraz, tj. zajmowanie się cepami i budzenie w nich zainteresowania dla przyrody oraz krajobrazu górskiego, poprzez organizowanie i prowadzenie wycieczek popularyzatorskich. Robię to poniekąd z poczucia obowiązku: wzięłam z gór dla siebie tak dużo, że – zanim umrę – trzeba się starać choć z tego ludziom

⁴⁵⁶ Ibidem.

⁴⁵⁷ W 1951 r. zdała egzamin na przewodnika tatrzańskiego klasy III, w 1964 r. klasy II i 1967 r. klasy I. Przez wiele lat była czynnym przewodnikiem tatrzańskim, a także pracowała jako instruktor przewodnictwa tatrzańskiego. Przez kilka lat była sekretarką zarządu Koła Przewodników Tatrzańskich (KPT) w Zakopanem i honorowym członkiem zakopiańskiego KPT.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Drojecka Róża 1. Biograficzne materiały*, sygn. TB-P/95, ss. 1-72.

⁴⁵⁸ Z. i W. H., Paryscy, *op. cit.*, ss. 225-226.

oddać, żeby nie być zupełnie niewypłacalnym dłużnikiem. Moi wychowankowie nie szczędzą mi uznania, które mnie nieraz aż żenuje, bo jest moim zdaniem – niewspółmierne do zasługi. Przecież ostatecznie tak niewiele im oddają z tego, co sama otrzymałam, a oni już tym się cieszą⁴⁵⁹.

Kobietą uczestniczącą z kolei w grupie przechodzącej grań Tatr w kwietniu 1928 roku była **Wanda Czarnocka-Karpińska** (1894-1971), z wykształcenia lekarka zajmująca się medycyną sportową. Znana była z zimowej działalności górskiej. W 1924 i 1925 roku, zazwyczaj w zespole z mężem Adamem Karpińskim, dokonała pierwszych zimowych wejść: północną granią na Mały Lodowy Szczyt (2461 m) i od Klimkowej Przełęczy na Durny Szczyt (2623 m)⁴⁶⁰. Swoje umiejętności górskie szlifowała w Alpach, gdzie w 1926 roku wraz z małżonkiem podjęła próbę wejścia na Mont Blanc. Czarnocka-Karpińska łączyła medyczne wykształcenie z działalnością górską. Była profesorem w Centralnym Instytucie Wychowania Fizycznego, gdzie pracowała w latach 1932-1939⁴⁶¹. W latach 30. XX wieku była, tak jak Irena Pawlewska-Szydłowska, działaczką Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet – polskiej organizacji feministycznej założonej w 1928 roku w Warszawie⁴⁶². Na tematy taternicze wydała wiele publikacji, a w latach 1933-1936 brała udział w lekarskich badaniach uczestników polskiej wyprawy w Andy⁴⁶³. Interesowała się wpływem wzmoczonego wysiłku fizycznego na miesiączkowanie kobiet – badaniom tym poświęciła kilka lat, a jej wyniki nie były rozbieżne z publikacjami zagranicznymi z tego zakresu⁴⁶⁴. Według Czarnockiej-Karpińskiej należało przeprowadzić badania w różnych dyscyplinach sportu, by sprawdzić wpływ każdej z nich na organizm kobiety. Wówczas można by było przygotować odpowiednie zestawy ćwiczeń, tak by ruch fizyczny przynosił pozytywne efekty, a nie szkodził kobietom. Swoimi badaniami chciała zanegować ówczesną tezę o konieczności wykluczenia kobiety z zajęć ruchowych⁴⁶⁵.

Warto zwrócić uwagę, że środowisko alpinistyczne interesowało się zdrowiem

⁴⁵⁹ H. Ptakowska-Wyżanowicz, *op. cit.*, ss. 89-98.

⁴⁶⁰ M. i J. Kielkowscy (red.), *op. cit.*, t. VI, s. 173.

⁴⁶¹ P. Tarkowski, *Wkład kobiet lekarzy w rozwój medycyny sportowej w Polsce w okresie międzywojennym*, „Z najnowszych dziejów kultury fizycznej i turystyki w Polsce i Europie”, Częstochowa 2018, s. 66.

⁴⁶² J. Dufurat, *W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928-1939)*, Kraków-Wrocław 2013, s. 315.

⁴⁶³ „Taternik” 1925-1934, 1984.

⁴⁶⁴ W. Czarnocka-Karpińska, *Przyczynek do zagadnienia wpływu ćwiczeń fizycznych na miesiączkowanie*, „Przegląd Fizjologii Ruchu” 1935-1936, nr 3-4, s. 322.

⁴⁶⁵ W. Czarnocka-Karpińska, *W sprawie wychowania fizycznego kobiet*, „Wychowanie Fizyczne” 1938, nr 4, s. 152.

wspinających się kobiet. Dyskusje na ten temat trwały długo, prowadzono obserwacje i badania alpinistek. Także Polki zainteresował aspekt medyczny w taternictwie, czy szerzej w sporcie, aby zweryfikować hipotezę, że kobiety nie mogą uprawiać niektórych dyscyplin sportowych.

Zmiana miejsca kobiet w społeczeństwie, powolne nabywanie praw, dostęp do edukacji i zawodu, przeobrażenia obyczajowe lub obniżenie wartości patriarchy z pewnością korzystnie oddziaływał na podejmowanie przez kobiety aktywności tatrzańskiej, co potwierdza działalność publicystyczna czy społeczna taterniczek.

Niełatwo było też w krajach zachodnich, gdzie kobiecy alpinizm był mocniej ugruntowany, kobiety wchodziły w damskich zespołach, ale musiały zakładać kobiece stowarzyszenia górskie. Zawiazywanie żeńskich klubów alpejskich wynikało z faktu, że zakazywano alpinistkom wstępu w szeregi istniejących stowarzyszeń górskich. Taki stan rzeczy motywował alpinistki do walczenia o swoją pozycję w świecie gór. Swoimi osiągnięciami alpinistycznymi chciały udowodnić, że nie ustępują mężczyznom na tym polu. Podobne zachowanie zaczęły pojawiać się na gruncie tatrzańskim.

3.3. Samodzielne kobiece zespoły taternicze

W dwudziestoleciu międzywojennym zmieniła się istota taternictwa – zwróciło się ono w kierunku sportu. Środowisko taternicze wciąż jednak było postrzegane jako grupa elitarna, mimo że rozrosło się ono organizacyjnie i liczebnie – do krakowskiego ośrodka taterniczego dołączył zakopiański i warszawski⁴⁶⁶. Sportowo pojmowane taternictwo rozwijało się nie tylko ilościowo, ale i jakościowo, zarówno w sezonach letnich, jak i zimowych. Sportowe podejście kobiet do działalności taterniczej przejawiające się w kobiecych przejściach trudnych dróg pojawiło się jeszcze przed I wojną światową. Pierwszy taki zespół utworzyły w 1908 roku Helena Dłuska i Irena Pawłowska (Szydłowska), wchodząc nową drogą na Szczyrbski Szczyt (2389 m) od północy, z Doliny Hlińskiej bez męskiego wsparcia⁴⁶⁷. Łączyła je nie tylko wspólna pasja, Tatry, czy rok urodzenia – 1892, ale także więzy krwi. Na decyzję o wspólnym wspinaniu wpłynęły jednakowa świadomość własnych umiejętności, podobna technika, te same cele i dobra znajomość gór. Podjęty przez nie wysiłek wyemancypowania się spod opieki mężczyzn w górach był spowodowany wpływami rodzin i znajomych obu

⁴⁶⁶ M. Czyż, *Taternictwo – sport czy turystyka? Rozważania na marginesie pism taterników okresu międzywojnia*, „Folia Turistica”, Kraków 2015, nr 36, ss. 67-85.

⁴⁶⁷ [b.a.], *Z sezonu*, „Taternik” 1908, nr 6, s. 123.
<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=365743>

taterniczek, a także wydarzeniami w życiu społecznym, w którym ważną rolę odegrały krakowskie postępowe środowiska żeńskie prowadzące w tym okresie aktywne działania na rzecz m.in.: dostępu do nauki, zawodu, polityki. Niektóre taterniczki dorastały w kręgu kobiet zabiegających o prawa i wolność społeczną Polek, jak np.: Bronisława Dłuska, Henryka Pawlewska, Kazimiera Bujwidowa. Jednak nie przyszło im łatwo przełamać stereotypy w środowisku taternickim. Wydaje się, że wpływy kręgu przyjacielskiego ukształtowały feministyczne poglądy **Ireny Pawlewskiej-Szydłowskiej** (-Fabrycowa, 1892-1982), która była również działaczką przedwojennego PPS-u⁴⁶⁸. Jej rodzice to Bronisław i Henryka z Michałowskich Pawlewscy. Ojciec był chemikiem i długoletnim rektorem Politechniki Lwowskiej, a matka wybitną działaczką społeczną. Henryka Pawlewska działała we lwowskim Związku Równouprawnienia Kobiet oraz w Kole Pań Towarzystwa Szkoły Ludowej. Wraz z Michaliną Mościcką i Marią Kelles-Krauzową założyły Ligę Kobiet Galicji oraz Śląską przy Naczelnym Komitecie Narodowym⁴⁶⁹. Dnia 19 czerwca 1915 roku odbył się w Krakowie I Zjazd Ligi Kobiet Galicji i Śląska, w którym poza reprezentantami Naczelnego Komitetu Narodowego wzięły udział delegatki już istniejących kół Kazimiera Żuławska z Zakopanego, matka Wawrzyńca Żuławskiego. Wybitnymi członkiniami były m.in.: Zofia Daszyńska-Golińska, Bronisława Dłuska, Regina Danysz-Fleszarowa, Henryka Pawlewska czy Maria Turzyna⁴⁷⁰. W pierwszym okresie działalności, praca ligi podzielona była na sekcje: odzieżową, oświatową, dochodowo-skarbową, opieki nad legionistami i ludnością miejscową, szpitalną oraz schroniskową, a także równouprawnienia kobiet, które działały przy niektórych kołach (np.: we Lwowie)⁴⁷¹. Feministyczna postawa matki Ireny Pawlewskiej wpłynęła na jej poglądy, które odzwierciedlała w działalności taternickiej. W swojej autobiografii

⁴⁶⁸ Ukończyła Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego we Lwowie. Dwa lata studiowała na Sorbonie, na wydziale matematyczno-przyrodniczym oraz dwa lata na wydziale przyrodniczym Uniwersytetu Lwowskiego, których nie ukończyła. Była dwukrotnie zamężna: z Jerzym Szydłowskim (1890-1940, zginął w Katyniu) oraz z Marianem Fabrycem (1899-1973), z którym miała syna Jerzego Fabrycy (1920-1939). Mąż jej siostry Jadwigi to starszy brat Jerzego, Kazimierz Fabrycy. Miała brata Tadeusza Pawlewskiego.

Podczas II wojny światowej działała w konspiracji, została aresztowana przez gestapo i osadzona w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück, a następnie przewieziona do Neubrandenburga, gdzie kontynuowała działalność konspiracyjną i społeczną. Po zakończeniu wojny przeniósła się do Szczecina.

⁴⁶⁹ T. Sumara, *Michalina Mościcka (1871-1932) – Pierwsza Dama w II Rzeczypospolitej*, „Historic@”, nr 21, Rzeszów 2018, s. 48.

⁴⁷⁰ Naczelny Zarząd Ligi, *Regulamin Ligi Kobiet w Galicji*, wydana w latach 1914-1918, ss.1-5.

⁴⁷¹ M. T. Błotnicka, *Sprawozdanie z działalności Ligi Kobiet Galicji i Śląska za pierwszy rok istnienia. Przedłożone zjazdowi delegatek kół w dniu 11 czerwca 1916 r.*, Kraków 1916, ss. 1-12.

<https://polona.pl/item/sprawozdanie-z-dzialalnosci-ligi-kobiet-galicji-i-slaska-za-pierwszy-rok-istnienia,Nzk3MDMzOTY/0/#info:metadata> (odczyt 10.12.2010).

I. Pawlewska wspominała pierwsze pobyty w Zakopanem:

„Pierwsze wspomnienia moje z Tatr są nierozzerwalnie związane z domem moich wujostwa dr Kazimierza i dr Bronisławy Dłuskich, twórców pierwszego w Polsce na skalę europejską urządzonego sanatorium chorób płucnych, które pobudowali na Gubałówce, w Kościelisku (dziś sanatorium wojskowe). U nich spędzałam zwykle wakacje szkolne i święta, towarzysząc w wyprawach tatrzańskich córce ich, a mojej przyjaciółce Helenie Dłuskiej, znanej później działaczce PPS. Byłyśmy wraz z Wandą Jerominówną pierwszymi dziewczętami – członkami Sekcji Turystycznej TT. Wokół Heli Dłuskiej skupiało się liczne grono młodych taterników i taterniczek z Krakowa i Lwowa. W niepewną pogodę trenowaliśmy wspinaczki po najbliższych skałkach, a w ładny czas znikaliśmy na długie dni przeważnie w Wysokie Tatry. Uważając się prawie za <gospodynie Tatr>, czułyśmy się w obowiązku oprowadzać po <naszych> górach <ceprów>, do których zaliczałyśmy naszych licznych krewnych, koleżanki i gości wujostwa.”⁴⁷².

Pawlewska była spokrewniona z rodziną Dłuskich od strony matki, dlatego od lat dziecięcych spędzała dużo czasu u nich w Zakopanem. Doktor K. Dłuski był cenionym lekarzem pulmonologiem oraz społecznikiem, działaczem politycznym. Prowadził w Zakopanem sanatorium przeciwgruźlicze. Jego córką była **Helena Dłuska** (1892-1922, ryc. 24). Matką Heleny Dłuskiej była Bronisława Dłuska, starsza siostra Marii Skłodowskiej-Curie. Rodzina Dłuskich wyjechała z Francji w 1889 roku i osiadła w Zakopanem. Dzięki przeprowadzce Helena dorastała wśród tatrzańskich szczytów, co umożliwiło wczesne rozpoczęcie wędrówek po górskich szlakach. Co ważne, jak wspominała I. Pawlewska, dziewczyny swobodnie ćwiczyły wspinaczkę na okolicznych skałkach, dzięki czemu doskonały technikę przed wyjściami w wyższe partię Tatr. W 1906 roku dostała się do I Prywatnej Średniej Szkoły Żeńskiej przy ul. Wolskiej 13 w Krakowie i zamieszkała na stacji⁴⁷³. W szkole zaprzyjaźniła się z Jadwigą Bujwidówną, córką Kazimierzy i Odonu Bujwidów. Kazimiera Bujwidowa była znaną działaczką społeczną na rzecz kobiet. W tym okresie działała w Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich⁴⁷⁴, które założyły w 1907 roku Paulina Kuczalska-

⁴⁷² Cytat za J. Nyka, *Irena z Pawlewskich Szydłowska*, „Głos Seniora” 2008, nr 25.

⁴⁷³ Ta sytuacja polepszyła stan psychiczny osamotnionej Dłuskiej – wcześniej źle wpływały na nią wczesna śmierć brata, brak przyjaciół rówieśników w Zakopanem oraz eksternistyczny tok nauczania.

⁴⁷⁴ Czasem nazywane Polskim Stowarzyszeniem Równouprawnienia Kobiet (1907-1914).

Reinschmit i Józefa Bojanowska⁴⁷⁵.

Ryc. 24. Helena Dłuska i przewodnik Bartłomiej Obrochta

Źródło: ODT TPN, Baza zdjęć starych, nr Foto_00182

Małżeństwo Bujwidów stworzyło postępową żeńską szkołę, w której uczono według programów męskich gimnazjów⁴⁷⁶. Była pierwszą taką placówką w Galicji⁴⁷⁷. Jednak po pewnym wydarzeniu, które pokazuje charakter Dłuskiej i jej stosunek go gór, dziewczyna musiała zmienić szkołę:

„Pewnego razu Hela, ta wzorowa i wybitna uczennica gimnazjum przy ulicy Wolskiej w Krakowie, prowodyr całej swej klasy, mieszkająca u jakiejś bardzo zajętej, pracującej zawodowo pani, nie mogąc się doczekać powrotu w nasze ukochane góry, wzięła trochę jedzenia do plecaka i garść pieniędzy, i z jedną ze swych koleżanek drapnęły na wiosnę w Tatry, wprost na Słowację. Na stole zostawiła listy do swojej gospodyni i do rodziców, ale listy zauważono dopiero po jakimś tygodniu. Rodzice dziewcząt byli przerażeni. Wczesna wiosna, w górach pełno śniegu, lawiniasto, wezbrane potoki. Niezwykle uczynny i poczciwy Tadeusz Kornilowicz, widząc ogromny niepokój rodziców Heli, natychmiast wyruszył na poszukiwanie młodych uciekinierek. Rozpytywał leśników, drwali, górali po obu stronach Tatr. Tymczasem zmęczone, przemarznięte, ale nie myślące bynajmniej o powrocie dziewczęta, zawędrowały okólnymi drogami do Podbańskiej. W drodze, gdy zbliżały się

⁴⁷⁵ A. Górnicka-Boratynska, *Chcemy całego życia. Antologia polskich tekstów feministycznych z lat 1870–1939*, Fundacja Res Publica, Warszawa 1999, ss. 148–163.

⁴⁷⁶ J. Zachara, *Historia pierwszego na ziemiach Polski Gimnazjum Żeńskiego im. E. Plater w Krakowie*, Kraków 1937, ss. 8–9, 15.

⁴⁷⁷ M. Nyczanka, *Helena Dłuska i jej bliscy. Szkic portretu.*, „Wierchy” 2012, ss. 44–45.

do jakiegoś pustego szałas, gdzie chciały przenocować, zaczął je gonić widocznie zgłodniały niedźwiedź, przebudzony z zimowego snu. Ledwie zdołały uciec ostatnim wysiłkiem i dostać się do środka. Podparły stołem i jakimiś beczkami drzwi. Na drugi dzień już ostrożniej i oglądając się na wszystkie strony skierowały się do niedalekiej gajówki. Uczynny i życzliwy leśnik wraz z żoną pozwolił im się ogrzać, zostały nakarmione i poszły przespać się na sianie. Na drugi dzień bez wahania zabrały się do pracy na podwórzu, a potem w lesie. Pracowały za utrzymanie i obie strony były zadowolone, bo bardzo się sobie spodobały. Nie pamiętam już jak długo trwała ta idylla, gdy jak *Deus ex machina* zjawił się Tadeusz. W tak rzewnych i gorących słowach przedstawił niepokój ich rodziców i gospodyni Heli, kłopoty i zgorzenie w gimnazjum, że nie pozostawało nic im innego, jak spakować swe manatki, uściskać serdecznie poczciwych gospodarzy i tym razem saniami pojechać ku Łysej Polanie⁴⁷⁸.

Jej młody wiek i brak doświadczenia spowodowały, że zablądziły, ale ta sytuacja nauczyła Dłuską jak postępować w kryzysowej sytuacji i czego się uczyć, by wybierać w przyszłości trudniejsze technicznie szlaki. Dłuska i Pawlewska już jako 14-letnie gimnazjalistki uprawiały razem turystykę w Tatrach. Ich pierwsza wycieczka, zapewne przygotowana przez Dłuską, odbyła się latem 1907 roku⁴⁷⁹. Motywem Dłuskiej do podjęcia uprawiania taternictwa był:

„(...) głęboki, najczystszy, zaiste bezinteresowny sentyment do skalnego świata, Sentyment ten znamionował w wysokim stopniu pokolenie taternicze w dziesiątku lat przedwojennych. Wyżyn zaś niebywałych osiągnął u śp. Heleny Dłuskiej⁴⁸⁰.

Dłuska i Pawlewska stworzyły zgrany taternicki zespół kobiecy, którego celem działalności było dokładniejsze poznanie Tatr. Na postrzeganie przez nie taternictwa mogła mieć wpływ również przyjaźń z Ferdynandem i Walerym Goetlami. W osiągnięciach i technice dorównały mężczyznom, co było w tamtych czasach wydarzeniem bez precedensu. Drugim celem, oprócz poznawczego, który sobie wyznaczyły, było wejście na każdy nazwany szczyt i przełęcz. Taterniczki chodziły bardzo intensywnie po górach, a każda ich droga była albo pierwszym kobiecym, albo

⁴⁷⁸ I. Pawlewska-Szydłowska, *Lu, Helcia, Ghuskula. Helena Dłuska 1892–1921*, 2013, nr 36, s. 5.

⁴⁷⁹ Wraz z przewodnikiem Janem Pęksą i bratem Ireny Pawlewskiej – Tadeuszem Pawlewskim, Aleksandrem Kowalskim oraz Ferdynandem i Walerym Goetlem wybrali się przez Liliowe, Zawory do Niewcyrki, na Krywań i do Szczyrbskiego Jeziora.

⁴⁸⁰ F. Goetel, *Helena Dłuska*, „Taternik” 1922, nr 3-4, s. 41.

<https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/8161/edition/4220/content> (odczyt 25.10.2019).

pierwszym z udziałem kobiet osiągnięciem. O ich wejściach pisał Janusz Chmielowski: „młode polskie turystyki z 15-to kilowym workiem na plecach dokonywające (...) pierwszych wejść”⁴⁸¹.

Ryc. 25. Na Kępie w sierpniu 1908 r. (Fot. Mieczysław Karłowicz)

Źródło: radioszczecin.pl/245,452,13072015-pewna-pani-z-fotografii

Temu zespołowi udało się, bez męskiego wsparcia, w roku 1908 dokonać pierwszego wejścia nową drogą na Szczyrbski Szczyt (2389 m) od strony Doliny Hlińskiej; miały wówczas niespełna 16 lat⁴⁸². Razem weszły na Gerlach z Doliny Batorywieckiej, Koprowy Wierch (2363 m), Furkot (2404 m), przeszły grań Hrubego. Oprócz dolin i łatwiejszych tras, z doświadczonymi taternikami wspięły się na Świnicę, Giewont, Czerwone Wierchy i przeszły Orlą Perc.

Zdjęcie (ryc. 25) przedstawiające Irenę Pawleską i Helenę Dłuską z towarzyszami podczas wycieczki, to jedno z nielicznych fotografii taterniczek. Dziewczyny nie są prezentowane w centralnej części fotografii z pełnym sprzętem wspinaczkowym, jak fotografowano alpinistki zachodnioeuropejskie. Tutaj widoczne są pomiędzy taternikami, a nawet w ich tle (taternicy przedstawieni są w centralnej części wraz ze sprzętem górskim), co może wskazywać na nierównorzędne traktowanie taterniczek ze względu na umiejętności górskie. Na podstawie zdjęcia można odnieść wrażenie, że kobiety były akceptowane w środowisku taternickim, ale niedoceniane, a ich wyniki

⁴⁸¹Cytat za *Więści Organizacyjne*, „Taternik” 1977, nr 1, s. 38.

<http://pza.org.pl/download/taternik/316367.pdf>

⁴⁸² [b.a.], *Z sezonu*, „Taternik” 1908, nr 6, s. 123.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=365743> (odczyt 25.10.2019).

nie były honorowane tak, jak wyniki taterników.

Osiągnięcia Jerominówny, Dłuskiej i Pawlewskiej przyczyniły się do pozyskania szacunku wśród części wspinaczy i umożliwiły taterniczkom dołączenie do Sekcji Turystycznej TT. W początkowych latach istnienia ST TT kobiety (jak i mężczyźni) zapisywały się do niej nie mając odpowiedniego doświadczenia i umiejętności. Zmiana nastąpiła, kiedy w 1908 roku, wraz ze wzrostem popularności taternictwa i turystyki tatrzańskiej w społeczeństwie, akces do ST TT, można było złożyć gdy posiadało się już kwalifikacje taternicze⁴⁸³.

W październiku 1909 roku Dłuska podczas samotnej wspinaczki na Kominy Strążyskie uległa groźnemu wypadkowi – doznała urazu głowy i stopy⁴⁸⁴. Wypadek ten został wykorzystany przez przedstawicieli środowiska górskiego do kwestionowania umiejętności kobiet wspinających się w Tatrach. Kontuzja Dłuskiej była na tyle poważna, że nie pozwoliła jej na kontynuowanie taternictwa, a Pawlewska straciła partnerkę do wspinaczki skalnej. Mimo to, wspólnie uprawiały turystykę górską i organizowały wycieczki tatrzańskie dla przyjaciół⁴⁸⁵. Latem 1911 roku Kościelisko odwiedziła bowiem Maria Skłodowska-Curie wraz z córkami. Dłuska i Pawlewska, czując się w obowiązku, zapoznawały Skłodowską i panny Curie z Podhalem, jeździły do Morskiego Oka, odwiedzały góralskie wioski i spacerowały z nimi po górach.

Dłuska była też znakomitą narciarką, często urządzała sobie zimowe wycieczki narciarskie⁴⁸⁶. Jej przyjaciel, Ferdynand Goetel, wspominał po latach, że nie dała się wypędzić z Tatr. Kochała je i robiła wszystko, aby uchronić je przed niszczycielską działalnością człowieka. W roku 1912 została członkiem Sekcji Ochrony Tatr Towarzystwa Tatrzańskiego, w której mogła działać na rzecz Tatr i mieć kontakt z górskim środowiskiem⁴⁸⁷. Po studiach wyjechała do Stanów Zjednoczonych, gdzie pracowała w redakcji „Dziennika Ludowego”. Rok później popełniła samobójstwo, którego okoliczności nie są znane i wciąż budzą wiele wątpliwości⁴⁸⁸. Z kolei

⁴⁸³ E. Roszkowska, *Taternictwo Polskie... op. cit.*, ss. 389-390.

⁴⁸⁴ M. Zaruski, *Tatrzańskie ochotnicze pogotowie ratunkowe: jego organizacja, dzieje i wyprawy ratunkowe: ze wspomnień i notatek swoich*, Warszawa 1922, s. 92.

⁴⁸⁵ M. i J. Kielkowscy (red.), *op. cit.*, t. VI, s. 584.

⁴⁸⁶ S. Zieliński, *W stronę Pysznej*, Warszawa 1973, s. 53.

⁴⁸⁷ J. S. Jaworski, *Maria Skłodowska-Curie w Tatrach*, „Wierchy” 1998, ss. 161-170.

⁴⁸⁸ W latach 20. XX wieku zamieszkała w Chicago. Będąc tam, wspiwała się w Górach Skalistych. W 1921 r. popełniła samobójstwo. Nie jest znane miejsce pochówku Dłuskiej. Jak wskazywał badacz dziejów rodziny Skłodowskich, Henryk Sadaj, prochy Dłuskiej spoczęły na Pęksowym Brzyzku w grobie zmarłego w 1903 r. jej młodszego brata. Dłuską upamiętniło tylko jedno miejsce - Centrum Rehabilitacji TPD „Helenów” w Aninie. W 1922 r. działkę w Aninie wraz z budynkami rodzice taterniczki przekazali Robotniczemu Wydziałowi Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim. Na tym terenie stanął Dom Dziecka

Pawlewska poświęciła życie pomagając innym oraz propagując turystykę i naukę wśród młodszych pokoleń⁴⁸⁹.

Kolejny samodzielny damski zespół taternicki pojawił się dopiero w 1928 roku. Przyczyn tak długiej przerwy, można upatrywać zarówno w kataklizmie I wojny światowej, jak i sytuacji w taternictwie tuż po jej zakończeniu. Przedwojenne pokolenie wspinaczy, poza Mieczysławem Świerzem, nie pojawiała się już w Tatrach, a młodsze środowisko było dopiero w fazie tworzenia. Opóźnienie było niejako naturalnym procesem odradzania się społeczeństwa i organizowania życia po latach wojny. W tym czasie również rola kobiet uległa zmianie – stały się bardziej niezależne. Uczestniczenie mężczyzn w wojnie, śmierć i rany powodowały, że na kobiecie spoczęła konieczność utrzymania gospodarstwa domowego, więc nie tylko mogła, ale musiała pracować. Wymuszone zmiany społeczne, osobno wspierane przez trwające starania emancypacyjne, sprawiły też, że dostęp dziewcząt do edukacji stał się powszechniejszy. W prasie, np. „Bluszczu”, „Mojej Przyjaciółce”, „Kobiecie Współczesnej”, pisano o potrzebach czytelniczek i ich sytuacji społecznej. W czasopiśmie kobiecych, oprócz artykułów publicystycznych, reportaży, felietonów, utworów literackich, zamieszczane były rubryki poświęcone sprawom mody, gospodarstwa domowego, problematyce rodziny i wychowania dzieci. Publikowano zasługi zasłużonych kobiet np. Marii Skłodowskiej-Curie, czy informowano o działalności organizacji kobiecych, których działalność zintensyfikowała. Kobiety wywalczyły dla siebie prawa wyborcze i stały się pełnoprawnymi obywatelkami. Brały również udział w życiu politycznym. W II Rzeczypospolitej Polskiej miały także różne możliwości spędzania czasu wolnego i uprawiania sportu, co pozytywnie wpłynęło na rozwój samodzielności taternickiej

im. Heleny Dłuskiej. Bronisława Dłuska opiekowała się domem do końca życia. Do dzisiaj funkcjonuje jedynie potoczna nazwa tej placówki „Helenów”, a także odnotowany fakt pobytu w nim Marii Skłodowskiej-Curie. Ewa Wichrowska z Łodzi, która badała dzieje rodziny Dłuskich, rozpoczęła starania o przywrócenie pamięci o tragicznie zmarłej taterniczce. Efektem jej działań było ufundowanie tablicy upamiętniającej H. Dłuską z funduszy kwesty Zaduszkowej. Tablica ta została powieszona na murze Cmentarza na Pęksowym Brzyzku w Zakopanem.

⁴⁸⁹ Pawlewska zamieszkała w Szczecinie, gdzie pracowała w Urzędzie Wojewódzkim, zajmując się programem osiedlania na Pomorzu Zachodnim. Zaangażowała się również w pracę społeczną związaną z ochroną przyrody i turystyką (np.: zakładała szkolne koła Ligi Ochrony Przyrody, organizowała i prowadziła wycieczki krajoznawcze dla młodzieży). Uczestniczyła w życiu szczecińskich taterników. Działała w szczecińskiej Sekcji Wysokogórskiej PTTK, szkoląc przyszłych przewodników górskich PTTK. Uczestniczyła w sierpniowych spotkaniach weteranów ST TT u Jadwigi Roguskiej-Cybulskiej. Pawlewska-Szydłowska otrzymała członkostwo honorowe Szczecińskiego Koła Klubu Wysokogórskiego, PTTK nadało jej tytuł „Honorowego Przewodnika Ziemi Szczecińskiej” oraz otrzymała odznaczenia państwowe: Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski i Krzyż Partyzancki. W 1982 r. Bożena Walter nagrała film biograficzny pt. „Kto to jest? To ja jestem.” o działalności I. Pawlewskiej-Szydłowskiej. Z inicjatywy Stowarzyszenia „Czas Przestrzeń Tożsamość” na Cmentarzu Centralnym w Szczecinie posadzono Dąb Pamięci poświęcony I. Pawlewskiej-Szydłowskiej.

kobiet. Drugi polski samodzielny kobiecy zespół taternicki utworzyły Zofia Króowska i Jadwiga Honowska.

Starsza z członkiń tego zespołu, krakowianka **Zofia Króowska** (1903-1928) działała bardzo aktywnie w środowisku harcerskim; w 1923 roku zorganizowała akademicką drużynę harcerską „Watra”, której była pierwszą drużynową i później uzyskała stopień harcmistrzyni⁴⁹⁰. W roku 1924 założyła VI Żeńską Drużynę Harcerską im. Marii Rodziewiczówny⁴⁹¹. Działalność harcerska Króowskiej nauczyła ją rzetelności, zmysłu organizacyjnego, logistyki, znajomości topografii, radzenia sobie w trudnych warunkach terenowych, czyli umiejętności, które przydały się także w czasie przejść taternickich oraz sprzyjały samodzielności. Taternictwem interesowała się od 1924 roku, kiedy ze swoim starszym bratem Jerzym Króowskim, a następnie z kolegami z krakowskiej Sekcji Taternickiej AZS: Janem A. Szczepańskim, Stanisławem K. Zarembą pokonywała pierwsze drogi wspinaczkowe. Do sekcji ST AZS wstąpiła zaraz po jej założeniu, aktywnie uczestnicząc w zebraniach członków. Była taterniczką przejawiającą własną inicjatywę. Często też prowadziła podczas przechodzenia dróg w zespołach męsko-damskich⁴⁹². Samodzielność jej wynikała również z faktu, iż wspinając się ze swoim bratem, który wówczas poznawał Tatry, musiała równie szybko nauczyć się technik wspinania⁴⁹³. Odpowiednia kondycja fizyczna sprawiała, że Króowska uprawiała także taternictwo zimowe, wymagające większego wysiłku i odporności:

„Właściwą jednak dziedziną, w której Zofia Króowska równać się mogła śmiało z najdzielniejszymi, najbardziej doświadczonymi taternikami – było taternictwo zimowe. Ci, którzy z nią chodzili, nie wiedzieli, co w niej bardziej podziwiać: czy wyborną umiejętność chodzenia po śniegu czy niewyczerpany zapas energii, jaki siłą swej woli umiała wydobyć z wątego na pozór ciała, czy wreszcie spokój i opanowanie w sytuacjach najcięższych”⁴⁹⁴.

⁴⁹⁰ W styczniu 1929 r. została patronką 6. KDH. Kilka żeńskich drużyn harcerskich między innymi w Krakowie, Zakopanem i Trzebini wybrało za patronkę Zofię Króowską.

⁴⁹¹ M. B. Bednarz, *Harcmistrzyni Zofia Króowska*, „Taternik” 2009, nr 3, ss. 46-47.

<http://pza.org.pl/download/taternik/318959.pdf>

⁴⁹² A. Chowański, *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościńiec” 1981, nr 1 (139), s. 21.

⁴⁹³ Rodzeństwo wspólnie zdobyło: północną ścianę Jaworowego Szczytu (2417 m), Grań Mięgoszowiecką, Kozí Wierch (2291 m) od Koziej Przełęczy Orlą Percią z powrotem na Zawratową Turnię (2247 m) granią od Mylnej Przełęczy.

⁴⁹⁴ S. Zieliński, *op. cit.*, s. 251.

W jej dorobku jest wiele pierwszych kobiecych wejść zimowych, m. in.: na Zawratową Turnię (2247 m) od Mylnej Przełęczy (2096 m) w 1925 roku, na Hrubą Turnię (2091 m) w 1926 roku z J. Krózkowskim i M. Sokołowskim, północno-wschodnią ścianą Krótkiej (2375 m) w 1927 roku, od północy na Jastrzębią Turnię (2139 m) w 1928 roku, od południa na Mały Kieżmarski Szczyt (2514 m) w 1928 roku i na Młynarza (2170 m) z Doliny Białej Wody oraz letnie przejścia: północno-wschodnią ścianą Młynarza z J.A. Szczepańskim (12.06.1928 r.) i północną-zachodnią granią na Małą Kapałkową Turnię (2185 m) z J.A. Szczepańskim (10.06.1928 r.)⁴⁹⁵.

Także w 1924 roku taternictwo zaczęła uprawiać **Jadwiga Honowska** (1904-1928) znana jako Jagienka⁴⁹⁶. Początkowo wspinała się w zespołach mieszanych, pierwszymi towarzyszami liny byli bracia: Alfred i Jan Alfred Szczepańscy oraz Ryszard Wasserberger. Wspólnie zdobyli Szarpaną Turnię i część grani Hrubego, podczas przejścia której rozwiązała samodzielnie pierwszy problem taternicki. Letni sezon 1925 roku musiała spędzić poza Tatrami lecząc nadwyrężone zdrowie, ale już w kolejnym roku mogła realizować zaplanowane skalne przejścia ze swoimi towarzyszami, jak i samodzielnie: Galerię Gankową, północną ścianę Koziego Wierchu, południowo-zachodnią ścianę Kieżmarskiego Szczytu, południową ścianę Zamarłej Turni. Od 1927 roku wspinała się już w zespołach kobiecych: z Zofią Czarkowską, Heleną Dębińską, a od 1928 roku z Krózkowską. Duży wpływ na tę decyzję miały powszechnie panujące niepocholebne opinie o samodzielności kobiet w taternictwie. Młode dziewczyny chciały wspólnie udowodnić, że nie ma różnicy pomiędzy taternictwem męskim a kobiecym⁴⁹⁷. Honowska pokonała wówczas: wschodnią ścianę Kościelca i Grań Walentkowej (razem z Czarkowską), północną ścianę Koziego Wierchu, południowo-zachodnią ścianę Kieżmarskiego Szczytu, Jastrzębią Turnię wschodnią granią (z Janem Szczepańskim, 10 kwietnia 1928), północno-zachodnią ścianę Galerii Gankowej (z braćmi Szczepańskimi, 14 lipca 1928), północną-wschodnią ścianę Dwoistą Turnię z Dębińską i Janem Szczepańskim 12 lipca 1928, północną-zachodnią środkową Kapałkową Turnię z Dębińską, Leprowskim, Świerzem, braćmi Szczepańskimi 6 lipca 1928, zachodnią

⁴⁹⁵[b.a.], *Zofia Krózkowska*, „Taternik” 1929, ss.14-15.

<https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/8170/edition/4228/content> (odczyt 27.10.2019).

M. B. Bednarz, *Harcmistrzyni Zofia Krózkowska*, „Taternik” 2009, ss. 46-47.

<http://pza.org.pl/download/taternik/318959.pdf>

⁴⁹⁶ Z wykształcenia była matematykiem, ukończyła studia na Uniwersytecie Warszawskim i Uniwersytecie Jagiellońskim w 1928 r.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Hom - Hoz*, sygn. TB-P/161, s. 40.

⁴⁹⁷ M. B. Bednarz, *Pionierka*, „Taternik” 2007, nr 2, ss. 57-58.

<https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=126053865&uid=125842794> (odczyt 27.10.2019).

ścianą na Huncowski Szczyt z Dębińską, Szczepańskim 9 lipca 1928, południową ścianę Zamarłej Turni (w 1928 r., pierwsze samodzielne wejście kobiece, choć w towarzystwie męskim - Alfreda Szczepańskiego)⁴⁹⁸.

W zimie wspiniała się tylko w sezonie 1928 roku, przechodząc: północno-zachodnią ścianą Krótkiej ze Szczepańskim i Zarembą 21 grudnia 1928 roku oraz od północy drogę: Przełęcz Nowickiego – Orla Baszta – Granacka Przełęcz (z J. Krokowskim w dn. 29-30 grudnia 1928 r.)⁴⁹⁹. Dokonała też pierwszego i najprawdopodobniej jedyne go wówczas wejścia zimowego na Mały Kołowy Szczyt przez Niemiecką Drabinę na Mały Kieżmarski Szczyt i wprost z Doliny Białej Wody na Młynarza w zespole z Krórkowską oraz Janem Szczepańskim. W czasie tego przejścia zawiązała się przyjaźń między taterniczkami, czego konsekwencją – jak można przypuszczać – było podjęcie decyzji o wspólnym uprawianiu taternictwa⁵⁰⁰. Zespół należał do tzw. Grupy Syfonów⁵⁰¹.

Krórkowska i Honowska zginęły 19 sierpnia 1928 roku w czasie przejścia południową ścianą Ostrego Szczytu⁵⁰². Przyczyną było odpadnięcie jednej z nich i wyrwanie haka asekuracyjnego. Alfred Szczepański tak wspominał Jadwigę Honowską: „O moim bracie mówią, że wspinacz zawołany, że najsprawniejszy z Syfonów – ale i ty przy nim najzwinniejsza z dziewcząt, sportsmenka, rekordzistka, niczego się nie boisz!”⁵⁰³.

Po śmierci taterniczek, w 1928 roku ich zamysł rozwoju samodzielnego taternictwa kobiet został przejęty przez Marzenę i Lidę Skotnicówny, co potwierdził Szczepański pisząc:

„Gdy ubyło Jadwigi Honowskiej i Zofii Krórkowskiej, przywództwo kobiecego taternictwa przejęły młodziutkie siostry Marzena i Lida Skotnicówny, do których miał należeć następny sezon taternicki”⁵⁰⁴.

⁴⁹⁸ Ibidem.

⁴⁹⁹ Ibidem.

⁵⁰⁰ S. K. Zaremba, *op. cit.*, ss. 13-14.

⁵⁰¹ Syfoni byli grupą taterników pochodzących z Krakowa, działających w dwudziestoleciu międzywojennym. Grupa powstała w latach 1925-26 z inicjatywy Stanisława K. Zaremby, a jej członkami byli: Alfred i Jan A. Szczepańscy, Jan K. Drawski, Mieczysław Szczuka, Zofia Krórkowska, Jadwiga Honowska. Członków Grupy Syfonów charakteryzowało zarówno sportowe nastawienie i rewolucyjny program świadomego podnoszenia rekordów taternickich, jak i wyprowadzenie wspinaczki polskiej poza Tatry.

J. A. Szczepański, *Czas pomiędzy wojnami*, „Wierchy” 1948, ss. 266-267.

⁵⁰² Zofia Siwak i Zofia Strumiłło zdobyły Ostry Szczyt jako pierwszy zespół kobiecy w 1956 r.

⁵⁰³ J. A. Szczepański, *Przygody ze skalą, dziewczyną i śmiercią*, Warszawa 1956, s. 144.

⁵⁰⁴ Ibidem, s. 145.

Siostry Skotnicówny działały w okresie, w którym kobiece taternictwo zaczynało nabierać dynamiki. Pojawiały się coraz wyraźniejsze głosy o usamodzielnieniu się taternickim kobiet, o uniezależnieniu się od mężczyzn i dorównaniu im w górskich osiągnięciach⁵⁰⁵. Większe doświadczenie wynikające z samodzielnych przejść taternickich i uwarunkowane ideologią Grupy Syfonów, miała Marzena Skotnicówna. Siostry razem przeszły kilka dróg taternickich: północną ścianę Kozich Czub i Mnicha. Uważały, że są dostatecznie przygotowane, by spróbować powtórzyć drogę na południowej ścianie Zamarłej Turni⁵⁰⁶. Skotnicówny zainteresowanie Tatrami przejęły od ojca. W górach mogły rozwijać się duchowo, a przejścia skalne były ich sposobem na walkę ze swoimi słabościami⁵⁰⁷.

Marzena Skotnicówna (1911-1929, ryc. 26) najwięcej dróg pokonała w sezonach letnich 1928 i 1929 roku⁵⁰⁸. Czasami wspiniała się samotnie, ale też w zespole kobiecym, nawet rozwiązując z Zofią Galicówną problem taternicki, jakim było pierwsze wejście północno-wschodnią ścianą Kozich Czub. Rozwijając swój program samodzielnego taternictwa kobiecego, przeszła z siostrą północno-zachodnią ścianą Mnicha. Podczas studiów na Uniwersytecie Jagiellońskim miała zamiar podjąć działalność w zarządzie Sekcji Taternictwa AZS w Krakowie. Chciała w kolejnych latach zorganizować związek polskich taterniczek, którego celem byłoby objęcie opieką wszystkich wspinających się pań, gromadzenie statystyk i materiałów historycznych, utrzymywanie kontaktów i prowadzenie projektów ze stowarzyszeniami alpinistycznymi kobiet z zagranicy, wreszcie publikowanie prac o górach⁵⁰⁹.

⁵⁰⁵ Na ten temat wypowiedzieli się: M. Świerż, *Polki w dziejach taternictwa*, „Start” 25.05.1927, Jan A. Szczepański wygłosił referat *Uwagi o taternictwie kobiecym* w dn. 02.12.1927, *Z Sekcji Taternickiej A.Z.S. w Krakowie*, „Taternik” 1928, nr 3, [b.a.], [b.t.], „Przegląd Turystyczny” 1927, nr 7-8.

⁵⁰⁶ W. Żuławski, *Sygnaly... op. cit.*, s. 158.

⁵⁰⁷ M. Ostrowicka, *Uśmiech Tatr*, Warszawa 1932, ss. 74-75.

⁵⁰⁸ Weszła m.in. północno-zachodnią ścianą Galerii Gankowej i południową ścianą Małego Lodowego Szczytu. Wspiniała się przeważnie z taternikami z grupy Syfonów, wzięła udział w pierwszym przejściu północnej ściany Małego Ostrego Szczytu, północno-wschodniego żebra Ponad Kocioł Turni.

M. Pinkwart, J. Zdebski, *Nowy cmentarz w Zakopanem. Przewodnik biograficzny.*, Warszawa-Kraków 1988, s. 112.

⁵⁰⁹ J. Roguska-Cybulska, *Do młodych taterniczek... op. cit.*, ss. 1-2.

Ryc. 26. Marzena Skotnicówna⁵¹⁰

Źródło: ODT TPN, Baza zdjęć starych, nr F_B_121a

Z kolei **Lida Skotnicówna** (1913-1929) wspinała się w Tatrach z siostrą oraz z innymi taternikami: Bronisławem Czechem, Antonim Kenarem i Wiesławem Stanisławskim. Taternicze przejścia z jednymi z najlepszych wówczas wspinaczy udowodniały, że Skotnicówna miała odpowiednie warunki psychofizyczne, by dorównać umiejętnościom górskim taterników (ryc. 27)⁵¹¹.

Ryc. 27. Lida Skotnicówna

Źródło: ODT TPN, Baza zdjęć starych, nr Foto_00935

⁵¹⁰ Od lewej: K. Kupczyk, W. Birkermajer, H. Szulcowa, A. Szczepański, M. Skotnicówna, J. K. Dorwaski, M. Dubielewiczówna, J. A. Szczepański, K. Wallisch, ok. 10.08.1929 r.

⁵¹¹ Siostry Skotnicówny prowadziły zapiski ze swoich sezonów taterniczych w małych notesikach. Oba notesy dostępne są w zbiorach ODT TPN w Zakopanem. Zapisy przejść były notowane szczegółowo, choć bez szerszych opisów danych przejść i wniosków wspinających się. ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Skot - Skov*, sygn. TB-P/390, ss. 12-27, 151-187. M. Pinkwart, Janusz Zdebski, *op. cit.*, 1988, s. 112.

Przeszła północno-zachodnią ścianę Galerii Gankowej i południową ścianę Małego Lodowego Szczytu, uczestniczyła w pierwszych wejściach północną ścianą Żabiego Konia z Czechem i Stanisławskim, wschodnią ścianą Kościelca z Czechem, południową ścianą Niebieskiej Turni z Czechem i północno-zachodnią ścianą Małej Śnieżnej Turni ze Stanisławskim. Przeszła w mieszanym duecie południową ścianę Zamarłej Turni. W 1929 roku zaczęła uprawiać samodzielne taternictwo kobiece. Z początkiem października 1929 roku Marzena i Lida Skotnicówny postanowiły przejść południową ścianę Zamarłej Turni, którą młodsza siostra Skotnicówna pokonała wcześniej z taternikami. Droga ta w latach 20. cieszyła się złą sławą, ponieważ zginęło na niej wielu taterników. Dnia 6 października 1929 roku w czasie przechodzenia tej ściany siostry spadły na piargi, ponosząc śmierć na miejscu⁵¹². Wypadek odbił się szerokim echem i był opisywany w czasopiśmie w całym kraju⁵¹³. Jan A. Szczepański napisał: „Śmiertelny wypadek obu siostr na tej ścianie pogrzał samodzielne taternictwo kobiet na wiele lat...”⁵¹⁴

Zdawano sobie zatem sprawę, że śmierć Skotnicównien wpłynie na rozwój samodzielnego taternictwa kobiet. Wypadek wzmocnił opinie jego przeciwników do tego stopnia, że nie tylko mężczyźni, ale i wspinające się kobiety były przeciwne wspinaczce w zespole kobiecym.

Trwające dyskusje o kwestiach etycznych oraz społeczna nieprzychylność dla rozwoju samodzielnego taternictwa kobiet nie stanęły na przeszkodzie kilku taterniczkom w kontynuowaniu idei uniezależnienia się od mężczyzn w Tatrach. Na początku lat 30. XX wieku podjęły aktywność turystyczną, taternicką oraz narciarską Zofia Galicówna i Hanna Jabłczyńska.

Towarzyszką przejść taternickich Marzeny Skotnicówny była wspomniana **Zofia Galicówna-Kamińska** (1909-1998, ryc. 28). Urodziła się w Zakopanem i była prawnuczką słynnego przewodnika Szymona Tatara⁵¹⁵.

⁵¹² Kronika TOPR 1929 rok.

<http://tatrygory.pl/articles.php?lng=pl&pg=98> (odczyt 10.12.2019).

Halina Kruger-Syrokomaska i Danuta Topczewska, jako pierwszy zespół kobiecy zdobył Zamarłą Turnię w 1960 r.

⁵¹³ Np.: „Głos Narodu” 11.10.1929, „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1929, nr 275, „Głos Narodu” 1929, nr 264, „Czas” 11.10.1929, nr 231, J. A. Szczepański, „Taternik” 1929, nr 3.

Również poeta Julian Przyboś poświęcił M. Skotnicównie wiersz *Z Tatr. Pamięci taterniczki, która zginęła na Zamarłej Turni*.

⁵¹⁴ J. A. Szczepański, *Przygody ze skalą... op. cit.*, s. 145.

⁵¹⁵ Jej rodzina była również powiązana z wybitnymi taternikami i taterniczkami lat 30. XX wieku. Jedną z siostr Zofii Galicówny, Maria Galicówna, wyszła za mąż za taternika Alfreda Szczepańskiego (jako

Ryc. 26. Hanna Jabłczyńska-Jędrzejewska i Zofia Galicówna, fot. Wiktor Ostrowski

Źródło: http://www.nyka.home.pl/glos_sen/pl/200403.htm

Góralskie pochodzenie i wiedza o Tatrach nabyta w domu znalazły odzwierciedlenie w jej działalności taternickiej. Czując potrzebę rozwoju i ukierunkowania na większą samodzielność kobiecego taternictwa podejmowała przejścia taternicze w zespołach kobiecych – obok tych opisanych już z Marzeną Skotnicówną, były to też duety z Zofią Radwańską-Paryską, Różą Drojecką czy Hanną Jabłczyńską-Jędrzejewską (1906-2002)⁵¹⁶.

Galicówna wspinała się z chyba najlepszym ówczesnym Wiesławem Stanisławskim. Od Stanisławskiego miała okazję przejąć jego styl taternicki, który charakteryzował się odwagą i samodzielnością. Pomogło jej to w przejściu wielu dróg wsinaczkowych w okresie międzywojennym. Kiedy zginęły Honowska, Krórkowska oraz siostry Skotnicówny, sytuacja w środowisku górskim była napięta. Róża Drojecka zrezygnowała z uprawiania taternictwa, a Zofia Kuleszyna (Radwańska-Paryska) była dopiero na początku swojej taternickiej kariery. Kariera wspinaczkowa Galicówny została jednak odsunięta na dalszy plan przez inne, wynikające z kolei życia obowiązki⁵¹⁷. W swoim dorobku miała kilka istotnych wejść górskich, które służyły

dziennikarz pisał w gazecie „Kalia” propagującej feministyczne idee), natomiast Zofia Galicówna za Zdzisława Kamińskiego, który był szwagrem taterniczki Wandy Nyka-Kamińskiej.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Taternicy i alpinisci polscy*, sygn. TB-P/538, ss. 1-104.

⁵¹⁶ Z wykształcenia była chemiczką. Po II wojnie światowej zajęła się pracą konserwatorską, w której osiągnęła światowej klasy wyniki – to według jej metody udało się uratować słynne freski z Faras oraz była zapaloną narciarką propagującą ten sport. Była współautorką podręcznika *Narciarstwo* wydanego w 1935 r.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Taternicy i alpinisci polscy*, sygn. TB-P/538, ss.1-104.

⁵¹⁷ W 1929 r. zdała maturę w zakopiańskim gimnazjum, a następnie podjęła studia w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie. W roku 1939 r. wyszła za mąż za Zdzisława Kamińskiego (szwagra Wandy Henisz-Kamińskiej), po wojnie przeprowadzili się na stałe do Anglii, odwiedzając jedynie Zakopane okazjonalnie. Zamiłowanie Galicówny do taternictwa jednak pozostało i jako pierwsi Polacy wraz z mężem dokonali pierwszego wejścia na główny wierzchołek Olimpu czyli Mytykas (2917 m). Do Polski wróciła w 1993 r. mieszkając przez kilka lat u Wandy Henisz-Kamińskiej. Ostatni okres życia spędziła w rodzinnym Zakopanem.

wzmocnieniu idei samodzielnego taternictwa kobiecego⁵¹⁸.

Na przełomie lata i jesieni 1921 roku w Tatrach po raz pierwszy pojawiła się **Zofia Radwańska-Paryska** (1901-2001). W rzeczywistym zmierzeniu się z pierwszą górską wycieczką odczuwała strach, w taki sposób to ujmując:

„Co to będzie, co będzie? I oni wszyscy tacy spokojni, tacy pewni siebie. Muszą mieć nie lada mocne ręce, a i wprawę w tym wciąganiu się po linie. Ale ja? Co ze mną? A przecież tak bardzo, tak aż boleśnie chcę, koniecznie chcę poznać góry z bliska, wejść w nie, zaprzyjaźnić się z nimi⁵¹⁹”.

Początkowo Radwańska chodziła turystycznie na Czerwone Wierchy, nad Morskie Oko przez Zawrat czy na Giewont, na który weszła dopiero w dziesiątym roku swojego chodzenia po Tatrach. Jak wspominała „do dziś to jest jedna z moich najbardziej ulubionych dróg – przejście przez Zawrat”⁵²⁰. Taterniczka dokonała licznych powtórzeń nadzwyczaj trudnych dróg klasycznych w Tatrach, m.in.: wschodnią i zachodnią ścianą Kościelca, południowo-zachodnią i południową ścianą Zamarłej Turni, północną ścianą Mnicha (ryc. 29)⁵²¹. Przechodząc Mnicha, taterniczka pisała, że czuła się jakby „miała skrzydła u ramion” i „fruwała”, nie odczuwając przy tym lęku przed wysokością⁵²².

Z. i W. H., Paryscy, *op. cit.*, s. 297.

⁵¹⁸ Weszła na Buczynowe Czuby w 1929 r.; ważne było zimowe wejście północno-wschodnią grzędą na Kościelec, oraz kilka letnich dróg: północną ścianą Małego Koziego Wierchu, północno-zachodnią ścianą na Kopę nad Krzyżem z Janem A. Szczepańskim oraz przejście lewej części południowo-zachodniej ściany Żabiego Szczytu Niżnego także z Wiesławem Stanisławskim.

⁵¹⁹ Z. Radwańska-Paryska, *Mozaika Tatrzańska*, Warszawa 1956, s. 6.

⁵²⁰ Film dokumentalny „Paryscy”, reż. Barbara Bartman-Czecz, 1977, 3.23 minuta.

⁵²¹ Wspinała się w zespołach z: Witoldem H. Paryskim, Tadeuszem Pawłowskim, Henrykiem Mogilnickim, Stefanem i Tadeuszem Bernadzikiewiczem, Tadeuszem Orłowskim, Wawrzyńcem Żuławskim, Stanisławem Motyką, Stanisławem Siedleckim, Maciejem Zajączkowskim, Zygmuntem Wójcikiem, Jerzym Pierzchałą i Stanisławem Grońskim. Z nimi dokonała wielu pierwszych przejść taternickich: Mała Śnieżna Turnia (2160 m) zachodnią granią w 1933 r., Mały Lodowy Szczyt środkową częścią południowej ściany w 1936 r., Niżne Rysy ścianą czołową zachodnie grzędy w 1938 r., Granaty Złebem Dręga w 1938 r., Hrubą Turnią północno-zachodnią granią samotnie w 1938 r., Niżni Żabi Szczyt środkową częścią południowo-zachodnią ścianą w 1943 r. Wśród jej pierwszych przejść zimowych były: Czarny Szczyt (2429 m) granią Papirosowych Turni w 1936 r., Pośrednia Śnieżnej Turni przez Przełęcz Ścienki w 1937 r. i Wielkiej Buczynowej Turni północną ścianą w 1939 r.

⁵²² Film dokumentalny „Paryscy”, reż. Barbara Bartman-Czecz, 1977, 5.00-5.15 minuta.

Ryc. 27. Zofia Radwańska-Paryska i Witold H. Paryski

Źródło: Dorobek Paryskich wczoraj-dziś-jutro, Zakopane, 2011, s.70

W latach 20. i 30. XX wieku nie tylko wzrosło zainteresowanie taternictwem, ale wspinaczką poza Tatrami – Alpy, Andy, Kaukaz czy Himalaje. Taternicy pragnęli odnowić kontakty ze środowiskiem międzynarodowym i kontynuować rozwój polskiego alpinizmu, który przerwała I wojna światowa. Wyprawy były organizowane i finansowane przez KW PTT. Taterniczki również jeździły w Alpy, ale zazwyczaj były to wyjazdy prywatne, podczas których towarzyszyły mężom. Do wybuchu II wojny światowej jedyną taterniczką była Radwańska-Paryska, która została oficjalnym uczestnikiem wyjazdu Klubu Wysokogórskiego w Alpy w 1937 roku i wówczas, jako pierwsza Polka weszła na Monte Rosa, Matterhorn oraz grań Grandes Jorasses i szczyt Dente del Gigante masywu Mont Blanc, jak i na sam wierzchołek Białej Góry (ryc. 30)⁵²³. Tak oceniła wartość alpejskich doświadczeń:

„To są dla nas zdobycze w przyszłości bardzo cenne. I niech kto chce mówi sobie, że wejście na Mont Blanc, trawers Monte Rosa, czy przejście Dont du Géant — to żadne cuda; my właśnie potośmy pojechali, by nie cudów dokonywać, lecz wytrwale i systematycznie ćwiczyć się i zaprawiać na rzeczach znanych do rzeczy nieznanach”⁵²⁴.

⁵²³ODT TPN, Teczki Rodzinne Radwańskich, *Radwańska - Paryska Zofia Dokumenty 1920 – 1981. Ankieta personalna. Ankieta dla członków KW PTTK*, sygn. TR-R/15 i A. Rajwa, *Utorowała kobietom drogę*, „Tatry” 2018, nr 65, s. 89.

⁵²⁴Z. Radwańska-Kuleszyna, *Z Tatr przez Alpy ku Himalajom*, „Światowid” 1937, nr 40, s. 12.

Ryc. 28. Przygotowanie posiłku przez Zofię Radwańską-Kuleszynę (-Paryską) na biwaku w Alpach

Źródło: Z. Radwańska-Kuleszyna, *Z Tatr przez Alpy ku Himalajom*, „Światowid” 1937, nr 40, s. 12

W Alpy wyjeżdżano, aby przygotować się do wspinaczki w górach najwyższych⁵²⁵.

W kolejnym roku, z Maciejem Zajączkowskim, dokonała pierwszego przejścia grani Fuscherkarkopf (3331 m) w Wysokich Taurach we Wschodnich Alpach⁵²⁶. Dowodem docenienia działalności górskiej oraz wkładu na rzecz rozwoju ochrony flory tatrzańskiej było powierzenie jej funkcje kierownika wyjazdu narciarskiego w Dolomity w 1939 roku⁵²⁷. Jego celem było wejście narciarskie na najwyższy szczyt Dolomitów, Marmoladę (3344 m). Ze swoich górskich wyjazdów Radwańska przywoziła do Zakładu Systematyki i Geografii Roślin Uniwersytetu Warszawskiego zielniki i zbiory nasion.

Najlepsze taterniczki od 1935 roku były zrzeszone w Klubie Wysokogórskim Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (KW PTT), kiedy w 1935 roku doszło do konsolidacji kilku organizacji, co umożliwiło im wymianę doświadczeń⁵²⁸. Radwańska-Paryska działała w Kole Wysokogórskim przy Oddziale Warszawskim PTT, a po osiedleniu się na stałe w Zakopanem, w zarządzie Koła Zakopiańskiego Klubu

⁵²⁵ Ibidem.

⁵²⁶ ODT TPN, Teczki Rodzinne Radwańskich, *Radwańska - Paryska Zofia Dokumenty 1920 – 1981. Ankieta personalna. Ankieta dla członków KW PTTK*, sygn. TR-R/15 i A. Rajwa, *Utorowała kobietom drogę*, „Tatry” 2018, nr 65, s. 89.

⁵²⁷ Ibidem.

⁵²⁸ Klub powstał z połączenia wcześniej istniejących organizacji: Sekcji Turystycznej Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (założonej w 1903 r.), Sekcji Taternickiej AZS w Krakowie (w 1923 r.) oraz Koła Wysokogórskiego przy Oddziale Warszawskim PTT (w 1930 r.)

Wysokogórskiego (KZ KW), pracując w komisjach i referatach obu organizacji. W ramach swojej działalności na rzecz edukacji górskiej w latach 1938-1939 współorganizowała pierwszą Szkołę Taternictwa na Gąsienicowej Hali, gdzie prowadziła zajęcia (np. z botaniki, ochrony przyrody) dla taterników i taterniczek⁵²⁹. Sama wielokrotnie podkreślała, „botanika i ta ochrona przyrody to były właściwie moim celem życiowym”⁵³⁰.

Jedną z ważniejszych zasług Radwańskiej-Paryskiej było, wspólne z Tadeuszem Pawłowskim, wydanie przewodnika taternickiego *Skalne drogi w Tatrach Wysokich*⁵³¹. Autorzy przewodnika opisali wszystkie nowe przejścia taternickie dokonane po 1926 roku, czyli po ukazaniu się przewodnika *Tatry Wysokie* Janusza Chmielowskiego i Mieczysława Świerza. Radwańska-Paryska organizowała też liczne odczyty i wykłady o problematyce tatrzańskiej jak i publikowała na ten temat artykuły w prasie codziennej i specjalistycznej. Dzięki różnorodnej działalności cieszyła się ogólnym poważaniem w środowisku tatrzańskim (ryc. 31)⁵³².

Przewodnik góralski Jan Gąsienica-Tomków podkreślał, że „naprawdę dobrze zrobiła, że wstąpiła, bo nie było wstyd”⁵³³. Ubolewał też, że w środowisku nie ma więcej takich kobiet. Wstąpienie w szeregi przewodników tatrzańskich nie było łatwe, szczególnie dla kobiety. Tak o tym wspomniała Radwańska-Paryska: „egzamin był dosyć ostry, ponieważ byłam w ogóle pierwszą kobietą, która miała zostać

⁵²⁹ K. Baran, *Szkoła na Gąsienicowej*, „Dziennik Polski” 1978, s. 4.

⁵³⁰ Film dokumentalny „Paryscy”, reż. Barbara Bartman-Czecz, 1977, 8.40 minuta.

⁵³¹ R. Radwańska-Kuleszyna, T. Pawłowski, *Skalne drogi w Tatrach Wysokich*, Warszawa, 1938.

⁵³² Stopień doktora z botaniki i geografii uzyskała na Uniwersytecie Warszawskim w 1933 r., broniąc rozprawy „Studia nad roślinami żyworodnymi we florze Polskiej”. W czasie II wojny światowej pozostała w Zakopanem, gdzie aktywnie działała w zakopiańskiej Opiece Społecznej, a nieoficjalnie w tajnym nauczaniu. Pomagała uchodzącym z okupowanej Polski przez Tatry na Węgry. W latach 1944-45 była zatrudniona w nadleśnictwie „Zakopane 2” jako referentka do spraw ochrony przyrody. Wspólnie z Zygmuntem Czubińskim pracowali przy odnawianiu zdewastowanej szaty roślinnej w Dolinie Jaworzynki. Po wojnie w latach 1945-1951 pełniła funkcję kustosa działu przyrodniczego w Muzeum Tatrzańskim. W latach 1951-1971 była kierownikiem zorganizowanej przez siebie „Tatrzańskiej Stacji Naukowej ZOP PAN” w Zakopanem (łącznie z alpinarium przy Muzeum Tatrzańskim). Przy Tatrzańskiej Stacji Naukowej urządziła doświadczalny ogród naukowy roślin tatrzańskich, gdzie hodowała ponad 1000 gatunków, prowadząc równocześnie badania botaniczne w Tatrach i na Podtatrzu. Systematycznie publikowała swoje badania z zakresu flory. W 1945 r., jako pierwsza kobieta została członkiem TOPR, ale już przed wojną brała udział jako ochotnik w wyprawach ratunkowych. W 1948 r. zdała egzamin na przewodnika tatrzańskiego klasy II, a klasę I uzyskała w 1950 r. Jako pierwsza kobieta w Polsce stała się kwalifikowanym przewodnikiem wysokogórskim. Od 1948 r., weszła do składu Komisji Szkolenia Górskiego Klubu Wysokogórskiego i ZG PTT. Przez wiele lat uczestniczyła w kursach szkolących i egzaminujących przewodników tatrzańskich.

ODT TPN, Teczki rodzinne Radwańskich, *Radwańska-Paryska Zofia; Dokumenty (legitymacje)*, sygn. TR-R/018, ss.1-394.

ODT TPN, Teczki rodzinne Radwańskich, *Radwańska-Paryska Zofia; Dyplomy*, sygn. TR-R/020, ss.1-144.

ODT TPN, Teczki rodzinne Radwańskich, *Radwańska-Paryska Zofia*, sygn. TR-R/027, ss.1-20.

⁵³³ Film dokumentalny „Paryscy”, reż. Barbara Bartman-Czecz, 1977, 6.16-30 minuta.

przewodnikiem górskim”⁵³⁴.

Radwańska-Paryska była bez wątpienia miłośniczką i znawczynią gór, osobą, która poprzez swoją wszechstronną działalność górską – taternicką, szkoleniową czy na polu ochrony przyrody torowała następnym pokoleniom kobiet drogę do działalności w Tatrach⁵³⁵.

Ryc. 29. Grupa przewodników tatrzańskich z Zakopanego ok. 1965 r., w środku Zofia Radwańska-Paryska

Źródło: Z. i W. H. Paryscy, *Encyklopedia Tatrzańska*, Poronin 1995, s.980

Wraz z Radwańską-Paryską, w KZ KW działała **Wanda Henisz-Kamińska** (1918-2013, ryc. 32).

Ryc. 30. Zofia Radwańska-Paryska i Wanda Henisz na Granatach

Źródło: ODT TPN, Baza zdjęć starych, nr F_G_290a

⁵³⁴ Ibidem, 9.45 minuta.

⁵³⁵ Biogram Z. Radwańskiej-Paryskiej został umieszczony w angielskim słowniku „Who is who for Women”. W 1993 r. nadano jej honorowe obywatelstwo Gminy Tatrzańskiej. W lutym 2000 r. wraz z Witoldem Paryskim zostali odznaczeni Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski. Zmarła 24 października 2002 r. i spoczęła obok W. H. Paryskiego na Cmentarzu na Pęksowym Brzyzku. ODT TPN, Teczki tematyczne Paryskich, *ZRP. Korespondencja różna*, sygn. TT-P/ZRP/8, ss.1-420.

Na jej podejście do samodzielnego taternictwa kobiet niewątpliwie miała wpływ aktywność harcerska. Prawdopodobnie pierwszy kontakt z Tatrami zawdzięcza swojemu ojczymowi Józefowi Żychoniowi, który był redaktorem czasopisma „Zakopane”.

Ryc. 31. Wanda Hensz-Kamińska w górach (fot. arch. Halina Ptakowska-Wyżanowicz)

Źródło: <https://wspinanie.pl/2013/05/wanda-hensz-kaminska-1918-2013/>

Hensz-Kamińska poznawanie Tatr rozpoczęła od wędrówek i turystycznej jazdy na nartach, a wraz ze zdobywanym doświadczeniem zaczęła uprawiać taternictwo. W krótkim czasie zdobyła uznanie wśród ówczesnych taterników, do grona których wprowadził ją Wawrzyniec Żuławski. W 1935 roku była jedenastą osobą w historii, która dokonała wejścia przez Dolinę Śnieżną na Wyżnią Lodową Przełęcz (w towarzystwie Józefa Orenburga). W styczniu 1936 roku została przyjęta do Koła Zakopiańskiego Klubu Wysokogórskiego⁵³⁶. Dłuższa nieobecność w Tatrach nie przekreśliła jej początkowych osiągnięć, po powrocie wspinała się w towarzystwie wielu sław taternictwa⁵³⁷. Hensz-Kamińska wspinała się także w zespołach czysto kobiecych, często wybierała drogi o wysokim stopniu trudności. Jednym z ważniejszych jej osiągnięć dokonanych z Zofią Radwańską-Paryską i Tadeuszem Orłowskim, było pierwsze wejście Żlebem Drege’a na Granaty w 1938 roku⁵³⁸. Józef

⁵³⁶ Otrzymując członkostwo zwyczajne 07.11.1945 r.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *He*, sygn. TB-P/158, s. 150.

⁵³⁷ Brak aktywności W. Kamińskiej w drugiej połowie lat 30. spowodowany był jej przeprowadzką do Kanady. Wspinała się z T. Orłowskim, Z. Dziędzielewiczem, M. Cybulskim, S. Braunem, R. Drojecką, Z. Radwańską-Paryską.

B. Morawska-Nowak, S. Janocha, *Garść wspomnień z dawnych lat*, „Pamiętnik PTT” t. 11, Kraków 2002, ss. 93-98.

⁵³⁸ W sezonie 1945 i 1946 r. Kamińska dokonała w Tatrach wielu wybitnych przejść: trzecie przejście lewego filara północno-wschodniej ściany Rumanowego Szczytu (z T. Orłowskim w 1945 r.), pierwsze przejście południowo-zachodniej grani Żabiej Lalki (z R. Drojecką, Z. Dziędzielewiczem i T. Orłowskim

Nyka tak wspominał Henisz-Kamińską:

„Chodząc z Tadeuszem Orłowskim nie miała – jak mówi – wielu okazji do prowadzenia w skale, pierwszą na linie bywała natomiast w innych zespołach, np. jako towarzysza dr Małgorzaty Serini-Bulskiej. Mimo obowiązków rodzinnych i zawodowych, wspinała się do ok. 1980 roku⁵³⁹. Żywo interesuje się taternictwem i utrzymuje kontakty z ludźmi ze swego, i nie tylko swego pokolenia.”⁵⁴⁰.

Samodzielność taternicka kobiet była powodem do ideologicznych dyskusji na temat taternictwa i jego charakteru. Debatowano także nad stosowaniem sztucznych ułatwień podczas wspinaczki czy o koncepcjach prowadzenia skalnych dróg. W tym okresie taternicy intensywnie poszukiwali dróg i ścian zaliczanych do VI stopnia trudności w Tatrach⁵⁴¹. Cel taki obierały również taterniczki siostry Skotnicówny, Radwańska-Paryska i Henisz-Kamińska w czysto kobiecych zespołach przechodziły drogi powyżej V stopnia skali trudności. Niewątpliwie pojawienie się w Tatrach alpinistki angielskiej Ruth Hale czy taterniczki spiskoniemieckiej Klary Hensch stwarzało taternikom możliwość wymiany doświadczeń górskich (ryc. 34).

w 1946 r.), pierwsze wejście klasyczne południowo-wschodnim uskokiem Zadniego Mnicha (z Małgorzatą Serini-Bulską i T. Orłowskim w 1946 r.), pierwsze wejście południowo-zachodnim żlebem na Białczańską Przełęcz Wyżnią (z T. Orłowskim w 1946 r.) oraz pierwsze przejście środka północnej ściany Żabiego Szczytu Wyżniego (z T. Orłowskim w 1946 r.).

W. H. Paryski, *Nowe drogi w Tatrach w 1945 r.*, „Taternik – Organ Klubu Wysokogórskiego Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego” 1946, nr 1, s. 19.

W. H. Paryski, *Nowe drogi w Tatrach w 1946 r.*, „Taternik – Organ Klubu Wysokogórskiego Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego” 1947, nr 1, ss. 19–20.

T. Orłowski, *Skalne drogi*, „Taternik – Organ Klubu Wysokogórskiego Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego” 1947, nr 1, ss. 22-23.

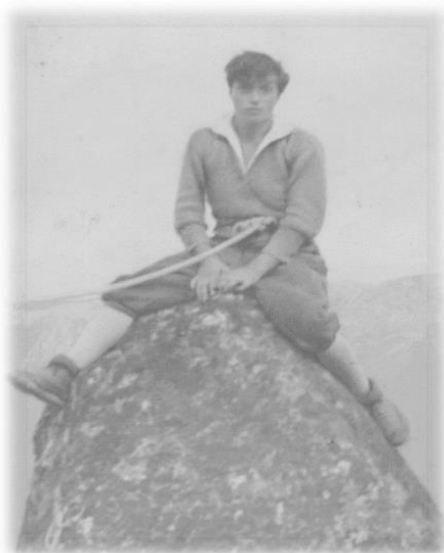
⁵³⁹ Była członkinią honorową Klubu Wysokogórskiego w Warszawie i Polskiego Związku Alpinizmu.

⁵⁴⁰ J. Nyka, „Głosie Seniora” 2003, nr 8.

http://www.nyka.home.pl/glos_sen/pl/200308.htm (odczyt 25.11.2019).

⁵⁴¹ Pierwszymi poszukiwaczami drogi w VI stopniu trudności byli taternicy Wiesław Stanisławski i Wincenty Birkenmajer. Niestety nie doczekali oni odkrycia tej drogi, które miało miejsce w 1938 r. Była to południowa ściana Małego Kołowego Szczytu odbyta przez Stanisława Motykę.

J. Kielkowski, *Zdobycie Tatr. Historia i kronika taternictwa. Lata 1926-1945*, t.3, Katowice 2020, s. 247.

Ryc. 32. Klara Hensch w Tatrach

Źródło: ODT TPN, Baza zdjęć starych, nr Foto_00491

Ruth Hale reprezentowała grupę alpinistek, które rozwijały samodzielny alpinizm kobiet. Podejmowała aktywną pracę na rzecz kobiecych stowarzyszeń The Ladies' Alpine Club i The Pinnacle Club, (choć bardziej konserwatywny w zakresie samodzielności alpinistek był The Ladies' Alpine Club)⁵⁴². Brytyjska alpinistka spędziła kilka sezonów na wspinaczce w Tatrach, zorganizowała też wizytę koleżanek z The Pinnacle Club w Zakopanem, a ich przewodnikami byli Witold H. Paryski oraz Tadeusz Pawłowski⁵⁴³. Powodem, dla którego taternicy „oprowadzali” alpinistki po Tatrach była ich przyjaźń z nimi, chęć osobistego ugoszczenia Brytyjek na polskiej ziemi i dobra znajomość języka angielskiego (ryc. 35). Z kolei Hale bardzo mocno promowała Tatry na Wyspach Brytyjskich, opublikowała m.in. artykuł *In the High Tatras* w roczniku „The Pinnacle Club Journal”⁵⁴⁴.

⁵⁴² Ruth Hale była działaczką w The Pinnacle Club oraz sekretarką zarządu The Ladies' Alpine Club.

⁵⁴³ A. Kuś, *British Alpinists in the Tatra*, „The Alpine Journal” 1974, ss. 159-161.
https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1974_files/AJ%201974%20153-161%20Kus%20Tatra.pdf (odczyt 02.12.2019).

⁵⁴⁴ R. Hale, *In the High Tatras*, „The Pinnacle Club Journal” 1935, nr 5, ss. 71-78.
https://pinnacleclub.co.uk/wp-content/uploads/2021/02/No.-05-1932-1934_marked-up.pdf (odczyt 02.12.2019).

Ryc. 33. Od lewej: W. H. Paryski, Dorothy Arning, T. Pawłowski, Anette Wilson, Ruth Hale, prof. Taylor

Źródło: ODT TPN, Baza zdjęć starych, nr F_G_354a

Konkludując, pierwsze taterniczki licznie pojawiły się w Tatrach na przełomie XIX i XX wieku, jednak ich przejścia wspinaczkowe nie były samodzielne: organizowali je mężczyźni i odbywały się w towarzystwie przewodników tatrzańskich. Mimo swych osiągnięć, Polki nie były traktowane na równi z mężczyznami. Wciąż panowała opinia, że ze względu na brak odpowiedniej kondycji fizycznej i psychicznej, jedynym bezpiecznym miejscem dla kobiet jest dom. Takie przeświadczenie wpłynęło w pewnym stopniu na dalszy kierunek rozwoju taternictwa kobiet. Przyczyn powstania pierwszego polskiego kobiecego samodzielnego zespołu taternickiego (Pawlewska, Dłuska w 1908 roku) może być jednak kilka. Przede wszystkim warunkiem sprzyjającym podejmowaniu takich inicjatyw było odpowiednie środowisko rodzinne, taterniczki pochodziły z rodzin inteligenckich o postępowych poglądach, spędzających wakacje na wycieczkach tatrzańskich. Za moment narodzin samodzielnego taternictwa kobiet uznaje się rok 1908 a zespół Pawlewska-Dłuska za pierwszy polski *les cordées feminines*. Około 1908 roku pojawiła się nowa postawa wobec gór – samodzielne, bez pomocy górala-przewodnika ich eksplorowanie. Brak niezdojanych szczytów spowodował zainteresowanie ich trudnością. Niezbędne było „świadome odrzucenie pomocy przewodnika”, bo tylko wtedy taternik mógł „w pełni odczuwać radość, trud i niebezpieczeństwa gór”⁵⁴⁵.

Do 1914 roku można mówić o pojedynczych tylko przypadkach samodzielnej

⁵⁴⁵ E. Roszkowska, *Taternictwo Polskie... op. cit.*, s. 386.

działalności wspinaczkowej Polek w Tatrach. Były one jednak istotne z tego powodu, że przyczyniły się do zmiany miejsca kobiety w mieszanym zespole taternickim – kobieta stała się partnerem wspinaczkowym dla taternika. Inaczej mówiąc, polskie środowisko ludzi gór dostrzegło, że taterniczka może posiadać cechy charakteryzujące dobrego taternika. Podobnie jak w Alpach, były też społeczno-kulturowe uwarunkowania wspinaczki tatrzańskiej – zmagano się z problemami, których głównym było przezwyciężenie mentalności społeczeństwa oraz uzyskanie równouprawnienia także w świecie gór.

Wybuch I wojny światowej zahamował rozwój taternictwa. Po zakończeniu wojny w Tatry wróciły niektóre przedwojenne taterniczki, ale wspiwały się one wyłącznie w zespołach mieszanych. Mogło to wynikać z zakorzenionych tradycyjnych norm społecznych, lub ze strachu przed podejmowaniem wspinaczki samodzielnej.

Po zakończeniu I wojny światowej zmieniła się też ogólna sytuacja kobiet na ziemiach polskich. Uzyskały one prawa wyborcze i stały się pełnoprawnymi obywatelkami. Kształciły się i pracowały zawodowo, by utrzymać siebie i rodzinę. Mogły wreszcie rozwijać swoje zainteresowania. Na zachodzie Europy, a także w Stanach Zjednoczonych, pojawiła się idea „nowej kobiety”, dla której, tak jak dla każdego nowoczesnego człowieka, istotna była kultura fizyczna i aktywność ruchowa:

„Dlatego sport nie jest przypadkiem w życiu nowoczesnego człowieka i nie jest li tylko zabawą. Jest pierwszym terenem jego aktywności, jest pierwszym i niezbędnym krokiem do zdobycia nowoczesnej postawy wobec życia i świata. Tu – w tej na pozór bezcelowej zabawie – chodzi w istocie o najwyższą stawkę: o stworzenie aktywnego człowieka, takiego, który umie zwyciężać”⁵⁴⁶.

Dyskusje na temat udziału w sporcie kobiet i oddziaływaniu aktywności sportowej na życie i zdrowie Polek toczyły się na łamach prasy, najczęściej w „Bluszczu” i „Starcie”. Przejawy samodzielnych sportowych działań kobiet były w społeczeństwie postrzegane jako walka feministek. Okazało się to korzystne – promowano w ten sposób model aktywnej, samodzielnej oraz świadomej swoich możliwości kobiety. Echo tych dyskusji dotarło na grunt tatrzański, powodując wzrost zainteresowania ideą i sensem taternictwa kobiecego. Motywacja kobiet uprawiających taternictwo była jednak inna niż sportsmenek, które w ćwiczeniach fizycznych szukały ideału piękna

⁵⁴⁶ St. Z., *Sport i nowoczesność*, „Start” 1927, nr 1, s. 4.
<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=359080> (odczyt 10.12.2019).

ciała⁵⁴⁷. Taterniczki dążąc do rozwoju samodzielności wspinaczkowej promowały ideał „nowej kobiety”:

„Nowy typ kobiety będącej uosobieniem fizycznego zdrowia i doskonałej dyscypliny moralnej, pełen impetu życiowego, kobiety świadomej swych praw i obowiązków. Będzie to mężna współtwórczyni dnia dzisiejszego, urocza towarzyszka życia, umiejająca spełniać swą pracę i obowiązki z radosnym uśmiechem i pełnym poczuciem odpowiedzialności”⁵⁴⁸.

Samodzielne zespoły wspinaczkowe kobiet rozpoczynające przygodę z taternictwem około połowy okresu międzywojennego działały z powyższą koncepcją.

Taterniczki tego okresu reprezentowały typowe cechy modernizmu. Ideały skupione były na rozwoju i osiągnięciu ich kolejnych etapów. W tym czasie przeplatały się dwa nurty kulturowe konserwatyzm i modernizm. Pierwszy skłaniał się do podtrzymania „ideału kobiecości” w działalności górskiej kobiet i reprezentowany był przez taterniczki wspinające się wyłącznie z mężczyznami, natomiast drugi wykorzystywał nastroje modernistyczne do rozwoju kobiecego taternictwa w kierunku samodzielnej wspinaczki (*sans hommes*-bez przewodników, bez mężczyzn). Tendencje modernistyczne miały charakter międzynarodowy i były protestem przeciwko kulturze mieszczańskiej, poszukiwaniem nowych form ekspresji wobec poczucia kryzysu kulturowego i moralnego na przełomie stuleci. Kwestionowanie panujących dotąd postaw, wartości i prawd objęło wszystkie dziedziny życia. W okresie tym nastąpił stopniowy rozpad dotychczasowego porządku społecznego i politycznego, formułowano nowe postawy wobec rzeczywistości⁵⁴⁹. Z drugiej strony pojawiła się nowa, odmienna wizja człowieka i nowe przeżywanie świata. Rozwój przemysłu i nowej klasy robotniczej w miastach, spowodował demokratyzację czasu wolnego, stał się on dostępny dla wszystkich klas i warstw społecznych, nie tylko dla wyższej i średniej, jak to było w epoce wiktoriańskiej. Sposoby spędzania czasu wolnego były różnorodne i zmieniały się wraz z przemianami ówczesnego świata. Wiele osiągnięć i zdobyczy technicznych, gospodarczych, społecznych czy naukowych przyczyniło się do rozwoju masowej turystyki, która docierała także do miejscowości górskich,

⁵⁴⁷ M. Raszke, *Estetyka sportów kobiecych*, „Start” 1927, nr 2, s. 2.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/376975/edition/359081> (odczyt 10.12.2019).

⁵⁴⁸ P., *O nowy typ kobiety*, „Bluszcz” 1924, nr 12, s. 139.

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/104611/edition/115607/content> (odczyt 10.12.2019).

⁵⁴⁹ M. Calinescu, *Five faces of Modernity. Modernizm Avant Garde Decadence Kitch Postmodernizm*. Duke University Press Durham 1987, s. 3.

a to w konsekwencji powodowało zwiększenie się liczby turystów na górskich szlakach. Stan ten nie podobał się wielu alpinistom, którzy w ucieczce przed „tłumem” wspinali się na wyższe i bardziej niedostępne ogółowi partie gór. To z kolei wymuszało dalsze rozwinięcie swoich możliwości technicznych i ewolucję sprzętu wspinaczkowego wpływając na rozwój taternictwa czy alpinizmu.

Wydaje się, że osiągnięcia niezależnych taterniczek międzywojennych i ich działania na rzecz samodzielności w górach rozpoczynają w polskim taternictwie kobiecym „The Golden Age”, podobny do tego, który w kobiecym alpinizmie reprezentowały Lucy Walker, Margaret Brevoort czy Elizabeth Le Blond i Margaret E. P. Jackson czy Mary Mummery. Plany usamodzielnienia taternictwa kobiecego przerwała śmierć w Tatrach. Wypadki taternicze zespołów Honowska – Króowska i siostr Skotnicówień wywołały dyskusje dotyczące sensu rozwoju samodzielnego taternictwa kobiet. Środowisko taternicze przypomniało sobie wtedy tradycyjne poglądy na temat roli kobiety i jej miejsca we wspinaczce, uznając że mogą być tylko partnerkami zależnymi od mężczyzn. Podobne opinie głosiły również same taterniczki, zazwyczaj starszego pokolenia. Uważały, że lepiej dla bezpieczeństwa wspinąć się w zespołach mieszanych. Historia taternictwa zatoczyła więc koło – poza wymienionymi w niniejszym rozdziale – przed II wojną światową nie powstał żaden kobiecy zespół taterniczy. Tragiczny los i wybuch wojny nie pozwoliły na pełny rozkwit kobiecej wspinaczki w Tatrach. Samodzielne i pionierskie działania taternicze kobiet do 1939 roku nie zostały zapomniane – stały się podstawą rozwoju powojennej wspinaczki kobiet w Tatrach.

Rozdział 4. Instytucjonalizacja turystyki górskiej i miejsce kobiet w organizacji ruchu turystycznego

Zjawiskiem, które miało istotny wpływ na przeobrażanie społeczeństw europejskich była industrializacja, która stopniowo przekształcała je z tradycyjnych, w społeczeństwa o charakterze przemysłowym opartym na mechanizacji produkcji, planowym zarządzaniu, zwiększeniu liczby ludzi zatrudnionych w przemyśle oraz wyraźnym zróżnicowaniu społecznym. Dominacja Wysp Brytyjskich na rynkach światowych przyspieszyła rozwój cywilizacyjno-gospodarczy pozostałych państw w Europie. Progres ekonomiczny i społeczny krajów zachodnich był warunkowany rozwojem nauki w XIX wieku, procesami instytucjonalizacji – zrzeszaniu się ludzi o podobnych celach działania czy zainteresowaniach. Te trendy widoczne były również w środowisku ludzi gór. Za przykładem Wielkiej Brytanii w krajach alpejskich zaczęto tworzyć towarzystwa alpejskie o krajowym i regionalnym zasięgu działania, a osoby w nich zrzeszone w znacznym stopniu przyczyniły się do rozwoju turystyki górskiej i alpinizmu oraz zwiększenia wiedzy o górach w społeczeństwie⁵⁵⁰.

4.1. Sytuacja kobiet w organizacjach alpejskich

Stowarzyszenia górskie zawiązywały się najpierw w regionach rozwiniętych cywilizacyjnie. Do pierwszych organizacji alpinistycznych zalicza się: The Alpine Club powstały w Wielkiej Brytanii w 1857 roku, Österreichischer Alpenverein założony w Austrii w 1862 roku, Schweizer Alpen Club w Szwajcarii i Club Alpino Italiano we Włoszech utworzone w 1863 roku, Den Norsk Turistforening (DNT) w Norwegii (1868), Deutsche Alpenverein (DAV) w Niemczech (1869), Österreichischer Touristenklub (ÖTK) w Austrii (1869), Magyarországi Kárpát Egylet (MKE) na Węgrzech (1873), Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie (GTT, 1873) oraz Club Alpine Francais we Francji (1874)⁵⁵¹.

Jak już wspomniano, pierwszym stowarzyszeniem alpinistycznym był The Alpine Club (AC) zawiązany w Londynie 22 grudnia 1857 roku. Powstał on w celu umożliwienia wymiany doświadczeń i ułatwienia spotkań towarzyskich osobom zaangażowanym w działalność górską. AC stał się przykładem typowej ówczesnie elitarniej grupy zrzeszającej tylko mężczyzn, których w początkowych latach działania

⁵⁵⁰ M. Staffa, *125 lat TT, PTT, PTTK (1873-1998)*, „Wierchy” 1998, ss. 6-8.

⁵⁵¹ A. Z. Górski, *Początki towarzystw górskich na świecie*, „Wierchy” 2007, ss.145-165.

organizacji było niespełna pięciuset. Ważną częścią działalności klubu była aktywność publicystyczna. Członkowie AC pisali o swoich wycieczkach górskich, przejściach, alpinisci dzielili się spostrzeżeniami, przeżyciami na łamach klubowego pisma „Peaks, Passes, and Glaciers”, którego nazwa została zmieniona w 1863 roku na „The Alpine Journal”⁵⁵². Nie ulega jednak wątpliwości, że pismo to było jedną z ważniejszych publikacji popularyzujących zagadnienia górskie i propagujących alpinizm.

Na kontynencie stowarzyszenia górskie zaczęto tworzyć się nieco później. Wzorem był AC, ale w swojej działalności różniły się one jednak od AC podejściem do wielu kwestii. Po pierwsze, były one otwarte dla osób ze sfer niższych niż arystokratyczne i z mniej zasobnym portfelem. Po drugie, niektóre z nich przyjmowały w swoje szeregi kobiety. AC z założenia nie akceptował akcesów składanych przez alpinistki, ponieważ członkowie prawdopodobnie uważali, że mogłoby to zaszkodzić elitarności klubu. Nim alpinistki stały się członkami stowarzyszeń górskich, musiały najpierw zmienić ogólniepanującą w środowisku górskim opinię na swój temat. Powszechnie uważano bowiem, że kobiety są zbyt słabe fizycznie i niedokładne technicznie, żeby uprawiać alpinizm. Były przedstawiane jako osoby, które za najlepszą część wspinaczki uważają powrót do domu, ponieważ wiadomo, że już cała wyprawa się zakończyła⁵⁵³. Ówczesne postrzeganie kobiet w górach doskonale ilustruje fotografia kobiety przeglądającej zawartość swojego plecaka nad jeziorem alpejskim na tle Matterhornu, z podpisem, że dla niej ważniejszy jest plecak niż Góra gór⁵⁵⁴. Taki stereotyp nieco złagodzony został dzięki umasowieniu alpinizmu po I wojnie światowej i zmianie miejsca kobiety w społeczeństwie. Wcześniej alpinistki mimo znaczących osiągnięć alpinistycznych nie mogły zostać członkami AC.

Odmówiono akcesu takim chociażby uznanym już alpinistkom jak: Bullock-Workman czy Straton, których osiągnięcia przewyższały nawet dokonania górskie wielu znanych w nim wspinających się mężczyzn. Alpinistki nie mogąc przełamać oporu członków AC, założyły w grudniu 1907 roku własny Ladies Alpine Club (LAC).

⁵⁵² T. S. Blakeney, *The Alpine Journal and its Editors*, „The Alpine Journal” 1974, s. 1. https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1974_files/AJ%201974%20166-173%20Blakeney%20Journal.pdf (odczyt 10.12.2019).

⁵⁵³ L. Wallace-Holt, *Mountains, mountaineering and modernity: A cultural history of German and Austrian mountaineering, 1900—1945*, Michigan 2011, ss. 98-100.

<https://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/3901/holtd18442.pdf?sequence=2&isAllowed=y> (odczyt 10.07.2019).

⁵⁵⁴ Ibidem.

Początkowo był on częścią Lyceum Club (Klub Kobiet Indywidualistek)⁵⁵⁵, ale w 1908 roku przekształcił się w samodzielną organizację⁵⁵⁶. Miał swoją siedzibę w pomieszczeniach Great Central Hotel w Londynie. Pierwszą przewodniczącą LAC (w latach 1907-1913) została Elizabeth Le Blond⁵⁵⁷. Początkowa niechęć do LAC alpinistów z AC zmieniła się dzięki honorowej prezydencji w LAC włoskiej królowej Małgorzaty⁵⁵⁸. LAC był centrum organizacyjnym kobiecej wspinaczki górskiej. Był organizacją zrzeszającą dobrze sytuowane kobiety mogących pozwolić sobie finansowo i towarzysko na uprawianie sportów oraz prowadzenie działalności zarezerwowanej dotychczas dla mężczyzn. LAC szybko się rozwijał liczebnie, być może dzięki comiesięcznym organizowanym wykładom i wydawaniu rocznika „Yearbook of Ladies Alpine Club” począwszy od 1920 roku, w ramach którego popularyzowano górska aktywność kobiet⁵⁵⁹.

⁵⁵⁵ Klub założony został przez Constance Smedley w 1904 roku i działa do dziś w wielu krajach. Powstał jako miejsce spotkań kobiet związanych z literaturą, dziennikarstwem, sztuką, nauką i medycyną. Działał w atmosferze podobnej do męskich klubów zawodowych tamtej epoki.

G. Brockington, *A World Fellowship: The founding of the International Lyceum Club for Women Artists and Writers*, Academia.edu. Oxford,

https://www.academia.edu/876236/A_World_Fellowship_The_founding_of_the_International_Lyceum_Club_for_Women_Artists_and_Writers (odczyt 03.11.2019).

⁵⁵⁶ Wieloletni opór członków AC w kwestii przyjmowania kobiet został przerwany dopiero w maju w 1974 r., kiedy po głosowaniu pozwolono kobietom dołączyć do AC. W 1975 r. 150 kobiet z LAC stało się członkami AC (jednak w ramach protestu 37 członkiń LAC nie wstąpiło do AC).

G. Band, *Summit: 150 Years of the Alpine Club*, Collins London 2006, ss. 236–237.

⁵⁵⁷ Na podstawie otrzymanego spisu Prezydentek z Archiwum The Ladies Alpine Club, kolejno pełniły te funkcje („?” pojawia się przy braku imienia prezydentki): 1920-1922 N. Nettleton, 1923-25 ?. Hatfield, 1926-28 M. Osborne, 1929-31 ?. Wedgwood, 1932-34 E. Le Blond, 1935-37 ?. Bernard Allen, 1938-40 B. M. McAndrew, 1941-43 K. Gardiner, 1944-46 J. Morin, 1947-49 ?. Standring, 1950-52 M. G. Milson, 1953-55 ?. Chorley, 1956-58 U. Cameron, 1959-61 P. D. Robinson, 1962-64 ?. Michael Roberts, 1967-69?. George Starkey, 1970-71 D. H. De Beer, 1972 J. A. D. Healey, 1973-75 M. Darvall oraz J. A. Smith, *Una Cameron's Climbs and Expeditions*, „The Alpine Journal”, 1990, ss. 157-173.

https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_199091_files/AJ%201990%20157173%20Adam%20Smith%20Cameron.pdf (odczyt 19.07.2019).

⁵⁵⁸ D. Doughan, P. Gordon, *Women, Clubs and Associations in Britain*, 2007, s. 111.

⁵⁵⁹ W 1961 r. zmieniło nazwę na „Ladies Alpine Club Journal”, a w 1975 r. zostało połączone z „The Alpine Journal”. To kobiece czasopismo górskie dawało możliwość alpinistkom publikowania swoich przeżyć i doświadczeń z wypraw górskich.

Ryc. 34. Członkinie Ladies Scottish Climbing Club

Źródło: <https://www.mountainproject.com/photo/106752836/the-climbers-of-yesterday-ladies-scottish-climbing-club-1909>

W 1908 roku w Szkocji powstał – działający do dziś - Ladies Scottish Climbing Club (LSCC, ryc. 36)⁵⁶⁰. LSCC prowadził różnorodną działalność w zakresie alpinizmu, umożliwiał wymianę doświadczeń, wiedzy, kontaktów i organizował dla swoich członkiń wyprawy letnie i zimowe w Alpy oraz w inne góry świata (ryc. 37)⁵⁶¹.

Ryc. 35. Logo LSCC

Źródło: www.ladiesscottishclimbingclub.org

Inaczej wyglądało członkostwo w Szwajcarskim Alpen Club (SAC). SAC powstał w 1863 roku jako stowarzyszenie zrzeszające alpinistów obojga płci, pochodzących z wyższych sfer społecznych. Władze klubu z czasem bardzo mocno w swoich działaniach zaczęły wzorować się na AC. Konsekwencją tego było usunięcie w 1907 roku z szeregu członków wszystkich kobiet⁵⁶². Według władz obniżały one poziom osiągnięć alpinistycznych klubu, co wpływało negatywnie na jego wizerunek. Dlatego, 27 lutego 1918 roku w hotelu de Londres w Montreux utworzono klub górski Schweizer

⁵⁶⁰ T. Wirz, *Gipfelstürmerinnen: Eine Geschlechtergeschichte des Alpinismus in der Schweiz 1840-1940*, Baden 2007, s. 6.

⁵⁶¹ <https://www.ladiesscottishclimbingclub.org/> (odczyt 04.03.2019).

⁵⁶² J. Kolbuszewski, *Alpinizm, turystyka, literatura na przełomie XIX i XX wieku – związki i zależności. Wstępny zarys problematyki*, „Góry-Literatura-Kultura” 2016, nr 10, ss.18-19.

Frauen-Alpenclub (ryc. 38). Przedsięwzięcie zrealizowała Aline Margot reprezentująca 15 kobiet uprawiających alpinizm i turystykę⁵⁶³.

Ryc. 36. Przypinka Szwajcarskiego Alpinistycznego Klubu Kobiet

Źródło: https://www.bild-video-ton.ch/bestand/objekt/Sozarch_F_Ob-0004-029

Do połączenia klubów doszło po ponad siedemdziesięciu latach; dopiero wtedy kobiety mogły zostać ponownie członkami SAC. Sytuacja w klubie odzwierciedlała światopoglądowo – polityczne postawy Szwajcarów. Niektóre kantony dopiero w latach 70. XX wieku nadały kobietom prawa wyborcze. W środowisku alpinistycznym, mimo rozwoju ruchu feministycznego i poprawie sytuacji kobiet w społeczeństwach krajów rozwiniętych, jeszcze w drugiej połowie XX stulecia kobiety wciąż musiały udowadniać swoją siłę, doświadczenie i zdolności.

We włoskim Club Alpino Italiano (CAI) założonym w 1863 roku, w przeciwieństwie do innych zagranicznych stowarzyszeń (brytyjskiego czy szwajcarskiego), kobiety od początku mogły wstępować w szeregi stowarzyszenia, choć w ograniczonym zakresie. W wykazach członków poszczególnych sekcji znajdują się najczęściej nazwiska żon, siostr lub córek członków klubu.

W kobiecych stowarzyszeniach górskich istniały odmienne poglądy dotyczące rozwoju kobiecego alpinizmu. Członkinie The Ladies Alpine Club (LAC) hołdowały wizerunkowi kobiety wiktoriańskiej i konserwatyzmowi Imperium Brytyjskiego, czemu sprzeciwiały się alpinistki propagujące idee *New Women*. Kobiety z LAC również kwestionowały rozwój wyłącznie samodzielnego alpinizmu kobiet („manless climbing”, co opisała M. Underhill w swojej książce *Give Me the Hills*. Uważała, że dla alpinistek korzystniejsze będzie wspinanie się w zespole z mężczyzną). Brak zgodności alpinistek w kwestii rozwoju samodzielności alpinizmu kobiecego spowodował rozłam w LAC.

⁵⁶³ <https://www.sac-cas.ch/en/the-sac/about-us/> (odczyt 15.04.2019).

Stąd, w salach hotelu Pen Y Gwryd w Snowdonii w północnej Anglii, 26 marca 1921 roku powstał The Pinnacle Club (ryc. 39)⁵⁶⁴.

Działalność stowarzyszenia zainicjowała **Emily Pat-Kelly** (1872/3-1922)⁵⁶⁵, którą we wszystkich działaniach wspierał mąż Harry Kelly – także alpinista⁵⁶⁶. Pat-Kelly chciała promować wyłącznie alpinizm kobiecy uważając, że wspinanie się w mieszanych zespołach zawsze będzie ograniczać rozwój i zdolności wspinaczkowe kobiet⁵⁶⁷. Chciała działać w grupie kobiet, które podobnie jak ona były zdania, że samodzielny alpinizm kobiet jest możliwy, a wspinaczkę należy traktować jako sport⁵⁶⁸. Wszystkie te postulaty zostały zawarte w pierwszym statucie klubu (ryc. 40). Założycielką i równocześnie pierwszym prezydentem The Pinnacle Club była **Eleanor (Len) Winthrop Young** (1897-1994)⁵⁶⁹.

Ryc. 37. Logo The Pinnacle Club

Źródło: <https://pinnacleclub.co.uk/>

⁵⁶⁴ D. Walker, *The Evolution of Climbing Clubs in Britain*, „The Alpine Journal”, 2004, ss. 189-191. https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_2004_files/AJ%202004%20187-195%20Walker%20Clubs.pdf (odczyt 15.04.2019).

⁵⁶⁵ H. Pierce, *Pat Kelly and the Pinnacle Club*, The Stephen Colclough Centre for the History and Culture of the Book 2018.

<http://colclough.bangor.ac.uk/blog/pat-kelly-and-the-pinnacle-club-36032> (odczyt 04.05.2019)

⁵⁶⁶ A. Salkeld, ‘Kelly, (Martha) Emily (1872/3–1922)’, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford 2004.

<http://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-62484;jsessionid=933B6F19533034054B7453939FCDE18E> (odczyt 05.05.2019).

⁵⁶⁷ *Monsterclimbs reaches the Pinnacle of climbing*.

<https://monsterclimbs.com/2012/08/monsterclimbs-reaches-the-pinnacle-of-climbing/> (odczyt 05.05.2019).

⁵⁶⁸ E. Winthrop-Young, M. E. Kelly, *Rock-climbing for women*, „The Manchester Guardian”, April 1921, s. 12.

<https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2021/apr/02/pinnacle-club-rock-climbing-for-women-1921> (odczyt 05.05.2019).

⁵⁶⁹ Była to brytyjska alpinistka, która wspiniała się dużo na Wyspach Brytyjskich, w Norwegii oraz w Alpach. Wówczas Emily Pat-Kelly pełniła funkcję pierwszego sekretarza klubu do momentu swojej tragicznej śmierci podczas górskiej wycieczki na Tryfan w 1922 r.

P. Bicknell, *In Memoriam: Eleanor Winthrop Young 1897-1994*, „The Alpine Journal” 1995, nr 336–37. http://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1995_files/AJ%201995%20325-345%20In%20Memoriam.pdf (odczyt 05.05.2019).

RULES.

1. That this Club shall be called "THE PINNACLE CLUB."

2. The objects of the Club are to foster the independent development of rock climbing amongst women, and to bring together those who are interested in the pursuit, by organising Meets and such other means of communication as may from time to time be deemed advisable.

3. The affairs of the Club shall be conducted by a Committee, consisting of a President, Vice-Presidents, Honorary Treasurer, Honorary Secretary, and four Full Members, with power to add to their number.

4. A General Meeting shall be held on Easter Eve of each year to receive the reports of the Hon. Secretary and Hon. Treasurer, to elect the Officers and Committee for the ensuing year, and to transact any other business of the Club.

5. An Extraordinary General Meeting may be called at any time by the Committee at their discretion, or on the demand of at least twenty Full Members, provided that at least fourteen clear days' notice of such meeting be given, with particulars as to the business of the meeting.

6. Members of the Club, apart from Honorary Members, may be either—(a) Full Members, or (b) Associate Members.

(a) The qualification for Full Membership shall be proved ability to lead an ordinary climb of moderate difficulty.

(b) The qualification for Associate Membership shall consist of a general sympathy with the aims of the Club, coupled with some experience of rock climbing, and mountaineering in its wider aspects.

Candidates for Membership of the Club must have attained their eighteenth birthday. They must submit to the Committee suitable evidence as to their qualification under section (a) or (b) above, and must be proposed and seconded by Full Members of the Club. The Committee have sole power of election.

7. Honorary Members may be elected at the discretion of the Committee on grounds of distinction in climbing, or of special service to the Club; they have all the rights and privileges of Full Members.

8. That an entrance fee of 5s. be charged, and that the annual subscription to the Club be 5s., payable in advance on March 25th (Lady-day).

9. These Rules can only be altered on resolution of a General Meeting, and written notice of any proposed alteration must be in the hands of the Honorary Secretary at least fourteen days

Ryc. 38. Pierwszy statut klubu The Pinnacle, uchwalony w 1921 r.

Źródło: Archiwum The Pinnacle Club

Członkiniami klubu zostały także: Mabel Baker, Nea Morin oraz Dorothy Pilley, która była współzałożycielką tej organizacji i wydawcą czasopisma „The Pinnacle Club Journal” (ryc. 41). Dorothy Pilley i Nea Morin uważały, że najważniejszym zadaniem The Pinnacle Club jest wspieranie kobiet w zdobywaniu doświadczenia i techniki wspinaczkowej bez pomocy mężczyzn oraz uczenie podejmowania decyzji co do miejsca i sposobu wspinania się. Klub do czasów dzisiejszych realizuje w swoich działaniach te same wartości i cele.

Ryc. 39. Członkinie Klubu The Pinnacle

Źródło: https://en.wikipedia.org/wiki/Dorothy_Pilley_Richards

W odróżnieniu od Europy, w Stanach Zjednoczonych i w Kanadzie kobiety mogły być członkami klubów turystycznych i alpinistycznych. Aktywnie działały: Appalachian Mountain Club (założonym w 1876 roku), Sierra Club (1892), Mazamas (1894), American Alpine Club (1902), Alpine Club of Canada (1906), The Mountaineers (1906), Green Mountain Club (1910) i Colorado Mountain Club (1912).

Do utworzenia kilku stowarzyszeń górskich (Washington Alpine Club w 1891 roku, The Tacoma Alpine Club w 1893 roku, oraz The Mazamas w 1894 roku) przyczyniła się **Fay Fuller** (1869-1958), która była nauczycielką, dziennikarką i alpinistką. Zdobyła w 1890 roku Mount Rainier (4392 m). Dziennikarska działalność pozwoliła jej promować górskie osiągnięcia z okolic Waszyngtonu, dzięki prowadzeniu w czasopiśmie „Tacoma Ledger” kolumny pod nazwą „Mountain Murmurs”⁵⁷⁰. Działający w Portland w stanie Oregon klub Mazamas (ryc. 42) od samego początku traktował kobiety jako pełnoprawnych członków, co w tamtych czasach było rzadkością. Drugi z pięciu założycieli⁵⁷¹, William G. Steel pytany o wspinające się kobiety tak odpowiadał: „bez nich wspinaczka nie jest kompletna”⁵⁷². Takie podejście mogło wynikać ze stosunku władz i mieszkańców stanu Oregon w USA do tolerancji i równouprawnienia kobiet – stan Oregon przyjął prawo wyborcze kobiet w 1912 roku. W historii klubu Mazamas ważnych było kilka dat: 1895 rok pierwszymi dwoma wiceprzewodniczącymi organizacji były kobiety o nieznanym nazwiskach, 1917 rok – pierwsze prowadzone przez kobietę wejście na Mazamas, blisko 20 procent członków Mazamas stanowiły kobiety uprawiające alpinizm⁵⁷³. Warto podkreślić, że od lat 90. XIX wieku kobiety regularnie wędrowały turystycznie i wspanały się na północno-zachodnim wybrzeżu Pacyfiku.

⁵⁷⁰ C. Hamilton, *Fay Fuller becomes the first woman known to reach the summit of Mount Rainier on August 10, 1890*, „History Link” 2005, s. 5.
<https://historylink.org/File/7786> (odczyt 05.05.2019).

⁵⁷¹ Założyciele Mazamas to William G. Steel, Fay Fuller, Henry Pittock, Rodney Glisan i L. L. Hawkins.

⁵⁷² Cytat za stronę klubu Mazamas <https://mazamas.org/history/> (odczyt 4.7.2019).

Org.: „Climb is complete without tchem”.

⁵⁷³ C. E. Rusk, *The Mountaineers*, Waszyngton 1968, s. 117.

Ryc. 40. Logo Mazamas Club

Źródło: <http://www.coldsplinters.com/2012/11/the-mazamas/>

Konkludując, aktywny udział kobiet w działalności górskich stowarzyszeń był naturalnym procesem ich rozwoju. Uczestnictwo w organizacjach alpinistycznych było dla kobiet dobrą okazją do wymiany doświadczeń, nauki, pokazania własnych osiągnięć dzięki publikowaniu na łamach organizacyjnych periodyków relacji ze swoich wycieczek i przejść górskich, co służyło precyzowaniu wspólnych celów działania i rozwojowi kobiecego alpinizmu.

Niekiedy różnice poglądów powodowały zawiązywanie własnych czysto kobiecych klubów⁵⁷⁴. Oficjalnie zawiązane towarzystwa dodatkowo służyły swoim członkiniom pomocą finansową, ubezpieczeniową czy prawną. Proces instytucjonalizacji był potrzebny, ponieważ pozwolił alpinistkom na swobodne działanie w górach i realizację ustalonych celów oraz przyczynił się do stopniowej akceptacji alpinistek na szlakach górskich.

4.2. Kobiety w Towarzystwie Tatrzańskim

Proces instytucjonalizacji ruchu turystycznego rozpoczął się pod zaborem austriackim. Powodów było kilka, od przyczyn geograficznych poprzez nurty kulturowe, które przenikały do społeczeństwa polskiego. Na taką sytuację wpłynął trend na uprawianie turystyki górskiej w Europie i zawiązywanie się tam stowarzyszeń alpejskich. Kolejnym powodem była chęć przyciągnięcia w Tatry wyższe sfery, stąd

⁵⁷⁴ W 1968 r. baronowa Felicitas von Reznicek (1904-1997) założyła międzynarodowe stowarzyszenie alpinistek *Rendez vous Hautes Montagnes*. W maju 1968 r. zorganizowała pierwsze spotkanie alpinistek w Engelbergu. Siedemdziesiąt kobiet z różnych krajów wspinało się razem przez tydzień. W ten sposób powstało stowarzyszenie RHM. Stowarzyszenie nie ma formy prawnej, ale jest otwarte dla wszystkich kobiet, które opanowały poziom trudności V i wykonują swoje trasy samodzielnie. Baronowa F. von Reznicek była austriacką alpinistką, z zawodu dziennikarką i pisarką. Alpinizm zaczęła uprawiać od 1919 r. Była orędowniczką alpinizmu kobiecego, napisała książkę o wspinających się kobietach *Von der Krinoline zum sechsten Grad* w 1967 r.

należało odpowiednio przygotować infrastrukturę gospodarczo-turystyczną na Podhalu. Aby tak się stało, trzeba było powołać właściwą instytucję. Ze względów politycznych, pod zaborem austriackim, gdzie panowała większa swoboda polityczna i społeczna, najłatwiej można było tworzyć stowarzyszenia czy instytucje⁵⁷⁵. I tak w 1873 roku powołano do funkcjonowania Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie (w 1874 roku przyjęło nazwę Towarzystwa Tatrzańskiego (TT), a w 1920 roku Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (PTT)) przez ówczesną elitę naukową i społeczną⁵⁷⁶. Towarzystwo posiadało scentralizowaną strukturę z główną siedzibą w Krakowie⁵⁷⁷. Działalność TT była znacząca w propagowaniu krajoznawstwa oraz regionu, zwłaszcza obszaru Tatr. Członkowie TT zajmowali się edukacją turystyczną społeczeństwa, badaniem i ochroną przyrody oraz działalnością wydawniczą. Delegat Towarzystwa Tatrzańskiego Wincenty Arnese⁵⁷⁸ na Kongresie Umiejętności Geograficznej w Paryżu w sierpniu 1875 roku podczas swojego wystąpienia mówił:

„Towarzystwo Tatrzańskie, które mam zaszczyt przedstawić, obrawszy sobie za cel badanie naukowe rozległego a mało jeszcze znanego pasma Karpat i niebotycznych turni tatrzańskich i ułatwienie przystępu do nich tak turystom, jako też przyrodnikom, jest podobne do wielu innych towarzystw alpejskich – różni się tylko w tym, że zamierza obudzić w okolicach górzystych uspiomy przemysł, a tym samym poprawić dolę ubogiej ludności górskiej”⁵⁷⁹.

Według zapisów w paragrafie 4 Statutu z 1876 roku do szeregów TT mógł dołączyć każdy:

„Na Protektora Towarzystwa zaprasza Zgromadzenie Ogólne jedną [sic!] z dostojnych osób, należących do Domu Cesarskiego.

⁵⁷⁵ E. Roszkowska, *Taternictwo...op. cit.*, ss. 73-75.

⁵⁷⁶ T. Latuszkowa, *Stulecie Polskiej Turystyki*, „Gościniec” 1973, nr 49/50, ss. 2-5.

⁵⁷⁷ W. H. Paryski, *Początki Towarzystwa Tatrzańskiego i Zakopane*, „Wierchy” 1978, t. 39, ss. 23-24.

⁵⁷⁸ Oficer Wincenty Arnese (?-1919) pochodził z Neapolu i na stałe zamieszkał w Uścikowie w Wielkopolsce.

W 1875 r. został członkiem honorowym Towarzystwa Tatrzańskiego. Pisał o Tatrach i kwestiach związanych z Towarzystwem Tatrzańskim (jego praca o Tatrach: *Les monts Tetry dans les Carpathes*, Naples 1875).

E. Roszkowska, *Wincenty Arnese - działalność na rzecz Towarzystwa Tatrzańskiego* [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. t. 7, Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, pod red. L. Nowaka, Gorzów Wielkopolski 2006, ss. 233-243.

⁵⁷⁹Przemowa W. Arnese na Kongresie Umiejętności Geograficznych w Paryżu, przetłumaczona i skrócona, została zaprezentowana w „Pamiętniku Towarzystwa Tatrzańskiego” 1876, ss. 42-43.

Członków honorowych, na przedstawienie Wydziału, mianuje dożywotnio Zgromadzenie Ogólne z pośród osób, które położyły szczególne zasługi dla Krain górskich krajowych i zagranicznych.

Członkiem zwyczajnym może zostać każdy używający dobrej sławy. O przyjęciu Członka do grona Towarzystwa rozstrzyga Wydział i może takowego przyjęcia odmówić, bez dania powodów. Za dowód przyjęcia do grona Towarzystwa służyć będzie dyplom i karta wstępu co rok wydawana. (...)⁵⁸⁰.

W początkowych spisach składów osobowych TT widnieją nazwiska członków pochodzących z zamożnych i wpływowych rodów o wyższym wykształceniu, co w praktyce pozwalało na lepsze realizowanie działań TT. Pod pierwszym statutem organizacji podpisy złożyli założyciele: Mieczysław Rey, Marcin Nałęcz Kęszycki, Józef Szalay, Feliks Pławicki, Ludwik Eichborn i **Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna** (ryc. 43)⁵⁸¹. Nie tylko złożyła ona swój podpis, ale mogła agitować na rzecz Towarzystwa⁵⁸². Założyciele musieli wnieść wysokie składki roczne, co w początkowych latach dało szansę na rozwój działalności towarzystwa, ale z drugiej strony ograniczyło liczbę członków jedynie do ludzi zamożnych⁵⁸³.

W kolejnych statutach TT nie ma zapisu zabraniającego kobietom wstąpienia w szeregi stowarzyszenia. Nie zajmowano się kwestiami równouprawnienia, co sugeruje, że nie powierzano kobietom żadnych funkcji⁵⁸⁴.

⁵⁸⁰ Statut Towarzystwa Tatrzańskiego, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” Kraków, 1876, s. 9.

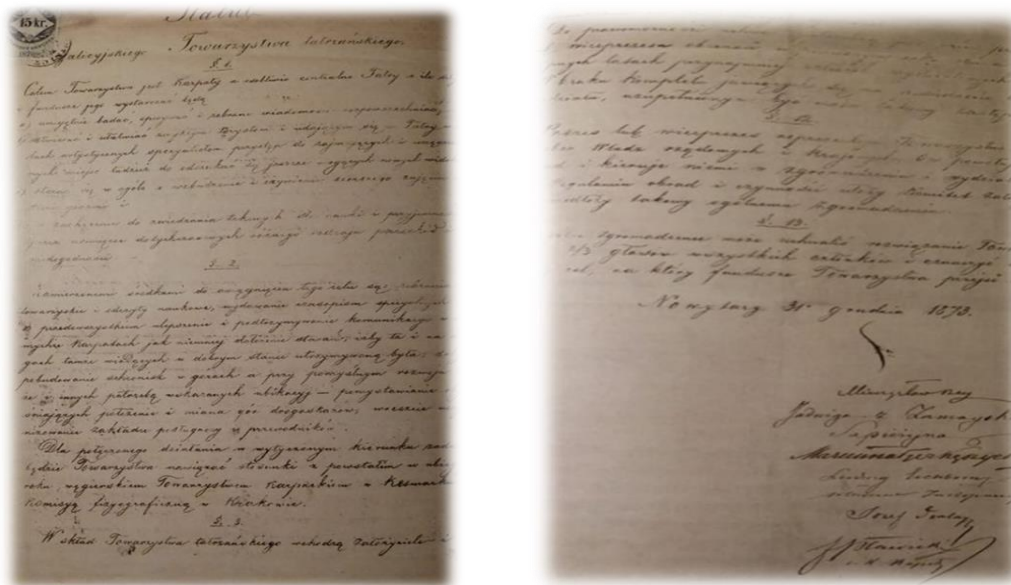
⁵⁸¹ L. Świerż, *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Tatrzańskiego za czas od 3 sierpnia 1873 do 28 maja 1876 r.*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1876, s. 22.

⁵⁸²Jadwiga Zamoyska Sapieżyna była córką Stanisława Kostki Zamoyskiego, prezesa Rządu Tymczasowego w Galicji oraz żoną Leona Sapiehy, marszałka Sejmu Krajowego i prezesa licznych organizacji. Jako kobieta wykształcona i obyta w wielu sprawach społecznych i kulturowych, pomagała najuboższym tworząc szpitale, domy dziecka czy dając możliwość edukacji. Prowadziła dom otwarty, goszcząc znane osobistości.

A. Chowański, *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościńiec” 1987, nr 5 (222), s. 26.

⁵⁸³ W. Manduk, *100 lat społecznej turystyki polskiej*, „Biuletyn PTTK” 1973, nr 2 (200), s. 1.

⁵⁸⁴ W organizacji o nazwie PTTK, która poniekąd kontynuowała idee TT, znaleziono w statucie publikowanym od 2006 r. zapis o działalności pożytku publicznego i ze sfery zadań publicznych w zakresie upowszechniania, ochrony praw kobiet oraz działalności na rzecz równych praw kobiet i mężczyzn. Zapisy te są zgodne z Ustawą o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie z dn. 24.04.2003 r. Oznacza to, że działalnością pożytku publicznego jest działalność społecznie użyteczna, prowadzona przez organizacje pozarządowe w sferze zadań publicznych określonych w art. 4 tej ustawy.

Ryc. 41. Pierwsza i ostatnia strona statutu Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego z dn. 31.12.1873 r. z podpisem Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny

Źródło: Pod red. W. A. Wójcika, A. Kurka, *Z dziejów Towarzystwa Tatrzańskiego i Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego*, Kraków 2016, ss.12-13

Tak więc w TT kobiety były członkami od momentu jego powstania, choć w małej liczbie (25 kobiet)⁵⁸⁵, a liczba ich sukcesywnie wzrastała. Być może wynikało to z faktu, że TT zabiegało o przynależność osób dobrze usytuowanych, służyło to promocji towarzystwa i realizowaniu jego zadań statutowych. Po przyjęciu do TT, kobiety – jak i mężczyźni – otrzymywali różne statusy członka: honorowy, dożywotni i zwyczajny. Status członkini zwyczajnej mogła otrzymać każda kobieta, która uregulowała składkę członkowską w wysokości 3 złotych reńskich i wpisowe w wysokości 1 złotego reńskiego. Członkowie, którzy uiścili opłatę członkowską z góry w wysokości 100 złotych reńskich, uzyskiwali status członka założyciela, z kolei za status członka dożywotniego należało wpłacić 50 złotych reńskich⁵⁸⁶. Natomiast członkowie honorowi to najbardziej uprzywilejowana grupa, która miała największe zasługi na rzecz działalności TT. W latach 1875-1914 wyższy status niż członka zwyczajnego posiadała nieliczna grupa zrzeszonych kobiet. Osiem miało status członka dożywotniego, a siedem otrzymało tytuł członka założyciela. Najdłuższy staż i te same tytuły członkostwa (dożywotni i honorowy) TT miały trzy arystokratki: Hrabina Józefa Reyowa (39 lat), w późniejszych latach tytuł dożywotni został zamieniony na status założycielki, którym posługiwało się tylko kilka kobiet, hrabina Anna Potocka

⁵⁸⁵ *Skład Towarzystwa Tatrzańskiego*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” t. 1, 1876, ss. 45-52.

⁵⁸⁶ *Statut Towarzystwa Tatrzańskiego z siedzibą w Krakowie*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1876, t. 1, s. 11.

z Działyńskich (38 lat) legitymowała się członkostwem TT oraz Róża Tarnowska z Branickich (38 lat)⁵⁸⁷. Na rzecz TT działały przez 30 lat hrabina Jadwiga Husarzewska, Józefa Bielska oraz Łucja Uznańska, a przez 20 lat Marya Mycielska i Felicja Chełkowska, wreszcie przez 10 lat Kornelia Grabska. Pozostałe członkinie należały do Towarzystwa krócej lub z przerwami⁵⁸⁸.

Zazwyczaj członkinie pochodziły ze znanych rodów (Sapiehów, Mycielskich, Husarzewskich, Reyów, Potockich i Dzieduszyckich⁵⁸⁹), bądź zajmowały się działalnością artystyczną, naukową czy społeczną (np.: Antonina Hoffmann, Lucyna Ćwierczakiewiczowa, Gabriela Zapolska, Maria Skłodowska-Curie)⁵⁹⁰. Liczną grupę stanowiły kobiety posiadające majątki ziemskie, kobiety wykształcone i pracujące zawodowo (np. właścicielka młynów Antonina Kratochwil, nauczycielka Eugenia Więckowska, dyrektor szkoły wydziałowej w Stanisławowie Marya Klossówna).

Liczba opracowań dotyczących działalności kobiet w Towarzystwie Tatrzańskim jest niewielka. Jedno z takich przygotował Dariusz Opaliński, który przeanalizował liczbę i rolę kobiet działających w Towarzystwie. W stworzonej przez Opalińskiego bazie znajdują się 784 nazwiska kobiet, które w latach 1895-1914⁵⁹¹ miały opłaconą składkę członkowską przez minimum rok, choć zapisanych było ich znacznie więcej. Baza powstała na podstawie spisów składu członków TT publikowanych corocznie w „Pamiętnikach Towarzystwa Tatrzańskiego” i „Sprawozdaniach Towarzystwa Tatrzańskiego”.

Można wnioskować, że kobiety w TT stanowiły niewielki procent jego członków. Poniższy wykres prezentuje liczbę członkiń zwyczajnych w Towarzystwie Tatrzańskim na przełomie XIX i XX wieku. Wzrost zainteresowania się akcesem kobiet do TT związany był z popularnością Zakopanego przed wybuchem I Wojny Światowej.

⁵⁸⁷ *Skład Towarzystwa Tatrzańskiego*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, 1876-1920, *passim*.

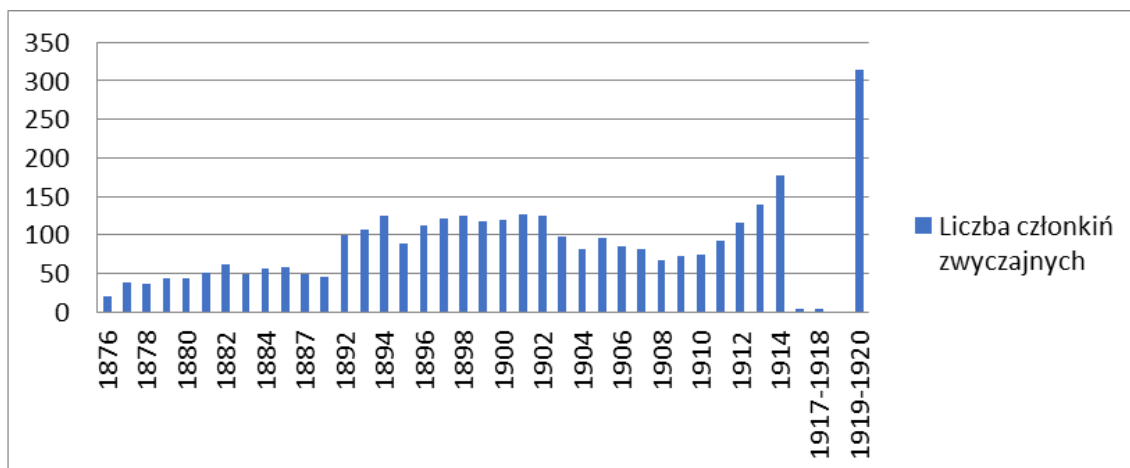
⁵⁸⁸ *Ibidem*.

⁵⁸⁹ Rodzina Dzieduszyckich a z nią powiązana rodzina Koziębrodzkich była mocno związana z Tatrami, m. in.: Władysław Koziębrodzki (1839-1893) był pisarzem, politykiem, ale również alpinistą (w 1862 r. wraz z Mieczysławem Reyem próbował zdobyć Mont Blanc), taternikiem (w latach 60. XIX wieku uczestniczył w wycieczkach tatrzańskich) i współzałożycielem Towarzystwa Tatrzańskiego. Jego córka Ewa Koziębrodzka-Dzieduszycka (1879-1963) zanim została znaną polską podróżniczką walczącą o prawa kobiet np. w Indiach, często chodziła na wycieczki tatrzańskie do Morskiego Oka, Czarnego Stawu Gąsienicowego czy Kozi Wierch. Uczyła się jazdy na nartach na kursach organizowanych przez M. Zaruskiego. Wędrowała po Himalajach.

E. Dzieduszycka, *Podróżniczka*, Kraków 2018.

⁵⁹⁰ D. Opaliński, *Z salonów na tatrzańskie szlaki. Kobiety w Towarzystwie Tatrzańskim*, „Wierchy”, 2015, s. 116.

⁵⁹¹ D. Opaliński, *op. cit.*, s. 117.

Tab. 1. Liczba członkiń zwyczajnych w Towarzystwie Tatrzańskim na przełomie XIX i XX wieku

Źródło: Opracowanie własne

W latach 1910-1914 liczba kobiet w TT stanowiła 10% ogólnej. Najwięcej z nich działało w centralnej siedzibie TT w Krakowie⁵⁹², prawdopodobnie uczestnicząc w spotkaniach aranżowanych przez TT. Część z nich podejmowała prace administracyjne.

Członkinie pełniły także funkcje delegatów Towarzystwa Tatrzańskiego na powiaty, z których pochodziły. Felicja Chelkowska (1895-1914), Kornelia Grabska (1888-1895, była pierwszą delegatką), Teresa Jabłkowska (1891-1899), Marya Mycielska (1891-1911) i Maria Sypniewska (1914) były delegatkami na powiat poznański. Klotylda Kowalska (1897-1914) i Maria Kwiatkowska (1901) to przedstawicielki w Galicji. Maria Lipska (1900-1914) była delegatką w Królestwie Polskim, a Henryka Piltzowa (1895-1898) w Rosji⁵⁹³. Delegatki reprezentowały interesy Towarzystwa, w miarę możliwości zabiegały o finanse, o nowych członków, dbały o jego dobre imię. Przyczyniały się także do szerzenia wiedzy o Tatrach, turystyce tatrzańskiej i taternictwie (organizowanie odczytów, reprezentowanie TT podczas kongresów, prowadzenie badań terenowych). Szczególnie ważne było to dla tej części społeczeństwa, która nie miała bliskiego dostępu do Tatr⁵⁹⁴.

W TT kobiety tylko kilkakrotnie były członkami zarządów. Na Walnym Zgromadzeniu Oddziału 14 grudnia 1907 roku w Makowie wybrano zarząd, w składzie

⁵⁹² Ibidem, s. 117.

⁵⁹³ *Skład Towarzystwa Tatrzańskiego*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, 1876-1920, *passim*.

⁵⁹⁴ D. Opaliński, *op. cit.*, s. 117.

którego znalazły się: Janina Nowicka i Antonina Piotrowska⁵⁹⁵. Na kolejnym posiedzeniu 21 maja 1908 roku w Zawoi, sekretarzem została Antonina Piotrowska, a skarbnikiem Janina Nowicka⁵⁹⁶. Rok później, po zmianie przewodniczącego, funkcje sekretarza i skarbnika nie zostały zmienione⁵⁹⁷. W tym samym czasie Helena Dłuska pracowała w Komisji Kontrolnej Sekcji Ochrony Tatr, natomiast Helena Szymańska prowadziła obserwacje meteorologiczne w stacji terenowej w Dukli. Członkinie włączały się także aktywnie w rozmaite działania (zbiórki pieniędzy na rzecz budowy schronisk górskich, organizowanie wycieczek czy przygotowywanie jubileuszy pracy twórczej)⁵⁹⁸.

Członkiem Honorowym Towarzystwa Tatrzańskiego została Felicja Chełkowska. Otrzymała ten tytuł 27 czerwca 1913 roku (wcześniej nadano go Wincentemu Arnese i Kazimierzowi Kantakowi) za zasługi i pracę na rzecz TT⁵⁹⁹.

Od momentu utworzenia w Towarzystwie sekcji: Turystycznej (w 1903 roku), Przyrodniczej (w 1910 roku), Ludoznawczej (w 1911 roku), Ochrony Tatr (w 1912 roku) i Przyjaciół Zakopanego (w 1914 roku) oraz Zakopiańskiego Oddziału Narciarzy (w 1907 roku) pojawiło się więcej kobiet. Przyłączanie się większej ich liczby do tematycznych sekcji świadczy o zaangażowaniu w poszczególne zadania związane z Tatrami. Poprzez przynależność do odpowiednich grup, mogły rozwijać swoje pasje, poznawać innych członków, zbierać doświadczenie i kształtować umiejętności.

Sekcja Turystyczna, umożliwiła rozwój zainteresowań wspinaczkowych i poszerzenie wiedzy z zakresu taternictwa: „Sekcja [sic!] zrzeszyła w sobie wszystkich najwybitniejszych podówczas [sic!] taterników; dzięki temu taternictwo wzniosło się na nieznane przedtem wyżyny”⁶⁰⁰. Mimo nazwy sugerującej szerokie grono turystów, była ona stowarzyszeniem dla taterników, chociaż w początkowym okresie jej istnienia przyjmowano każdego, kto uiścił opłatę⁶⁰¹. Kobiety nie przyczyniły się do powstawania poszczególnych sekcji, od początku były jednak ich członkami. Np. na pierwszej liście

⁵⁹⁵ J. Kapłon, *Oddział Babiogórski Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. Zarys Dziejów.*, „Vademecum Górskie COTG PTTK”.

http://www.cotg.pttk.pl/encyklopedia_tresc.php?id=98&szukaj= (odczyt 07.07.2019).

⁵⁹⁶ Ibidem.

⁵⁹⁷ „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1910, str. XLII.

⁵⁹⁸ „Pamiętniki TT” 1908, s. LXXI-LXXII; Sprawozdanie Towarzystwa Tatrzańskiego 1889, Kraków 1890, s. VII.

⁵⁹⁹ M. Chudy, *Członkowie honorowi PTTK*, „Gościńiec” 2004, nr 1.

https://gosciniac.pttk.pl/14_2004/index.php?co=062 (odczyt 06.05.2020).

⁶⁰⁰ M. Swierz, *Zarys dziejów... op. cit.*, s. 15.

⁶⁰¹ *Statut Sekcji Turystycznej Towarzystwa Tatrzańskiego*, §7, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1904, s. LXXXVII, s. 2-3.

członków Sekcji Turystycznej Towarzystwa Tatrzańskiego w 1903 roku znalazło się nazwisko **Anny Szyszyłowiczowej** (1870-1959)⁶⁰². Wiemy, że często spacerowała ona po górach, szukając natchnienia i inspiracji, ale miała na koncie istotny sukces taternicki, jakim było wejście na Kozi Wierch Żlebem Kulczyńskiego⁶⁰³. Dokonała tego przed zamontowaniem na tym szlaku sztucznych ułatwień.

W następnych latach działania Sekcji Turystycznej akces do niej złożyły (ryc. 44): Jadwiga Roguska (w 1908 roku), Wanda Jerominówna (w 1908 roku), Irena Pawlewska-Szydłowska (w 1908 roku), Zofia Królowa (w 1909 roku) i Wanda Herse (w 1910 roku).

Ryc. 42. Członkowie Sekcji Turystycznej Towarzystwa Tatrzańskiego w 1909 r. na Hali Gąsienicowej⁶⁰⁴

Źródło: W. H. Paryski, *Klub Wysokogórski PTT*, „Wierchy” 1948, s.134

⁶⁰² Z wykształcenia była malarką, a jej mężem był botanik Uniwersytetu Jagiellońskiego, Ignacy Szyszyłowicz.

P. Köhler, *Grób Ignacego Szyszyłowicza (1857–1910) na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie*, „Wiadomości Botaniczne” 57 (3/4), ss. 135-136. Archiwum Prac Polskie Towarzystwo Botaniczne <https://pbsociety.org.pl/default/dzialalnosc-wydawnicza/wiadomosci-botaniczne/archiwum-prac/> (odczyt 06.05.2020).

⁶⁰³ W latach międzywojennych mieszkała w Zakopanem, gdzie zajmowała się malarstwem, malując między innymi portrety zakopiańczyków.

W. H. Paryski, *Klub Wysokogórski PTT*, „Wierchy” 1948, ss. 132-145.

⁶⁰⁴ Siedzą w pierwszym rzędzie od lewej: M. Lerski, J. Marusarz, W. Tylka, K. Bachleda, J. Wawrytko, J. Gąsienica-Siajny; w drugim rzędzie: I. Król, A. Dindorf, M. Świerz, Wł. Kulczyński jun., w trzecim rzędzie: H. Dłuska, I. Pawłowska [sic!], I. Pawlewska], F. Goetel, W. Goetel, M. Skłodowska, W. Panek-Jankowska, Z. Królowa. Stoją w pierwszym rzędzie: J. Chmielowski, S. Porębski, Janusz Żuławski, W. Wajda, S. Komornicki, W. Jaromirówna, A. Znamięcki, K. Panek, A. Schiele; w drugim rzędzie: W. Jodkowski, K. Drewnowski, W. Wolański, M. Zaruski, Z. Ritterschild, W. Zakrzewski, T. Janikowski, A. Staniszewski, W. Boldireff, W. Kulczyński, Z. Klemensiewicz).

Najwięcej kobiet zapisało się do Sekcji Narciarskiej i działały w niej od momentu jej utworzenia, stale rosła też ich liczba – w 1911 roku były tam już 23 panie⁶⁰⁵.

Wraz z narodzinami taternictwa wzrosła liczba kobiet w strukturze TT. Zmienił się też ich status społeczny. Większości nie stanowiły już arystokratki, coraz częściej pojawiały się inteligentki, kobiety wykształcone i pracujące, guwernantki, lekarki, także właścicielki zakładów. Członkinie w większości pochodziły z większych ośrodków miejskich, takich jak Kraków, Warszawa czy Lwów. Najmniej było kobiet pochodzących z Zakopanego czy okolicznych miejscowości.

W Zakopanem, TT spotykało się w Dworcu Tatrzańskim⁶⁰⁶. Towarzystwo Tatrzańskie w latach 1876-1920 wydawało rocznik, który ukazywał się w Krakowie pod nazwą „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”⁶⁰⁷. Zawierał on, poza sprawozdaniami TT, prace popularnonaukowe i naukowe. Znalazło się w nim wiele opracowań z zakresu turystyki, krajoznawstwa, taternictwa, geologii, geografii, botaniki czy etnografii. Publikowano w nim także opisy wycieczek⁶⁰⁸, były to jednak artykuły pisane przez mężczyzn.

W latach 1903-1914 działały też nieformalne stowarzyszenia taternicze: Bacówka, Kółko Taterników (KT, którego członkowie po akcesie do ST TT zmienili nazwę na Himalaya Club, HC) oraz Klub Kilimandżaro (KK). Działalność „Bacówkowiczów” miała charakter towarzyski, wspólnie urządzano wycieczki tatrzańskie⁶⁰⁹. Natomiast głównym celem działania KT i KK było rozwijanie i szerzenie idei taterniczej⁶¹⁰.

Kobiecą aktywność odnotowano tylko w Bacówce. Grupę tworzyli jednak głównie mężczyźni, polscy taternicy z Kazimierzem Pankiem na czele. Stowarzyszenie funkcjonowało w latach 1903-1906. Wokół Bacówki skupieni byli Ignacy Król (taternik, narciarz, turysta, botanik, a potem mąż młodszej siostry Panka – Wandy Panek), Ludwik Pręgowski (narciarz, sportowiec, przemysłowiec), Józef Jankowski (mąż drugiej siostry Panka), oraz **Władysława Panek-Jankowska** i lekarka **Flora Mira Ogórek** (1878-1956, późniejsza żona Panka, ryc. 45). Dla wszystkich tych osób (prócz Panka) czasy Bacówki były związane z rozpoczęciem działalności górskiej. Początkowo grupę łączyły relacje głównie towarzyskie, z czasem „Bacówkowicze”

⁶⁰⁵ D. Opaliński, *op. cit.*, s. 125.

⁶⁰⁶ Przy ul. Krupówki 12, który również pełnił funkcję pierwszego domu kultury w Zakopanem.

⁶⁰⁷ Kontynuacją czasopisma współcześnie jest rocznik „Wierchy”.

⁶⁰⁸ Z. i W. H., Paryscy, *op. cit.*, ss. 871-872.

⁶⁰⁹ Z. Pręgowski, *Dzieje narciarstwa polskiego do 1914 roku*, Warszawa 1994, s.176.

⁶¹⁰ J. A. Szczepański, *W 30-lecie „Klubu Kilimandżaro”*, „Taternik” 1937/38, nr 2, ss. 31-34.

zmienili styl wspinania z turystycznego na bardziej taternicki i zaczęli wytyczać nowe drogi (zazwyczaj wybierali się w góry bez przewodnika)⁶¹¹. Po wstąpieniu w szeregi ST TT, Bacówka przestała istnieć jako odrębna całość⁶¹².

Ryc. 43. Flora Mira Ogórek-Pankowa

Źródło: Mackiewicz J., Pierwsze kobiety z dyplomem lekarza na terenie zaborów rosyjskiego i austriackiego, „Medycyna Nowożytna” 6-2,1999, s.95

Działalność Flory Miry Ogórek i Władysławy Panek nie była jednak eksponowana w Bacówce ani też w ST TT i nie została opisana. Przypuszczać można, że pomagały w przygotowywaniu górskich wypraw i w nich uczestniczyły. Ucząc się podstaw taternickich zapewne propagowały turystykę tatrzańską i taternictwo wśród innych kobiet, na przykład pisząc artykuły. W „Taterniku” Władysława Panek opublikowała sprawozdanie z pierwszego przejście grani od Teriańskiej Przełęczy Wyżnej do Teriańskiej Przełęczy Niższej. Dokonała tego w zespole z Józefem Jankowskim, Ignacym Królem i Kazimierzem Firgankiem w dniach 21-23 lipca 1907 roku⁶¹³. W tekście precyzyjnie opisała poszczególne etapy przejścia i podkreślała też, że nie posiada takich samych umiejętności jak taternik i jest od niego bardziej przerażona trudnością drogi taternickiej. W tym tekście uwypukla się obraz taterniczki będącej towarzyszem wspinaczkowym taternika. W kolejnym roku W. Panek opublikowała drugi artykuł w „Taterniku”⁶¹⁴. Fakt ten należy podkreślić, ponieważ w odróżnieniu od „The Alpine Journal”, „Taternik” przyjmował teksty kobiet.

⁶¹¹E. Roszkowska, *Z organizacyjnych dziejów taternictwa. Nieformalne grupy taternickie: „Bacówka”, „Kółko Taterników”, „Klub Kilimandżaro”, „Wierchy”* 2011, ss. 129-145.

⁶¹²E. Roszkowska, *Taternictwo Polskie... op. cit.*, ss. 176-178.

⁶¹³W. Panek, *Na grani Hrubego*, „Taternik” 1907, nr 5, ss. 73-76.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/384069/edition/365526/content> (odczyt 06.05.2020).

⁶¹⁴W. Panek, *W sierpniowej zadymce*, „Taternik” 1908, nr 1, ss. 4-5.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/384289/edition/365738/content> (odczyt 06.05.2020).

Po I wojnie światowej Towarzystwo Tatrzańskie w roku 1920 zmieniło nazwę na Polskie Towarzystwo Tatrzańskie (PTT). Podstawą działalności nadal była praca społeczna członków PTT. PTT; w odróżnieniu do TT objęło swoim zasięgiem całe terytorium II Rzeczypospolitej. Kontynuowało też jego zadania – zajmowało się badaniem Karpat (zwłaszcza Tatr i Pienin), propagowaniem ich walorów wśród społeczeństwa, rozwijaniem turystyki, taternictwa i narciarstwa, czy ochroną flory i fauny górskich tych obszarów. Nowym działaniem PTT było objęcie opieką Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego⁶¹⁵. Zarząd PTT dbał o swoich członków, zdobywając dla nich wiele przywilejów np.: zniżki kolejowe i w schroniskach, czy przepustki graniczne w pasie konwencji z ówczesną Czechosłowacją. W 1935 roku PTT ustanowił Górską Odznakę Turystyczną (GOT) propagując turystykę w górach⁶¹⁶. Choć nie ma potwierdzenia tego faktu, można sądzić, że kobiety wykonywały proste prace (np.: biurowe) na rzecz PTT. Aktywnie działającymi taternicko członkiniami były np. Zofia Roszkówna czy Julia Zembatowa.

W 1936 roku taternictwo zjednoczyło się organizacyjnie przez połączenie Sekcji Turystycznej Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (istniejącej od 1903 roku), Sekcji Taternickiej AZS w Krakowie (od 1923 roku) oraz Koła Wysokogórskiego przy Oddziale Warszawskim PTT (od 1930 roku). Utworzony Klub Wysokogórski PTT (KW PTT) kontynuował działalność swych pierwotnych towarzystw we wszystkich dziedzinach. Przede wszystkim przyczynił się do rozwoju polskiego taternictwa i alpinizmu organizując wyprawy w Alpy, Andy, Kaukaz i Himalaje w latach 1935-1939⁶¹⁷. Organizował też kursy taternictwa i turystyki górskiej oraz zajmował się sprawami przewodnictwa tatrzańskiego i ochrony przyrody Tatr. Wydawał regularnie swój organ prasowy „Taternik”. Do KW PTT należały aktywne wówczas taterniczki Helena Dębińska-Śliwińska, Zofia Krówska, Zofia Radwańska-Paryska oraz Wanda Henisz-Kamińska. Pełniły też różne funkcje w organizacji (np. sekretarza w zarządzie). Nie ma szerszych relacji na temat ich pracy na rzecz klubów, nie ulega jednak wątpliwości, że członkostwo w organizacjach taternickich służyło rozwojowi taternictwa kobiecego, ponieważ kobiety uczestniczyły w organizacyjnych zebraniach, miały też dostęp do najnowszych informacji. Dodatkowo mogły efektywnie działać na rzecz naukowego poznania Tatr czy ochrony przyrody.

⁶¹⁵ [b.a.], *P.T.T. 1873-1923*, „Wierchy” 1923, ss. VII-XI.

⁶¹⁶ W. Manduk, *100 lat Społecznej Turystyki Polskiej*, „Biuletyn PTTK Okręgu Łódzkiego” 1973, nr 2 (200) 1-5, ss. 2-3.

⁶¹⁷ Z. i W. H. Paryscy, *Wielka.....*, ss. 523-524.

Podsumowując, aktywność kobiet w organizacjach turystycznych i taternickich nie była znacząca. Nawet lapidarnie odnotowywana obecność w stowarzyszeniach, klubach i sekcjach oznacza bardzo prawdopodobny udział w przekształcaniu turystyki tatrzańskiej, organizowaniu działań wspinaczkowych i formalnych dla nich ram, ale także ochrony przyrody tatrzańskiej, ratownictwa górskiego. Jednak opisywane tradycyjne podejście do roli kobiet w społeczeństwie ograniczało liczbę pań zaangażowanych w zdobywanie szczytów oraz w organizowanie taternictwa. Choć w polskich stowarzyszeniach nie było zakazu przyjmowania kobiet (tak jak to często bywało w Europie), to jednak w Towarzystwie Tatrzańskim nie powierzano im odpowiedzialnych funkcji, nie delegowano ich do zadań podnoszących wiedzę i kwalifikacje. Z czasem ta sytuacja zaczęła się zmieniać, demokratyzacja otwierała możliwości, zmniejszała się elitarność tak turystyki, jak i sportu wspinaczkowego, który wydawał się wcześniej właściwy tylko dla wyższych sfer. Działalność organizacji górskich zatrzymała II wojna światowa.

Rozdział 5. Zmiany damskiego stroju górskiego w XIX i w XX wieku

Kobiety uprawiające turystykę górską, alpinizm oraz taternictwo w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku stawały przed dylematem dotyczącym wyboru właściwego stroju na górską wycieczkę. Problem ten był uwarunkowany społecznie i kulturowo. Noszenie stroju praktycznego i wygodnego, czyli zmniejszanie ilości krynolin obligatoryjnych, ze względu na obyczaje mogło wywołać skandal towarzyski, a nawet narazić turystkę na konsekwencje prawne, jak np. w niektórych stanach Ameryki, gdzie noszenie spodni przez kobiety było formalnie zabronione⁶¹⁸. Z kolei ubiór turystyczny akceptowany społecznie był niewygodny i utrudniał poruszanie się w górach, co mogło zagrażać bezpieczeństwu i zniechęcać kobiety do podejmowania aktywności fizycznej. Inaczej mówiąc, nikt nie zaprojektował odpowiedniego stroju dla kobiet chodzących po górach, dlatego udając się na górskie wycieczki, zazwyczaj zakładały one swoje stroje codzienne. Początkowo były to suknie spacerowe (mniej eleganckie, jednak ze sporą ilością warstw różnych materiałów) i niewygodne obuwie na niewysokim obcasie.

Ubiorem górskim dla kobiet zaczęto interesować się wraz z rozpoczęciem przez nie działalności turystycznej i alpinistycznej. Pierwszą alpinistką, której ubiór znalazł się pod ostrzałem była D'Angeville. Podczas wejścia na Mont Blanc w 1838 roku (ryc. 46) ubrana była w wełnianą tunikę ściągniętą w talii pasem, spodnie pod tuniką oraz nakrycie głowy – beret, a nie jak zazwyczaj kapelusz. Jej strój był ciężki, ważył około 20 kilogramów, co dodatkowo potęgowało wysiłek podczas wspinania (dla porównania współczesny strój alpinisty waży około 3,5 kilograma)⁶¹⁹. W książce *A Tramp Abroad* Mark Twain pochwalił założenie spodni przez D'Angeville, wyśmiał natomiast założenie na wierzch halki, która ograniczała użyteczność spodni⁶²⁰. Twain w przekorny sposób chciał swoimi uwagami wywołać dyskusję nad górskim kobiecym strojem, przypominając o społecznych konwenansach, które często nie były racjonalne.

⁶¹⁸ W 1863 r. Rada Nadzorcza San Francisco (San Francisco, jako jedyne w stanie Kalifornia jest administracyjnie miastem-hrabstwem, dlatego posiada Radę Nadzorczą San Francisco „Board of Supervisors” działającą jak rada miejska) uchwaliła ustawę, która uznała za przestępstwo publiczne pojawianie się w ubraniu nienależącym do swojej płci. Ustawa została przyjęta w ramach prowadzonej kampanii przeciwko nieprzyzwoitości. Dodatkowo ustawa była narzędziem kontroli przestępstw na tle płciowym. Ponad czterdzieści amerykańskich miast przyjęło w tym czasie podobne prawa. C. Sears, *Arresting Dress. Cross-Dressing, Law, and Fascination in Nineteenth-Century San Francisco*, Duke, 2015, s. 25.

⁶¹⁹ <http://www.montebiancomontagnasacra.com/en/my-climb-of-the-mont-blanc-in-1838.html> (odczyt 20.01.2019).

⁶²⁰ M. Twain, *A Tramp Abroad*, USA, 1880, s. 670.

Ryc. 44. Henrietta D'Angeville

Źródło: <https://skyaboveus.com/climbing-hiking/Marie-Paradis-Henriette-dAngeville-First-Ascent-of-Mont-Blanc-by-Mountain-Climbing-Women>

Innym sposobem radzenia sobie z noszeniem niewygodnych, długich i wielowarstwowych sukien było zakładanie tzw. *bloomersów*, czyli luźnych spodni pod krótszą sukienkę, która nie krępowała ruchów. Nazwa spodni pochodzi od nazwiska amerykańskiej feministki Amelii Bloomer, która jako pierwsza zakładała taki strój i niejako wywalczyła dla kobiet prawo noszenia spodni nie tylko w górach⁶²¹.

Ryc. 45. Julia Archibald-Holmes w American Costume – spodnie typu bloomers

Źródło: <https://tanjabrittonwriter.com/2017/10/12/a-bloomer-girl-on-pikes-peak/>

⁶²¹ E. C. Staton, *Eighty Years and More: Reminiscences, 1815-1897*, Nowy Jork 1898, s. 201. <https://digital.library.upenn.edu/women/stanton/years/years.html> (odczyt 20.01.2019).

W podobnym „górkim kostiumie” wspięła się w 1858 roku (ze swoim mężem Jamesem Holmesem i przewodnikiem) na najwyższy szczyt Gór Skalistych, Pikes Peak (4302 m) Julia Archibald-Holmes⁶²². Archibald-Holmes strój uzupełniała sukienką do wysokości kolan, mokasynami i kapeluszem, a nazywała go *American costume* (ryc. 47).

Tak ubrane kobiety nie zahaczały brzegiem sukni o kamienie czy gałęzie, jej materiał nie pochłaniał wody czy śniegu w czasie niepogody, a spodnie zakładane pod spód dodatkowo ogrzewały, stąd całość wydawała się wówczas praktyczna. Bloomer publikowała też artykuły poświęcone modzie damskiej⁶²³. Postulowała tam skrócenie spódnic oraz zmianę prawa, które umożliwiałyby kobietom noszenie spodni, także w górach, gdzie zwano je od jej nazwiska bloomersami.

W Stanach Zjednoczonych *bloomersy* skrócono, sięgały zwykle do kolan i do nich zakładano ciemne wysokie skarpety lub rajstopy. *Athletic bloomers*, jak je również nazywano, zyskały dużą popularność. Na górną partię ciała ubierano szerokie zwiewne bluzki. *Bloomersy* popularne były także wśród Polek chodzących po Tatrach. Tutaj nazywano je *bloomerkami*.

W drugiej połowie XIX wieku w książkach poświęconych alpinizmowi zaczęto zamieszczać rozdział przygotowany zwykle przez kobiety, traktujący o wyposażeniu, sprzęcie i ubiorze damskim przydatnym w górach⁶²⁴. Zawierał on wiele cennych wskazówek i instrukcji, np. jak zabezpieczyć się przed odmrożeniami czy przegrzaniem, jak zapobiec upadkom, co warto ze sobą zabrać na wycieczkę. W zagranicznych publikacjach rozdziały o takiej tematyce tytułowano zazwyczaj *For the Lady Mountaineer*⁶²⁵.

O niedogodności ubioru alpinistek pisała, jako jedna z pierwszych, E. Warwick Cole w książce *A Ladies tour around Monte Rosa*⁶²⁶. Poruszyła ona różne problemy związane z podróżowaniem i alpinizmem. Opisywała złe warunki panujące w schroniskach czy w trakcie podróży. Podkreślała, że suknie i gorsety stanowiły

⁶²² J. Robertson, *The Magnificent Mountain Women: Adventures in the Colorado Rockies*, Nebraska 2003, ss. 2–6.

⁶²³ A. Bloomer w 1849 r. założyła i redagowała miesięcznik „The Lily”. Była to pierwsza gazeta stworzona przez kobiety dla kobiet. Szybko zyskała wiele czytelniczek i miano najważniejszego pisma propagującego idee feministyczne.

⁶²⁴ E. Le Blond, K. Richardson, *Mountaineering, Equipment and Outfit*, Londyn, 1892.

⁶²⁵ *For the Lady Mountaineer*, „The American Alpine Club”, 1.3.2018. www.americanalpineclub.org (odczyt 10.09.2019).

⁶²⁶ H. Cole Warwick, *A Lady's Tour Round Monte Rosa ... op. cit.*, ss. 1, 244, 300, 305, 364.

uciażliwość podczas górskiej wędrówki⁶²⁷. Dlatego uważała, że gorset należy zostawić w domu, a spódnicę pod skałą i zakładać ją ponownie w drodze powrotnej ze szczytu⁶²⁸. Taka strategia ubierania się na wycieczkę górską, polegająca na stosowaniu metody „zsuwania i wsuwania” (*slipping off and on*), sprowadzała się do zdejmowania sukni w mało uczęszczanych partiach szlaku, chowania jej pod kamień i zakładania spodni – była popularna w ostatnich trzech dekadach XIX wieku w Alpach i w górach Stanów Zjednoczonych. W drodze powrotnej kobieta ponownie się przebierała⁶²⁹. Taki sposób ubierania się w górach stosowała często w czasie swoich wycieczek Le Blond⁶³⁰. Niekiedy ta metoda zawodziła. Zdarzało się bowiem, że z różnych powodów wracano inną drogą i kobieta nie miała możliwości założenia stroju akceptowanego społecznie.

Odważniejsze kobiety wspinały się w koszulach nocnych wykonanych z flaneli, które okrywały i ogrzewały całe ciało (ryc. 48). Wystawiały się tym na śmieszność lub narażały na obelgi. Mimo to wykazywały się nie lada odwagą, broniąc swoich przekonań i walcząc o zniesienie obowiązku zakładania w góry krynolin⁶³¹. Wszystkie turystki górskie ubierały na głowę okrycia – były to kapelusze z okrągłymi rondami lub tylko z daszkiem. Wynikało to z panującej w drugiej połowie XIX wieku modą oraz z przekonania, iż kobiety z wyższych i średnich sfer nie wychodziły z domu (niezależnie od pory roku) bez kapelusza, rękawiczek i pończoch. Ważnym elementem ubioru górskiego był noszony na płaszczu skórzany pasek.

Ryc. 46. Nocne odzienie używane podczas wycieczek

Źródło: <https://americanalpineclub.org/library-blog/2018/2/5/for-the-lady-mountaineer>

⁶²⁷ Warto wspomnieć, że symbolem kobiecego zniewolenia stał się gorset. Emancypantki walczyły o zaniechanie noszenia gorsetów uważając go za narzędzie do zniewolenia kobiety. Przytaczano przesłanki polityczne, medyczne i estetyczne.

⁶²⁸ J. M. MacLachlan, *Peak performances: cultural and autobiographical constructions of the Victorian female mountaineer*, Alberta 2004, ss. 135-136, 161-163.

⁶²⁹ R. A. Brown, *op. cit.*, ss. 50-51.

⁶³⁰ Ibidem, s. 50.

⁶³¹ L. Larson, *Knickerbockers, Breeches, or Bloomers? Women's Out-of-Doors Clothing in the Early 1900s – Ward Order Blank*, Heddels, 16.9.2016. www.heddels.com (odczyt 10.5.2018).

Polskie turystki górskie ubierały się na wycieczki czerpiąc wzór ze strojów stosowanych w XVIII wieku przez amazonki. Wówczas znane już były stroje do polowań i jazdy konnej dla kobiet. Amazonki, czyli kobiety jeżdżące konno, zakładały elegancki strój, w którym góra ubioru mogła być męska, a dół stroju damski⁶³². Podobnie wyglądał ubiór kobiet chodzących w góry⁶³³. Turystki górskie zakładały także kapelusze, rękawiczki, kurtkę o fasonie marynarki oraz szeroką spódnicę. Jednak wybór sukni spacerowej, która zwykle była skromniejsza i pozbawiona zbędnych warstw i ozdób, wydawał się najlepszym rozwiązaniem podczas wycieczek górskich (ryc. 49). Tak powstał pierwszy damski strój wycieczkowy na ziemiach polskich⁶³⁴.

Ryc. 47. Turystka przy wodospadzie Siklawica

Źródło: Muzeum Fotografii w Krakowie, nr MHF 6719/II

Wraz ze zwiększającą się liczbą kobiet zainteresowanych aktywnością fizyczną, w kobiecych czasopismach „Bluszcz”, „Tygodnik Mód i Powieści” czy „Ster” zaczęto publikować artykuły poświęcone ubraniu kobiet. Z kolei w czasopiśmie „Wędrowiec” zwracano uwagę na ubiór kobiet wychodzących w góry. Wymowny jest artykuł Mieczysława Karłowicza, w którym nieco krytycznie pisał: „nasze panie nawet

⁶³² R. Urban, *Amazonki – geneza i rozwój jazdy konnej kobiet w Polsce (do 1939 r.)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie Kultura Fizyczna” 2014, nr 2, s. 17.

⁶³³ R. Urban, *Prekursorki sportu jeździeckiego w Polsce*, [w:] *Kobieta na przełomie wieku*, pod red. Z. Wyżnikiewicz-Kopp, Gdańsk 2000, s. 265.

⁶³⁴ „Tygodnik Mód i Powieści z dodatkiem ilustrowanym ubrań i robót kobiecych” 1871, nr 36.

<https://polona.pl/item/tygodnik-mod-i-powieści-z-dodatkiem-illustrowanym-ubran-i-robot-kobiecych-1871-n-36,NzQ3MDAwNjc/12/#info:metadata> (odczyt 20.01.2019).

w górach nie wyzwalają się z pod pręgierza mody, co wygląda tem komiczniej, że stroje ich bywają oczywiście w bardzo opłakanym stanie”⁶³⁵.

Opinia ta jest tym bardziej zaskakująca, że blisko 40 lat wcześniej M. Steczkowska, opierając się na własnym doświadczeniu górskim, rekomendowała, aby kobiety zwracały uwagę na wybór sukni zakładanej na tatrzańskie szlaki, bo:

„Nic niewygodniejszego [sic!] także do podróżowania po górach, jak długie i szerokie suknie. Niech więc każda kobieta, przyjeżdżająca tutaj z zamiarem zwiedzania gór, wyrzeczy się mody na tę parę tygodni i ubiera się krótko i wygodnie, o ile pozwala przyzwoitość, gdyż niedogodności ubioru bardzo wiele się przyczyniają do utrudzenia.”⁶³⁶.

Wszystkie nowinki modowe z krajów zachodnich szybko docierały na ziemię polskie. Było to spowodowane podróżami młodych Polaków do krajów zachodnioeuropejskich i kontaktami polskiej arystokracji z europejską. W znalezionej notatce w „Wędrowcu” można dowiedzieć się o kolekcji sportowej dla kobiet projektu higienisty Sondera, która była produkowana przez firmę Heesego w Monachium i zyskała sporą popularność w Niemczech. Panowie stworzyli jeden koncept stroju spacerowego, który dzięki wszytym sznurkom i guzikom można było odpowiedni przywiązywać, aby móc jeździć na „bicyklu”, grać w „lawn-tenisa” i co najważniejsze chodzić w góry⁶³⁷.

Wspomniany „Tygodnik Mód i Powieści z dodatkiem ilustrowanym ubrań i robót kobiecych” (ryc. 50) wyszedł naprzeciw potrzebom turystek górskich i zaprezentował, jak powinien wyglądać modny, skromny i praktyczny strój górski:

„Ubranie do spaceru w góry. Ten praktyczny kostium składa się z długich majtek i sukni z materii nieprzemakalnej, do podpinania urządzonej. Wierzchnia suknia ma formę płaszczyka do ziemi dochodzącego, za pomocą guzików albo tasiemek urządzone jest do podpinania, w stanie obciska się paskiem. Pod spód bierze się krótką spódniczkę z miękkiej i cieplej, białej flanelki. Ciepły pled jest paskiem przypięty i przewieszony na nim przez ramię. Duży okrągły kapelusz zrobiony być

⁶³⁵ M. Karłowicz, *Wycieczka na króla tatrzańskiego i Szczyt Mięguszowiecki*, „Wędrowiec” 1895, nr 7, s. 128.

<https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/445/edition/296/content> (20.01.2021).

⁶³⁶ M. Steczkowska, *Obrazki... op. cit.*, s. 59.

⁶³⁷[b. a.], *Kostium przemienny dla kobiet*, „Wędrowiec” 1896, nr 44, s. 349.

<https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/452/edition/303/content> (20.01.2021).

może ze słomki, z ceraty lub z szyszek jodłowych. W ręku laska albo parasolik z mocną laską do podpierania”⁶³⁸.

Ryc. 48. Ubranie podróżne i do zwiedzania gór, 1871 r.

Źródło: <https://polona.pl/item/tygodnik-mod-i-powiesci-z-dodatkiem-illustrowanym-ubran-i-robot-kobiecych-1871-n-36,NzQ3MDAwNjc/12/#info:metadata>

Opisany strój był podobny do tego używanego przez alpinistki. Nakrycie głowy było przydatne w czasie słońca i deszczu, a fason kapelusza można było dowolnie modelować, w zależności od warunków pogodowych. Kobiety używały także kija (wzorowanego na *Alpensztoku*), który pomagał w pokonaniu szlaku i zwiększał bezpieczeństwo przejścia. Tak pisał o tym Walery Eljasz Radzikowski:

„Dla kobiet najstosowniejsze kapelusze z dużymi rondami, aby ich uchroniły od słońca, bo parasolki tylko do spaceru po wsi im służyć mogą, na wycieczce bowiem kij do podpory parasolki miejsce zajmuje. Krynolin, choćby małych, podług najświeższej mody, nie ma tu po co brać, bo z taką toaletą panie nie znajdują w Zakopanem pola do popisu, a na wycieczkach bez krynolin obywać się muszą. Laska mocna staje się tu każdemu konieczną, a najdoskonalsze bywają toporki górskie, ciupagami zwane, bo się ich używa do podpierania jak i rąbania kosodrzewiny na ogień; dla kobiet jednak za ciężkie, stąd tej słabej płci w pierwszym lepszym lesie ucięty mocny, zgrabny kij najlepiej się odsłuży w Tatrach na wycieczkach”⁶³⁹.

⁶³⁸ „Tygodnik Mód i Powieści z dodatkiem ilustrowanym ubrań i robót kobiecych” 1871, nr 36. <https://polona.pl/item/tygodnik-mod-i-powiesci-z-dodatkiem-illustrowanym-ubran-i-robot-kobiecych-1871-n-36,NzQ3MDAwNjc/12/#info:metadata> (odczyt 20.01.2019).

⁶³⁹ W. Eljasz, *Ilustrowany przewodnik... op. cit.*, s. 19.

Oprócz ubioru i ekwipunku zmiana dotyczyła obuwia dla turystek. Buty na obcasie do codziennego użytku przestały być zakładane w góry. Zamieniono je na wygodniejsze i bezpieczniejsze dla użytkowniczek obuwie:

„Kobietom usłużą tylko trzewiczki wysokie, bez korków, mocne skórkowe lub sukienne, bo z innego materiału nawet się do spaceru po wsi tatrzańskiej nie przydadzą, gdy wszędzie pełno ostrych kamieni. I kobiece obuwie w górach nie znosi obcasów wysokich, bo czyni tu chodzenie niemożliwym, zdarza się więc nie baczącym na tę przestrożę paniom, że im ciupażką zaraz przy pierwszej wycieczce obcinać je trzeba”⁶⁴⁰.

Walery Eljasz Radzikowski zdawał sobie sprawę z niepraktyczności strojów kobiet udających się w Tatry, co wynikało zapewne z doświadczeń jego górskich wycieczek odbywanych w towarzystwie siostry i narzeczonej.

W latach 70. i 80. XIX wieku Zakopane było znaną miejscowością turystyczną i uzdrowską. Kobiety mogły swobodnie towarzyszyć mężczyznom podczas wycieczek w Tatry. Na górskie wycieczki przywoziły kilka rodzajów strojów różniących się od tych zakładanych w mieście mniejszą liczbą ozdób czy prostotą kroju. Strój spacerowy był odpowiedni do przechadzek po Krupówkach i dolinkach tatrzańskich, a nie na wyjścia w wyższe partie gór. Tutaj potrzebowano wygodnego, bardziej praktycznego, lecz zgodnego z zasadami etykiety. Początkowo aspekt wygody czy zdrowia był najmniej ważny, liczyła się estetyka i przestrzeganie zasad ubierania się, a dopiero później funkcja użytkowa ubioru. Po licznych modyfikacjach pierwszych strojów turystek było pewne, że ich strój musiał być podobny do męskiego ubioru górskiego. Wynikało to nie tylko z pragmatyzmu, ale przede wszystkim z troski o bezpieczeństwo kobiet chodzących po górach. Zapewne dlatego autorzy przewodników tatrzańskich⁶⁴¹ podpowiadali turystkom, jak się ubierać i jakiego ekwipunku używać w Tatrach. Sugerowano zakładanie butów na płaskiej i grubej podeszwie czy posiadanie zapasowego swetra na wypadek niepogody. Przemiany mody niosły konieczność szycia oraz sprzedaży odpowiedniego górskiego ubrania.

Przewodnikom tatrzańskim, którzy prowadzili kobiety po górskich szlakach, również przeszkadzały wielowarstwowe suknie zakładane na wycieczki. Długie

⁶⁴⁰ Ibidem.

⁶⁴¹ M. Steczkowska, *Obrazki z podróży do Tatrów i Pienin*, Kraków 1858; W. Eljasz, *Ilustrowany przewodnik do Tatr i Pienin*, wyd. 1, Kraków 1870.

sukienki często rozrywały się o zahaczające kamieniste podłoże, dlatego przewodnicy, jeśli już zdecydowali się towarzyszyć paniom, nosili ze sobą igłę i nici⁶⁴². Na zmianę tej sytuacji miały wpływ rodziny uprawiające turystykę tatrzańską, których członkowie dbali o prawidłowy strój. Kobiety z rodziny Steczkowskich zakładały płócienne suknie na szlaki górskie, co chwalił Maciej Siczka: „No, to oni widzę, już znają co to góry, kiedy mają takie góralskie ubranie”⁶⁴³. Warto wspomnieć o jednej z pierwszych taterniczek, Natalii Janothównie, która w góry zakładała skórzane spodnie pod spódnicę zdejmowaną przez nią w wyższych partiach Tatr⁶⁴⁴. O metodzie *slipping off and on*, której używały alpinistki, mogła usłyszeć podczas swoich zagranicznych podróży związanych z edukacją i koncertami pianistycznymi.

Spodnie zyskały popularność wśród kobiet dopiero w dwóch ostatnich dekadach XIX wieku. Jedną z pierwszych kobiet, która założyła spodnie pod krótszą spódnicę na wycieczkę górską była Fay Fuller podczas wejścia na szczyt Mount Rainier (4392 m) w Górach Kaskadowych w 1890 roku. Za taki ubiór była krytykowana przez opinię publiczną (ryc. 51)⁶⁴⁵.

Ryc. 49. Fay Fuller w ubiorze górskim

Źródło: <http://www.washingtonhistory.org/research/whc/WAWomen/bios/womenshistory/>

Kobiety częściej zakładały suknie i gorsety, a sporadyczne noszenie spodni na wycieczki górskie nadal budziło zgorszenie społeczeństwa. Dlatego też zakładanie spodni stało się sposobem działania amerykańskich sufrażystek, przedstawicielek

⁶⁴² R. Hennel, *Tatrami urzeczeni... op. cit.*, s. 150.

⁶⁴³ Cytat za H. Ptakowska-Wyżanowicz, *Od krynoliny... op. cit.*, s. 211.

⁶⁴⁴ Z. i W. H. Paryscy, *op. cit.*, ss. 1149-455.

⁶⁴⁵ G. Gems, L. Borish, G. Pfister, *Sport in American History. From colonization to globalization.*, 2017, s. 206.

pierwszej fali feminizmu. Spodnie stały się ich oficjalnym strojem. Kobiety chodzące po górach, które były krytykowane za strój noszony podczas wycieczki górskiej, rzeczywiście często przyłączały się do walki z dyskryminacją płciową, spodnie były więc dla nich „podwójnie” odpowiednie.

Annie Smith Peck weszła na szczyt Matterhornu w spodniach w 1895 roku, narażając się na aresztowanie za ich założenie w miejscu publicznym⁶⁴⁶. Uwagę prasy przyciągnął bardziej fakt ubrania spodni przez Smith Peck niż wejście na szczyt. Publikacja w „The New York Times” wywołała publiczną dyskusję o tym, co kobiety mogły robić a czego nie, nie tylko w górach⁶⁴⁷. Strój Peck składał się z uszytych przez alpinistkę brezentowych spodni, zamówionych specjalnie w Szwajcarii traperów, filcowej czapki i maski na twarz, nakrytej okularami przeciwsłonecznymi (ryc. 52).

Ryc. 50. Annie Smith Peck w charakterystycznym stroju górskim

Źródło: <https://www.prints-online.com/annie-peck-masked-dressed-climbing-14389171.html>

Na początku XX wieku dyskusje na temat stroju alpinistek nie należały do rzadkości. Spore zainteresowanie, ale i zgorszenie męskim stylem ubierania się budziła **Ménie Muriel Dowie** (1867-1945)⁶⁴⁸. Podróżniczka i turystka chodziła w stroju

⁶⁴⁶Krytykowana była również przez środowisko alpinistyczne za fotografowanie się w okularach, które przeznaczone były do użytku w górach, a nie jako dodatek do sukni.

⁶⁴⁷ E. T. James, J. Wilson-James, P. S. Boyer, *Notable American Women, 1607–1950: A Biographical Dictionary*, t. 1, Harvard 1971, ss. 40–42.

⁶⁴⁸ Była podróżniczką oraz pisarką. Pochodziła z rodziny kupieckiej, co dało jej możliwość uzyskania wykształcenia humanistycznego, a po studiach w Paryżu i Stuttgarcie nauczyła się języka francuskiego i niemieckiego. W 1890 r. chodziła samotnie po Karpatach, wówczas odbyła podróż na Pokucie i Huculszczyznę, prawdopodobnie ze względów zdrowotnych. Trasa podróży wiodła z Kołomyi, przez Delatyn, Mikuliczyn, Kosmacz, Żabie po Czarnohorę i w drodze powrotnej przez Kosów i Kołomyję.

górkim przypominającym męski, nie zakładała na spodnie nawet krótszej spódnicy (ryc. 53).

Ryc. 51. Mienie Muriel Dowie w stroju górkim na okładce swojej książki *A girl in the Karpathians*

Źródło: Zbiory własne

Na początku XX wieku w dodatkach modowych pism kobiecych na świecie pojawiały się rady dotyczące odpowiedniego stroju górkiego⁶⁴⁹. Także w popularnych publikacjach o Tatrach i Podhalu tworzono osobne działy poświęcone ubiorowi, ekwipunkowi czy żywieniu podczas wycieczek. Powoli dostrzegano problem związany z małym wyborem strojów dla kobiet w góry i zaczęto szukać nowych rozwiązań w kwestii praktycznego ubioru (ryc. 54)⁶⁵⁰.

Dowie odwiedziła także Lwów i Kraków, wówczas zwiedziła Wawel. Nawiązała kontakt z literatem Danielem Petryckim. Po powrocie przygotowała pisemną relację z podróży, *A Girl in the Karpathians* (1891), która stała się jej debiutem literackim. Autorka zawarła w książce obserwacje i wrażenia ze swoich podróży, w tym poszukiwania kontaktów z mieszkańcami Huculszczyzny. Na przeszkodzie w znalezieniu wspólnego języka stała nie tylko bariera językowa, ale zapewne i nietypowa dla miejscowej ludności osoba podróżniczki – młodej, wyemancypowanej kobiety w szkockim stroju, palącej papierosy i o śmiałym stosunku do mężczyzn. Po wyjściu za mąż Mienie Norman towarzyszyła mężowi w podróżach. Była m.in. w Egipcie i na Bałkanach. Pisała też na temat równouprawnienia kobiet w londyńskim piśmie „The Daily Chronicle”, a także publikowała kolejne książki (m.in. *Gallia*, 1895, *The Crook of the Bough*, 1898, *Love and His Masks*, 1901). Wiele lat spędziła w Indiach, a po powrocie do Anglii osiadła na wsi, zajmując się hodowlą owiec. Podczas II wojny światowej, w obawie przed klęską Brytyjczyków, wyjechała do USA, gdzie krótko przed końcem wojny zmarła. Była przykładem niezależnej kobiety, co podkreślała między innymi swoim górkim strojem składającym się m. in. ze spodni. Bujne życie Dowie, jej podróże oraz twórczość i duża wyobraźnia widoczna w sposobie ubierania, pozwalają określić ją jako *New Woman*.

J. Gudowski, M. Olszański, A. Ruszczak, K. Tur-Marciszek, W. Witkowski, *Dawne Pokucie i Huculszczyzna w opisach cudzoziemskich podróżników. Wybór tekstów z lat 1795-1939.*, Warszawa 2001, ss. 61-63.

⁶⁴⁹ B. Chwaściński, *Z dziejów taternictwa... op. cit.*, s. 126.

⁶⁵⁰ „Tygodnik Mód i Powieści z dodatkiem ilustrowanym ubrań i robót kobiecych. Pismo ilustrowane dla kobiet” 1905, nr 28.

Ryc. 52. Strój kobiety do dalekich wycieczek górskich, 1905 r.

Źródło: „Tygodnik Mód i Powieści z dodatkiem ilustrowanym ubrań i robót kobiecych. Pismo ilustrowane dla kobiet” 1905, nr 28

Niektóre tygodniki wydawane w XX wieku (np. „Naokoło Świata”) publikowały wskazówki dla turystów udających się w góry. Przeważały porady dotyczące odpowiedniego zachowania, ale także stroju, np. sugerowano kobietom, że: „Na spodnie narzucają przecież spódnicę krótką do kostki. Spódnicę można jeszcze bardziej podnieść w górę z pomocą odpowiednich sprzączek i guzików. Kapelusz natomiast musi być miękki, by nie uciskał głowy i czoła.”⁶⁵¹

W pierwszej dekadzie XX wieku alpinistki, jak i turystki w Tatrach, coraz częściej pokazywały się na szlakach nie tylko już bez gorsetu i krynolin, ale w spodniach⁶⁵². Na szlaku kobiety mogły pozostać w pumpach, natomiast dla zachowania przyzwoitości spódnicę musiały mieć w plecaku, by ją założyć do zdjęcia lub gdy wracały do miasta po wycieczce⁶⁵³. Niewygoda związana z przebieraniem nie przeszkodziła im w rozwijaniu górskich zainteresowań, a modyfikowanie stroju dało możliwość wykazywania się pomysłowością i ostatecznie osiągnięcia coraz lepszych rezultatów w aktywnościach górskich⁶⁵⁴.

W tym samym okresie w *Przewodniku po Tatrach* Janusza Chmielowskiego z 1907 roku, w rozdziale pt. *Hygiena a taternictwo*, Kazimierz Panek polecał turystkom zakładanie szerszych spodni. Radził zamieniać je na zapasowe spódnice w drodze powrotnej do schroniska czy miasta. Dodatkowo zachęcał do noszenia zapasowej pary

⁶⁵¹ Cytat za J. Jaster, *Turystyka stara jak świat*, „Światowid” 1961, nr 15, s. 22.

⁶⁵² *For the Lady Mountaineer*, „The American Alpine Club”, blog z dn. 1.03.2018, www.americanalpineclub.org.

⁶⁵³ W. Whiting, *Skirts or What?*, „Outing Magazine” 1916, ss. 30-33.

⁶⁵⁴ *For the Lady Mountaineer*, „American Alpine Club”, library-blog z dn. 1.3.2018. (odczyt 20.12.2018).

pończoch, chustki na głowę lub pilśniowego kapelusza i rękawiczek. Jednym z najważniejszych elementów ubioru były podkute buty, ponieważ: „w obuwiu podkutym stąpa się o wiele pewniej... Rodzaj podkucia bywa rozmaity. Zazwyczaj zaopatruje się obuwie na wzór alpejski w gwoździe hakowe, nabite gęsto obok siebie wzdłuż brzegów podeszwy”⁶⁵⁵.

Wiedza na temat ubioru i ekwipunku rodziła się ze zdobytego doświadczenia, dlatego początkowo była rozpowszechniana przez znających praktykę autorów przewodników górskich czy artykułów w prasie kobiecej. Brakowało jednak bardziej wyspecjalizowanej literatury, z której mało doświadczeni miłośnicy Tatr mogliby czerpać wiedzę opartą o wiele źródeł. Jednak autor pierwszego podręcznika taternickiego *Zasady taternictwa*, wydane w Lwowie w 1913 roku, umieścił rozdział zatytułowany *Ubranie, Uzbrojenie, Żywność*⁶⁵⁶, w którym bardzo szczegółowo omawiał odpowiedni strój taternika i taterniczki. Zygmunt Klemensiewicz zalecał kobietom ubranie podobne do męskiego, chociaż zdawał sobie sprawę z panujących kontrowersji obyczajowych. Generalnie uważał, że strój w góry musi być w miarę nowy, higieniczny, bezpieczny, a taternik nie może wyglądać nieestetycznie⁶⁵⁷. Według niego ubrania powinny być uszyte z wełnianego materiału, składać się z marynarki, spodni do kolan, ciepłych pończoch oraz butów za kostkę podbitych gwoździami. Całość uzupełniały kapelusze lub materiałowe kaszkiety z daszkiem dla kobiet. Ubrania te były praktyczne, wygodne i trwałe, a przy tym eleganckie, spełniając wymogi, jakie według Klemensiewicza powinien posiadać odpowiedni strój taternicki. O stroju kobiet Klemensiewicz pisał tak:

„Strój pań powinien się w swym składzie zbliżać o ile możności do męskiego. W szczególności konieczne jest na wycieczkach trudniejszych użycie spodni, które i w łatwiejszym terenie znacznie są wygodniejsze od najkrótszych choćby spódniczek. Krój ich nie powinien być za wąski ani znów z drugiej strony przypominać tureckich szarawarów. W pobliżu siedzib ludzkich, w schroniskach i w dolinie, wdziewiają panie jednakże lekkie, swobodne spódniczki, które noszone poza tem we worku, mogą służyć jako rezerwa lub do okrycia w razie biwaku. Miejsce koszuli flanelowej zajmuje taka bluzka a kurtka zbliża się krojem do krótkiego żakietu kostiumowego.

⁶⁵⁵ K. Panek, *Hygiena a taternictwo*, [w:] *Przewodnik po Tatrach*, J. Chmielowskiego, Lwów 1907, ss. 42-51.

⁶⁵⁶ Z. Klemensiewicz, *Zasady taternictwa*, Lwów 1913.

<https://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=2863> (odczyt 20.01.2019).

⁶⁵⁷ Ibidem, ss. 20-21, 29.

Nie trzeba chyba dodawać, że noszenie w górach gorsetów, wysokich obcasów z korkami, batystowych bluzek i strojnych kapeluszy, jest niedopuszczalne, podobnie jak u mężczyzn długie surduty i twarde kapelusze⁶⁵⁸.

Jednymi z pierwszych kobiet, które miały odwagę założenia spodni na wycieczki tatrańskie były Helena Dłuska i Irena Pawlewska. Ich strój spotkał się z aprobatą górala: „dyć wiater nie podwieje i od chłopa spokojniej⁶⁵⁹. Niestety nie znalazł on zrozumienia wśród góralek. Julia Zembatowa, Irena Niekraszówna czy Ada Raynal-Loriowa wspominały, że „za każdym razem, gdy szły do Kuźnic na nartach ubrane w bryczesy i w owijaczach na łydkach, damy i gaździnki ostentacyjnie spluwały. <Nasienie diabelskie, zaraza i zgorzenie> – tym je częstowano za plecami⁶⁶⁰.

Z czasem podejście do odzienia turystek i sportsmenek ulegało zmianie:

„Coraz bardziej utrwala się przekonanie, że nowoczesne pojęcie mody włączyło w jej zakres także kostiumy sportowe, które dzisiaj są także toaletą bardzo ważną i bardzo potrzebną. Pogląd, że sport jest tylko domeną emancypantek, dawno już został zarzucony, jako zupełnie fałszywy.”⁶⁶¹

Wraz ze wzrostem świadomości społeczeństwa dotyczącej właściwego stroju turystycznego i sportowego dla kobiet, zaczęto zastanawiać się nad odpowiednimi materiałami i krojami odzieży. Ekwipunek oraz ubrania górskie (i nie tylko, bo były oferowane zestawy do gry w tenisa, kostiumy gimnastyczne i narciarskie) można było kupować w składach, które zakładano na początku XX wieku⁶⁶². W czasopiśmie „Taternik” zaczęła ukazywać się regularnie od 1909 roku reklama składu Mizzi Langer (przez nią założonego) ze sprzętem i ubraniami do turystyki oraz sportów zimowych⁶⁶³, który znajdował się w Wiedniu przy ulicy Kaiserstrasse. Reklamy te przedstawiały sprzedawany rodzaj asortymentu w tym sklepie, można było kupić wszystkie elementy

⁶⁵⁸Ibidem, s. 29.

⁶⁵⁹ Cytat za Członkowie Honorowi Szczecińskiego Klubu Wysokogórskiego, *Irena Pawlewska Szydłowska Członek Honorowy KW*, <http://www.szkw.extremal.pl/historia8.php> (odczyt 9.9.2017).

⁶⁶⁰ Cytat za S. Zieliński, *W stronę... op. cit.*, s. 53.

⁶⁶¹ [b.a.], *Sport w lecie. Ze świata kobiecego*, „Nowości Ilustrowane” 1913, nr 26, s. 18.

⁶⁶² S. Garlicki, *Sklepy Krakowa na początku XX wieku*, Kraków 2008, s. 194.

⁶⁶³ Właścicielem była „Mizzi” Maria Langer-Kauba (1872-1955) – austriacka alpinistka i pionierka narciarstwa sportowego kobiet, która założyła najstarszy sportowy dom towarowy. Była jedyną kobietą uczestniczącą w zawodach narciarskich w slalomie w Lilienfeldzie w 1905 r. Na przełomie XIX i XX wieku w dawnym kamieniołomie Rodanu odbywały się zajęcia dla amatorów wspinaczki zorganizowane przez M. Langer. Na jej cześć jedna z płyt została nazwana Mizzi-Langer-Wand. Do czasów współczesny służy jako miejsce do treningów.

stroju górskiego dla kobiet i mężczyzn, obuwiu górskie, worki alpejskie i czekany (ryc. 55).

Ryc. 53. Reklama Mizzi Langer w czasopiśmie „Taternik” 1908, nr 6

Źródło: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/384294/edition/365743?language=en>

Na ziemiach polskich w 1913 roku konkurentem składu Mizzi Langer stał się Magazyn Okryć Damskich L. Fadena, który znajdował się w Krakowie przy ulicy Floriańskiej 26 (ryc. 56). Mimo nazwy, w magazynie dostępne były również ubrania dla mężczyzn. Jego specjalnym produktem była peleryna tatrzańska z nieprzemakalnego lodenu „Himalaya”.

Ryc. 54. Reklama Magazynu okryć damskich L. Fadena

Źródło: „Taternik” nr 1, 1913, zbiory własne

Wśród turystek peleryny te były bardzo popularne. Jak wspomina jedna z sióstr Bujwidówien – Jadwiga Demel – miały takie zawsze ze sobą (ryc. 57). Pisała ona także, że w Tatry siostry ubierały spodnie zapinane pod kolanami, szły w sznurowanych butach na niskich obcasach, a do „rukzaku”⁶⁶⁴, obok podręcznych przyborów, wkładały spódnice, które zakładały, schodząc do Zakopanego. Podczas wycieczek używały ciupag, a na trudniejsze szlaki zabierały liny⁶⁶⁵.

Ryc. 55. Wycieczka maturzystek, w tym sióstr Bujwidówien do Pienin, 1908 r.

Źródło: J. Nyka, *Rodziny klub Bujwidów*, „Gościniec” nr 11-12, 1977, s. 9

Dopiero po zakończeniu I wojny światowej taterniczki i alpinistki mogły powszechnie ubierać strój składający się z kurtki, flanelowej koszuli i spódnicy, pod którą zakładano spodnie-pumpy⁶⁶⁶. W tym okresie zaczęły być także ogólnodostępne sklepy z odzieżą sportową i turystyczną. Sklepy te różnie reklamowały swój asortyment (ryc. 58). Przykładami mogą być reklamy pojawiające się na łamach „Taternika”, np. magazynu artykułów sportowych, turystycznych i do podróży A. Skórczewskiego i Polakiewicza przy Floriańskiej 13 w Krakowie czy magazynu uniwersalnego firmy Romana Drobnera na pl. Szczepańskim 3 w Krakowie⁶⁶⁷.

Na podstawie dostępnych numerów „Taternika” i zachowanych reklam ówczesnej odzieży górskiej można stwierdzić, że w latach 20. XX wieku w modzie alpinistycznej i taternickiej nie zaszły poważne zmiany. Marynarki zastąpiono swetrami, a peleryny wiatrówkami. Kobiety już bez skrępowania mogły wspinać się w spodniach, chociaż na łamach prasy (np. w „Bluszczu”) wciąż toczyła się burzliwa dyskusja

⁶⁶⁴ Słowo plecak wówczas nie istniało.

⁶⁶⁵ J. Nyka, *Rodziny klub Bujwidów*, „Gościniec” 1977, nr 11-12, s. 9.

⁶⁶⁶ [b.a.], *Fashion on the Peaks: 1876-1935*, „Appalachia Magazine” 1934-1935, Vol. 20, ss. 372-379.

⁶⁶⁷ „Taternik” 1913, nr 1, ss. 21-22.

<https://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=4219> (odczyt 10.02.2019).

na temat przyzwoitości sportowego stroju kobiecego⁶⁶⁸. Irena Pawlewska przekonywała oponentów, by przestali zwracać uwagę na estetykę mody, a rozpatrzyli niekorzystny wpływ złego ubioru turystycznego na zdrowie kobiet⁶⁶⁹.

Ryc. 56. Reklama z ok. 1920 r. – sportowe ubrania dla kobiet wg rodzaju uprawianej aktywności (np.: Abercrombie i Fitch)

Źródło: <https://www.heddels.com/2016/09/knickerbockers-breeches-or-bloomers-womens-out-of-doors-clothing-in-the-early-1900s/>

Z kolei Zofia Radwańska-Paryska uważała, że strój i ekwipunek to podstawowe elementy bezpiecznej wycieczki w górach:

„Jakże różne jest w górach samopoczucie turysty dobrze – i źle wyekwipowanego. Nawet mały pęcherz czy otarcie na nodze, mokre i ziębnące od deszczu kolana, wiatr przenikający na wskroś albo taka <kloszowa> spódniczka na głowie – mogą zupełnie zepsuć wycieczkę, zniweczyć jej radość, zaćmić piękno przyrody górskiej. Dobry ekwipunek – to połowa udanej wycieczki”⁶⁷⁰.

⁶⁶⁸ Przykładowo: I. Fabrycowa, *Doskonałym typem fizycznym kobiety jest lekka atletyka*, „Bluszcz” 1924, nr 43, s. 788; I. Paroska, *Narciarstwo*, „Bluszcz” 1934, nr 2, s. 49; I. Paroska, *Gimnastyka poranna*, „Bluszcz” 1934, nr 2, s. 52; „Bluszcz” 1936, nr 20, s. 15.

⁶⁶⁹ M. [b.a.], *Kostiumy sportowe naszych sportswomen*, „Bluszcz” 1927, nr 22, s.17.

⁶⁷⁰ Z. Radwańska-Paryska, *Mozaika tatrzańska... op. cit.*, s. 8.

Strój górski dla kobiet i mężczyzn stał się podobny od lat 30. XX wieku. Wtedy ostatecznie skończył się czas *bloomersów*, kobiety zaczęły nosić szorty (trochę dłuższe niż u mężczyzn, ale wzorowane na męskim kroju). Był to kolejny ważny krok w kierunku równouprawnienia i samodecydowania o własnym życiu, ponieważ dzięki ewolucji ubioru kobiety zyskały w pewien sposób niezależność i uwolniły się od obowiązujących konwenansów.

Można stwierdzić, że dbałość o bezpieczeństwo i zdrowie były podstawowym powodem modyfikowania górskiego ubioru i sprzętu przez kobiety. Za tą przemianą przemawiała także wygoda. Przy okazji poszukiwań odpowiedniego stroju dla turystek górskich moda stała się symbolem walki o równouprawnienie płci oraz zmianę obyczajów. Początkowo eliminowano noszenie gorsetów i krynolin, następnym krokiem, praktycznym i symbolicznym zarazem, było noszenie spodni. W okresie międzywojennym strój oraz ekwipunek były coraz bardziej podporządkowane racjonalnym względom. Widoczne przeobrażenia w stroju sportowym, w tym turystycznym i górskim, wskazują na zmiany, jakie zaszły w mentalności społeczeństwa. Wpływ na to miała z pewnością prasa, na łamach której toczyły się dyskusje na temat stroju kobiet w górach. Zmiana stereotypów i niwelowanie uprzedzeń na przykładzie zakładania przez turystki górskie spodni, przełożyły się także na dalszy rozwój obyczajowości i przemian w kulturze.

Rozdział 6. Ewolucja poglądów na turystykę tatrzańską i taternictwo kobiet ze szczególnym uwzględnieniem stanowiska środowiska taternickiego

Kobiety na szlakach tatrzańskich czy alpejskich nie pojawiały się tak często i licznie jak mężczyźni, dlatego ich obecność wywoływała różne reakcje społeczeństwa. Zakorzenione w społeczeństwie konserwatywne podejście do miejsca kobiet w różnych dziedzinach życia społecznego przejawiało się równie mocno w ocenie kobiecej aktywności górskiej. Przedstawiciele wyższej i średniej klasy społecznej uważali, że kobiety mają spełniać się w roli żony i matki, prowadząc dom, przy tym usuwając się na drugi plan⁶⁷¹. Takie stanowisko uniemożliwiała kobietom rozwijanie swoich pasji. Dopiero rodzinne wyjazdy turystyczne umożliwiły kobietom uczestniczenie w wycieczkach górskich. Jednak ze względu na trud drogi (do 1860 roku nie wytyczano ścieżek turystycznych) ta aktywność wymagała od kobiet odpowiedniej sprawności fizycznej, kondycji i wytrzymałości. Kiedy już kobiety zdecydowały się na wyjście w góry, były pod opieką mężczyzn, ale i tak budziły spore zainteresowanie innych turystów czy miejscowych. W XIX wieku było niewiele chodzących po Tatrach kobiet:

„Ale jakkolwiek liczba osób zwiedzających Tatry rokrocznie się zwiększa, jest ona przecież bardzo szczupłą w porównaniu do liczby zwiedzających inne góry europejskie, jak np. Alpy. Jeżeli więc pomiędzy zwiedzającymi Tatry bardzo mało dotąd znajdowało się kobiet, nic w tem na pozór dziwnego”⁶⁷².

Lęk przed wejściem kobiet w Tatry potęgowali mężczyźni opowiadając o swoich wycieczkach w sposób przesadnie podkreślający grozę gór i tajemniczą atmosferę panującą w wyższych partiach Tatr. Potwierdziła to Maria Steczkowska:

„przesadzone wyobrażenie o trudach i niebezpieczeństwach nieodłącznych od każdej wycieczki w nasze góry, do których nie precisnął się jeszcze przemysł i cywilizacja”⁶⁷³.

W swoich *Obrazkach z podróży do Tatrów i Pienin*, postawiła sobie za cel przekonanie kobiet do podjęcia tatrzańskiej aktywności:

⁶⁷¹ W. Dobrzańska, *Praktyczność poczuć i uczuć*, „Bluszcz”1932, nr 20, s. 19.

⁶⁷² M. Steczkowska, *Obrazki... op. cit.*, s. 6.

⁶⁷³ Ibidem, s. 7.

„Aby tem lepiej przekonać czytelniczki moje, że zwiedzanie tych pięknych gór naszych nie jest nad ich siły, i zachęcić je do ich zwiedzania, umyśliłam podzielić się z niemi wrażeniami, jakie doznałam w wycieczkach moich”⁶⁷⁴.

Autorka tych słów uważała, że przedstawienie w klarowny i rzetelny sposób wszystkich informacji przydatnych w czasie podróży na Podhale i użytecznych także dla wyjść w wyższe partie gór, będzie dobrą zachętą dla przyszłych turystek. Pozytywiści wskazywali na wartość doświadczenia i jego empiryczne potwierdzenie w naukach przyrodniczych, ale podobny sposób myślenia stał się właściwy dla różnych dziedzin, stąd wartość słów Steczkowskiej mogła być szczególnie doceniona. Ze względu na dbałość o rzetelne przedstawienie wiedzy zdobytej własnym doświadczeniem uważano, że publikacja Steczkowskiej:

„(...) stanowi bardzo ważną pozycję w polskiej literaturze tatrzańskiej i, zwłaszcza w pierwszej swej edycji, przyczyniła się waleń do ożywienia ruchu turystycznego w Tatrach i do rozwiania przesadnych o ich niebezpieczeństwach wyobrażeń”⁶⁷⁵.

Steczowska swoim doświadczeniem górskim i tą właśnie publikacją niejako otworzyła kobietom Tatrach. Pisała bowiem, że kobiety mogą rozpocząć turystyczne poznanie Tatr, ale najpierw powinny wybierać się na łatwiejsze trasy, gdyż:

„(...) zwiedzanie ich nie jest bynajmniej połączone z trudami przewyższającymi siłę i odwagę kobiety. Niech mężczyźni pną się na szczyt Łomnicy, Kolbacha i innych olbrzymów przerastających dumnym czołem resztę szczytów tatrzańskich; nas zaspokoi widok z Czerwonego Wierchu, Kondratowy, Pyszny, Goryczkowy i innych dostępniejszych turni”⁶⁷⁶.

Wielbicielka Tatr uważała, że łatwe wycieczki pozwolą nabrać kondycji fizycznej i obycia w terenie górskim.

W czasach górskiej działalności Steczkowskiej, głównym powodem uprawiania turystyki tatrzańskiej było poszukiwanie piękna natury i doznań estetycznych. Taka też była jej idea chodzenia po Tatrach. Steczowska zauważyła, że wiele osób jeździ zwiedzać Alpy lub inne pasma górskie, a nigdy nie byli nad Morskim Okiem i nie

⁶⁷⁴ Ibidem, s. 8.

⁶⁷⁵ M. Świerż, *Polki w dziejach taternictwa*, „Start” 1927, nr 4, s. 6.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/376977/edition/359083/content> (odczyt 20.05.2018).

⁶⁷⁶ Ibidem, s. 7.

interesują się pięknem tego, co rodzime⁶⁷⁷. W jej spostrzeżeniach przejawiał się silny patriotyzm. Steczkowska mocno interesowała się sprawami dotyczącymi gór także pod względem leczniczym. Pisała: „Uczone badania lekarzy naszych, poparte licznymi doświadczeniami, w wielu razach przyznały mineralnym źródłom naszym pierwszeństwo nad sławnymi zagranicznymi”⁶⁷⁸. Trzeba tu podkreślić, że jej działalność tatrzańska zbiegła się z rozkwitem balneologii. Popularne były kąpiele lecznicze oraz kuracje polegające na picciu wód mineralnych. Zainteresowanie Steczkowskiej bieżącymi sprawami wynikało zapewne z rodzinnego umiłowania nauki. Ojciec, profesor uniwersytecki, przekazał swoim dzieciom podstawową wiedzę ogólną i ukierunkował ich postrzeganie świata. Stąd też Steczkowska interesowała się geografiami, topografiami czy historiami terenów, gdzie spędzała wakacje.

Steczowska zabiegała o swobodę w uprawianiu turystyki tatrzańskiej przez kobiety. Wytyczyła też nowy trend w rozwoju turystyki tatrzańskiej oparty na samodzielności i pokonywania trudniejszych terenów. Mowa tutaj o pierwszej indywidualnie przygotowanej i poprowadzonej bez pomocy przewodnika góralskiego czy innego mężczyzny dla przyjaciół wycieczce na Czerwone Wierchy. Jak ważne było to osiągnięcie, powiedział wiele lat później M. Świerz opisując:

„Wycieczki Steczkowskiej uderzają wszechstronnością i wielkim — jak na owe czasy — ośmieleniem się w stosunku do gór. Co więcej, już ona próbuje — rzecz podówczas niezwykła — wyzwolić się z pod opiekuństwa przewodnika — górala i prowadzi samodzielnie — z nieszczególnym zresztą powodzeniem — towarzystwo grzbietami Czerwonych Wierchów”⁶⁷⁹.

Do pełnego sukcesu przejścia zabrakło odpowiedniej widoczności. Mgła częściowo zasłaniała widok na okoliczne szczyty, które tak bardzo w pełnej okazałości Steczkowska chciała pokazać towarzyszom. Warta uwagi jest też trasa tego przejścia, prowadzona nie dolinami tatrzańskimi, a szczytami Czerwonych Wierchów. Wspomniana wycieczka miała nie tylko innowacyjny schemat organizacji, ale co ważniejsze, pokazała, że można chodzić nie tylko po dolinach tatrzańskich. Nie ulega też wątpliwości, że samodzielność i poszukiwanie trudności w górach, stały się

⁶⁷⁷ Ibidem, s. 3.

⁶⁷⁸ Ibidem, s. 4.

⁶⁷⁹ Ibidem, ss. 6-7.

podstawowymi celami taternictwa. Można przyjąć, że orientacja górską Steczkowskiej nakreśliła podstawy taternictwa.

Jak można wnioskować z badań przeprowadzonych przez m.in. Magdalenę Dolińską⁶⁸⁰, publikacje Marii Steczkowskiej przedstawiające Tatry i Pieniny oraz opis wycieczki na Babią Górę były popularne. Przemawia za tym również fakt, że poza pracami Eugeniusza Janoty⁶⁸¹ i Walerego Eljasza-Radzikowskiego⁶⁸², nie było innych przewodników poświęconych Tatom.

Podobnie funkcje pełniły książki Rautenstrauchowej i Deotymy. Dla tych dwóch pisarek podróżowanie po Tatrach stanowiło inspirację do pracy literackiej, stąd ich dzieła różniły się od publikacji Steczkowskiej. Były pisane egzaltowanym stylem, ale łączyła je popularyzacja turystyki górskiej w szczególności wśród kobiet. Ich doświadczenia górskie dowodziły, że turystyka tatrzańska nie jest aktywnością zarezerwowaną jedynie dla mężczyzn i może otworzyć przed kobietami nowe perspektywy rozwoju. Podobny pogląd wyraziła polska działaczka społeczna walcząca o poprawę sytuacji życiowej kobiet, nazywana papieżycą feminizmu, Paulina Kuczalska-Reinschmit⁶⁸³. Uważała ona także Deotymę za twórczynię działań na rzecz rozwoju kształcenia, pracy, przełamywania konwenansów i samoświadomości kobiet⁶⁸⁴. Możliwe, że porady wspomnianych autorek przyczyniły się do podjęcia przez kobiety rodzinnych wycieczek tatrzańskich w następnych latach.

Druga połowa XIX to okres wzmożonego zainteresowania turystyką górską oraz taternictwem w społeczeństwie. Wiązało się to z ówczesną fascynacją naturą i malowniczym krajobrazem, czerpaniem przyjemności z poznawania trudno dostępnych miejsc, a także z przyczynami patriotycznymi. Początkowo przejścia w wyższych partiach gór odbywały się, tak jak w przypadku zwykłych tatrzańskich wycieczek, z udziałem góralskich przewodników. Sprzyjała temu również działalność Towarzystwa Tatrzańskiego.

⁶⁸⁰ M. Dolińska, *Maria Steczkowska – miłośniczka górskich wędrówek*, „Górale Babiogórscy w badaniach XIX-wiecznych naukowców i podróżników”, Materiały z IV Babiogórskiej Konferencji Naukowej zorganizowanej przez Babiogórskie Centrum Kultury im. Dr Urszuli Janickiej-Krzywdy w Zawoi z okazji 34. Babiogórskiej Jesieni 28.09.2018 r., Kraków-Zawoja 2018, ss. 93-116.

⁶⁸¹ E. Janota, *Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin*, Kraków 1860.

⁶⁸² W. Eljasz-Radzikowski, *Illustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnic*, Kraków 1870.

⁶⁸³ Film dokumentalny „Siłaczki”, reż. Marta Dzido, Piotr Śliwowski, 2018.

⁶⁸⁴ P. Kuczalska-Reinschmit, *Z historii ruchu kobiecego*, [w:] *Głos kobiet w kwestii kobiecej*, pod red. M. Turzymy, Kraków 1903, ss. 232, 316.

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/495851/edition/430216/content> (odczyt 20.01.2019).

O początkach taternictwa polskiego można wspominać już od połowy XIX wieku, kiedy to charakter wspinania zmieniał się z „użytecznego” na bardziej sportowy. Zanim to jednak nastąpiło kobiety przyłączały się do wycieczek mężczyzn. Jednak nie mogły uczestniczyć w każdej wycieczce ze względu na powszechną opinię o braku predyspozycji psychofizycznych do brania w nich udziału. Tak pisał o tym w swoich wspomnieniach z przełomu XIX i XX wieku Mieczysław Orłowicz:

„Sam pamiętam z moich lat akademickich cały szereg wycieczek czysto męskich, w których nasze ówczesne koleżanki nie miały odwagi wziąć udziału: bały się zmęczenia i bały się opinii [sic!] publicznej”⁶⁸⁵.

Orłowicz zauważył, że wina za takie podejście społeczeństwa i kobiet do uprawiania turystyki górskiej kobiecej leży po stronie jednego z najpopularniejszych przewodników przełomu XIX i XX wieku – *Ilustrowanego przewodnika do Tatr, Pienin i Szczawnic* autorstwa Walerego Eljasza. Eljasz uważał, że najwyższym szczytem w Tatrach, na który mogą wyjść kobiety są Rysy. Ze względu na trud drogi i fizyczną słabość kobiet odradzał im podejmowanie wycieczek na Łomnicę, Lodowy Szczyt, Durny czy Wysoką⁶⁸⁶. Był w zasadzie jedynym przewodnikiem turystycznym po Tatrach w języku polskim, który obejmował niezbędne informacje topograficzne, historyczne i praktyczne przydatne do zorganizowania wycieczki⁶⁸⁷.

Jak bardzo mylił się Walery Eljasz, pokazało wejście na Łomnicę Marii Wolskiej w 1879 roku czy na Gerlach i Łomnicę Natalii Janothówny w 1883 roku. Początkowo autor *Ilustrowanego przewodnika* wątpił w te fakty, lecz po zweryfikowaniu podkreślił odwagę i determinację turystek⁶⁸⁸.

O odwadze i odpowiednich warunkach psychofizycznych kobiet chodzących po Tatrach w pochlebny sposób wypowiadał się również Stanisław Witkiewicz:

⁶⁸⁵ M. Orłowicz, *Ruch turystyczny w Polsce i Czechosłowacji*, „Start” 1928, nr 3, s. 6.

⁶⁸⁶ W. Eljasz, *Ilustrowany przewodnik do Tatr i Pienin*, wyd. 3, Kraków 1886, s. 11.

⁶⁸⁷ Ibidem.

⁶⁸⁸ W. Eljasz, *Wycieczka na Łomnicę w Tatrach*, „Kłosy: czasopismo ilustrowane, tygodniowe, poświęcone literaturze, nauce i sztuce” 1883, s. 116.

https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/319696/edition/261563/content?fbclid=IwAR0pEIqXRohrEp4pSi3adr2HUKExLm2pTmiO_mvVvVtFB2iioLaA (odczyt 20.04.2020).

„Tatry są równie niedostępne i dostępne dla mężczyzn, jak i dla kobiet. Ponoszą one wszystkie trudy z niezwykłą wytrzymałością; wykazują odwagę, przytomność umysłu, spokój wobec niebezpieczeństwa, i w ogóle wszelkie dobre przymioty taternika”⁶⁸⁹.

Pisarz zauważył, że działalność kobiet w Tatrach stale się rozwija, tak ilościowo, jak i jakościowo:

„Wszystkie też percie, brzeżki, granie, przełęcze zmierzone zostały ich drobnymi stopami, i z najwyższych wirchów tatrzańskich powiewała już chorągiew – spódnicy. Przy całej forsowności ruchów na skałach kobiety zgrabne i odważne wyglądają wśród nich pięknie i wdzięcznie. Beładne, nieforemne kształty piętrzących się głazów, są doskonałym kontrastem dla linii giętkiego, silnego i dobrze zbudowanego ciała”⁶⁹⁰.

Koniec XIX wieku to czas wzmożonego ruchu wczasowego i turystycznego będących następstwem uznania uzdrowiskowego charakteru Zakopanego. Wówczas pojawiło się też zainteresowanie zimową turystyką tatrzańską. W porównaniu do Alp była opóźniona o 20 lat. Wynikało to najprawdopodobniej z opinii o niebezpieczeństwach czyhających na turystów w Tatrach zimą, jak i ich nieatrakcyjności o tej porze roku⁶⁹¹. W jednej z pierwszych wycieczek zimowych w Tatry do Morskiego Oka, która odbyła się 26 lutego 1892 roku, uczestniczyły Maria Kirchmajerówna i Michalina Zawadzka⁶⁹². Pomimo, że odbyta w saniach, była ona ważna ze względu na przełamanie stereotypu o nieatrakcyjności szlaków tatrzańskich zimą.

Nieco przypadkowe było uczestnictwo Stanisławy Tomaszowej Pisarzewskiej w pierwszej zimowej wycieczce zorganizowanej przez Jana Grzegorzewskiego w 1894 roku⁶⁹³. Celem było dotarcie do Morskiego Oka przez Zawrat. Było to pierwsze zimowe przejście tej trasy⁶⁹⁴.

⁶⁸⁹ S. Witkiewicz, *Na przełęczy. Wrażenia i obrazy z Tatr*, Warszawa 1891, s. 47.

⁶⁹⁰ Ibidem.

⁶⁹¹ W. Eljasz, *op. cit.*, s. 153.

⁶⁹² L. Świerż, *Wycieczka do Morskiego Oka zimową porą. O zaprowadzeniu w naszym kraju narciarstwa*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1892, ss. 19-32.

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/268158/edition/234895/content> (odczyt 20.04.2020).

⁶⁹³ J. Grzegorzewski, *Przez Zawrat do Morskiego Oka*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1894, ss. 85-110.

⁶⁹⁴ Ibidem.

Zimowe wycieczki w Tatry oraz wykorzystanie nart do poruszania się po tych terenach umożliwił kobietom podjęcie nowych działalności. Przepuszczalnie było więcej przykładów potwierdzających tatrzańskie spacerowanie w zimie. Kobiety również uczestniczyły w pierwszych kursach narciarskich, choćby z ciekawości chciały sprawdzić jak sobie poradzą. Z pewnością otoczenie, które miało mocno zakorzeniony dawny model kobiety nie sprzyjało w podejmowaniu nowej działalności. Narty były nie tylko używane podczas zimowych wycieczek tatrzańskich, ale stały się również dyscypliną sportową. W tej dziedzinie Polki odnosiły wiele sukcesów podczas zawodów oraz przyczyniły się do tworzenia merytorycznych podstaw tej dyscypliny. Prawdopodobnie jednak poza nielicznymi przypadkami odbytych zimowych wycieczek w sezonach zimowych trudno mówić o odegraniu przez kobiety ważnej roli w rozwoju zimowej turystyki tatrzańskiej czy taternictwa, ani o ich popularyzacji.

W zimowych przejściach tatrzańskich kobiety początkowo korzystały z pomocy mężczyzn⁶⁹⁵, nawet planująca samodzielne wyjścia Antonina Englisch odbywała je wraz z przewodnikiem góralskim i w towarzystwie syna, którego wprowadziła w świat gór. Tak jak ojciec Englischowej przybliżył jej Alpy, tak ona prawdopodobnie chciała przekazać swoje zainteresowanie i podejście do tatrzańskich aktywności swojemu dziecku. Swoją działalnością górską Englischowa pokazała jednak innym kobietom, że mogą one wędrować po górach i mają odpowiednie możliwości psychofizyczne, by wytyczyć nowe drogi czy wejść na szczyty tatrzańskie.

Podobną postawą życiową do Englischowej charakteryzowała się Wanda Herse. Była ona, jak na ówczesne czasy, kobietą dosyć nowoczesną. W pracy zawodowej, realizowaniu się w wielu dziedzinach, także w taternictwie, odznaczała się niezależnością. Swoją odwagą, dążeniem do celu, Englisch i Herse mogły być inspiracją dla innych kobiet i zachęcić je do uprawiania taternictwa czy turystyki tatrzańskiej. Rzeczywiście zauważalne było ugruntowanie kobiecej działalności taternickiej, co potwierdzają słowa Mieczysława Świerza:

„Lata 1900-1912 to okres nowej, a świetnej fazy taternictwa polskiego uzewnętrznionej szturmem na najzuchwalsze baszty Tatr (...). Obok nazwisk pamiętnych dla rozwoju naszej turystyki niezmiernie zasłużonych taterników, kroniki wypraw tatrzańskich notują w tej dobie także, jak nigdy liczne, nazwiska kobiece,

⁶⁹⁵ Jedno z pierwszych przejść zimowych odbyła Ada Świdowska z przewodnikiem Klimkiem Bachledą przez Pyszniańską Przełęcz i Błyszcz na Bystrą (2248 m) w lutym 1905 r.

które już to związały się nierozdzielnie z odkrywczymi dziejami szeregu szczytów i turni, już to upamiętniły się wejściami na słynne z trudności iglice i turnie⁶⁹⁶.

Na początku XX wieku w „Przeglądzie Zakopiańskim” został opublikowany artykuł doktor Zofii Daszyńskiej-Golińskiej — *Taternictwo przyszłości*. Autorka była ekonomistką i senatorem, interesowała się taternictwem i archeologią. Na podstawie swoich obserwacji Daszyńska-Golińska podkreślała znaczenie i popularność taternictwa na przełomie XIX i XX wieku:

„Taternictwo należy dziś u nas nie tylko do najulubieńszych sportów, ale jest ważnym cywilizacyjnym dorobkiem. Przedewszystkiem [sic!] dlatego, że umiłowanie cudów przyrody własnego kraju zastąpiło bezmyślne, często odwiedzanie zagranicznych Bądów i wynotowanych w Baedekerach przyjemności. Nie mniej [sic!] i z tego powodu, że zbliża nas z najinteligentniejszym odłamek naszego ludu, nie mówiąc już o tem, że wytwarza w Zakopanem centrum polskie, które zbiera rozproszonych po wszystkich zaborach i różnych zakątkach świata rodaków⁶⁹⁷.”

Prócz powyższej pochwały tego, co rodzime i patriotycznej aprobaty jednania narodu, pojawiły się w tekście sugestie możliwego przekraczania różnic pokoleniowych i społecznych. Ostatecznie według autorki, góry były dobrym miejscem regeneracji organizmu: „Tak jest dziś ku rzetelnej korzyści naszego pokolenia, które z górskich wycieczek czerpie zasoby fizycznego zdrowia i moralnych zadowolnień⁶⁹⁸.”

Senator Daszyńska-Golińska miała ciekawą wizję rozwoju turystyki tatrzańskiej, która prawdopodobnie wywodziła się z jej doświadczeń zawodowych ekonomisty oraz osoby zaangażowanej w rozwój gospodarczy i techniczny na ziemiach polskich. Uważała, że dzięki rozwojowi techniki, wycieczki w Tatry staną się łatwe i przyjemne oraz dostępne dla całego społeczeństwa. Pisała, że jedynie pracownicy umysłowi czerpią przyjemność z wysiłku na tatrzańskim szlaku, osoby pracujące fizycznie preferują spędzać czas wolny w sposób pozbawiony wysiłku, podziwiając widoki z górskich szczytów. Twierdziła też, że coraz mniej będzie turystów chodzących z przewodnikami góralskimi po szlakach, ponieważ dzięki zdobyczom cywilizacyjnym przejadą fragment szlaku na przykład koleją elektryczną (przykładowa trasa to z Zakopanego na Świnicę) bądź przemierzają balonem – w aeronautyce widziała wielką przyszłość. Było to bardzo

⁶⁹⁶ M. Świerż, *Zarys dziejów taternictwa polskiego*, Kraków 1913, s. 17.

⁶⁹⁷ Z. Daszyńska-Golińska, *Taternictwo przyszłości*, „Przegląd Zakopiański” 1901, nr 34, s. 317.

⁶⁹⁸ Ibidem, s. 319.

osobliwe podejście. Kierowanie statkami powietrznymi czy lądowymi według Daszyńskiej-Golińskiej stanowiło podobną trudność jak wspinaczka skalna. Wybór sposobu dotarcia na szczyt powinien być szeroki, by każda osoba mogła mieć alternatywę. Takie rozwiązania mogłyby spowodować pojawienie się większej liczby turystek na szlaku ze względu na łatwiejszy dostęp do szczytów tatrzańskich. Wiedziała jednak, że:

„Niezmaconemi [sic!] zaś pozostaną rozkosze estetyczne, wolne od fizycznego zmęczenia, a zwłaszcza nie przerwane widokiem spacerowych współobywateli, którzy żadnej z tych wyższych rozkoszy nigdy nie zaznali. (...) Wśród tej trwałości kształtów przyrody i dążeń ludzkiego ducha ukształtują się przecież odmiennie stosunki ludzkie, obok zwycięstw ducha ludzkiego nad naturą dokonać się musi ujarzmienie egoizmu uprzywilejowanych w imię praw i szczęścia ogółu”⁶⁹⁹.

Oprócz wrażeń estetycznych i obcowania z przyrodą były to: wzmocnienie sił fizycznych, nabycie wrażliwości moralnej, ukształtowanie się odmiennych poglądów życiowych⁷⁰⁰. Jednak według senator należało pamiętać o znalezieniu równowagi w podejmowanych działaniach. Feministyczne poglądy Daszyńskiej-Golińskiej sprawiły, że nie dzieliła aktywności na męską i kobiecą.

Najaktywniejszymi polskimi taterniczkami przed wybuchem I wojny światowej były: Wanda Herse, Wanda Jerominówna, Jadwiga Roguska-Cybulska czy Julia Zembatowa. Wszystkie brały udział w licznych przejściach taternickich, często w pierwszych wejściach, jednak niemal wyłącznie w towarzystwie męskim. Takie podejście mogło wynikać z ogólnopanującej sytuacji kobiet w społeczeństwie.

Inaczej postrzegały taternictwo Helena Dłuska i Irena Pawlewska, które stworzyły pierwszy samodzielny zespół taternicki w 1908 roku⁷⁰¹. Swoją działalnością górską pokazały, że aby rozwinąć samodzielne taternictwo kobiet nawet należy wspiąć się w zespołach damskich. W środowisku taternickim uważano, że:

„(...) dążą one do zupełnego wyemancypowania się od opieki mężczyzn, głoszą hasło pełnej samodzielności kobiet na najtrudniejszych nawet przejściach skalnych”⁷⁰².

⁶⁹⁹ Ibidem, s. 320.

⁷⁰⁰ Ibidem.

⁷⁰¹ B. Chwaściński, *Z dziejów... op. cit.*, s. 124.

⁷⁰² M. Świerz, *Polki... op. cit.*, ss. 7-8.

Na takie poglądy taterniczek wpływało też rodzinne wychowanie. Z domu rodzinnego wynosiły zamiłowanie do edukacji, podejmowanie aktywności społecznych, sportowych i górskich oraz postawę niezależności życiowej. Kilkadziesiąt lat później Irena Pawlewska potwierdzała swoje przekonanie o samodzielnym taternictwie kobiet:

„Kobiety na wspinaczce zupełnie dobrze dają sobie radę, są odpowiedzialne i wytrzymałe — mówi pani Irena. — W całej pełni popieram samodzielność kobiet w taternictwie. Nie wszyscy mężczyźni chcą się z tym zgodzić. W moich pierwszych latach wspinania zdecydowanym przeciwnikiem wprowadzania kobiet do taternictwa był Roman Kordys”⁷⁰³.

Na zmianę opinii o rozwoju samodzielnego taternictwa kobiet przez środowisko górskie mogły mieć przemiany cywilizacyjne na początku XX wieku. Szczególnie ważny był rozwój industrializacji oraz medycyny. Lekarze propagowali dbałość o higienę, kulturę fizyczną oraz uprawianie turystyki dla poprawy stanu fizycznego i psychicznego człowieka. Wówczas rozwinęła się idea aktywnego wypoczynku na świeżym powietrzu i kontaktu z naturą. Sam wysiłek fizyczny rozumiano szeroko, oprócz regeneracji sił, także jako rozwój osobowości odbywający się w środowisku przyrodniczym, co mogło przyczynić się do zwiększenia liczby turystów w Tatrach⁷⁰⁴.

Wpływ na zwiększone zainteresowanie się wycieczkami góorskimi mógł mieć także ruch lekarski. Medycy chcieli zmienić dostęp do służby zdrowia, którą zapewnioną miała tylko zamożniejsza grupa społeczna. Początkowo lekarze postawili sobie za cel poznanie potrzeb zdrowotnych najuboższej warstwy społecznej, zrealizowanie w praktyce idei powszechności i dostępności medycyny⁷⁰⁵. Zamierzali zwiększyć

⁷⁰³ M. Rewaj, *Z wizytą u Ireny Pawlewskiej-Szydłowskiej*, „Taternik” 1969, nr 3, s. 114.

<http://www.pza.org.pl/download/taternik/315599.pdf> (odczyt 23.04.2020).

⁷⁰⁴ Z. Mirek, *Cisza, milczenie, kontemplacja-zapoznane wartości turystyki*, „Wierchy” 2000, s. 6.

⁷⁰⁵ Tematyka ta była często podejmowana i omawiana już od XVIII wieku. Popularne były publikacje: H. F. Paulizki, *Medycyna dla ludu wiejskiego*, t. I–II, Wilno 1830, Ł. Gołębiowski, *Gry i zabawy niektórych stanów w kraju i w niektórych jego prowincjach.*, Warszawa 1830, J. Śniadecki, *O fizycznym wychowaniu dzieci*, Warszawa 1840, L. Bokiewicz, *Higiena popularna, czyli nauka zachowania zdrowia dla ludu wiejskiego.*, Poznań 1870, F. E. Bilz, *Nowe leczenie przyrodne: książka do nauczania i podręcznik leczenia przyrodnego i ochrony zdrowia.*, Lipsk 1903, H. Jaeger, A. Jaeger, *Higiena ubrania.*, Lwów 1907, P. Jaerschky, *Gimnastyka, światło i powietrze jako czynniki pielęgnujące zdrowie.*, Warszawa 1907, K. Ruppert, *Co każda kobieta na wsi powinna wiedzieć z nauki o zdrowiu, czyli higieny*, Kraków 1923, J. Śmiarowska, *Higiena kobiet we wszystkich okresach jej życia.*, Lwów 1924. Także poczytne czasopisma dla kobiet, np. w „Bluszczu”, „Tygodniku Mów i Powieści”, „Dobrej Gospodyni”, w czasopismach rodzinnych, np. „Kronice Rodzinnej” czy w periodykach poświęconych tematyce pedagogicznej np. „Dobrej Matce” i w czasopismach kobiecych o charakterze gospodarskim „Gospodyni Miejska i Wiejska” zamieszczano liczne artykuły z poradami i informacjami dotyczącymi zdrowia, higieny, przygotowywania zbilansowanych posiłków czy dbania o sprawność fizyczną i psychiczną.

świadomość ówczesnych ludzi. Przekonywali, że większość chorób była wynikiem nieprzestrzegania odpowiednich nawyków zdrowotnych i żywieniowych, braku higieny oraz wysiłku fizycznego⁷⁰⁶. Popularyzowano w szczególności aktywność fizyczną:

„W tym celu lekarze podejmowali różnorodne przedsięwzięcia organizacyjne – otwierali zakłady gimnastyczne, współtworzyli towarzystwa sportowe, umożliwiali aktywny wypoczynek młodzieży w ramach Towarzystw Kolonii Letnich, Korpusów Wakacyjnych i kolonii leczniczych”⁷⁰⁷.

Jedną z ważniejszych rzeczniczek higieny, pionierką zdrowia kobiecego, która walczyła o równouprawnienie kobiet na przełomie XIX i XX wieku, była doktor Justyna Budzińska-Tylicka⁷⁰⁸. „Tygodnik Ilustrowany” pisał o niej:

„(...) zjechała do nas i rozpoczęła w muzeum [Przemysłu i Rolnictwa - przyp. aut.]⁷⁰⁹ cykl odczytów *Hygiena Kobiety*, urządzonych staraniem Związku Równouprawnienia Kobiet i redakcji „Steru”. Prelegentka zna doskonale przedmiot i traktuje go w sposób ściśle naukowy, a pomimo to przystępnie”⁷¹⁰.

Takie odczyty dla kobiet pochodzących z różnych warstw społecznych były czasami jedynym źródłem informacji i wiedzy. Różnice w pochodzeniu, wykształceniu czy płci warunkowały wybór rodzaju aktywności fizycznej. Wśród inteligencji popularne były wyjazdy wypoczynkowe poza miasto. Jednak nie wszyscy mogli korzystać z tej formy spędzania wolnego czasu, dlatego postulowano rozbudowę przestrzeni miejskiej o parki i ogródki jordanowskie⁷¹¹. Zwiększające się prozdrowotne nastawienie społeczeństwa i dbanie o rozwój fizyczny przyczyniły się do wzrostu liczby osób na szlakach górskich, także kobiet, które – jak wspominał Mieczysław Orłowicz – nie mogły samodzielnie udawać się w góry⁷¹².

⁷⁰⁶ J. Budzińska Tylicka, *Hygiena kobiety i kwestje społeczne z nią związane*, Warszawa 1909, s. 3.

⁷⁰⁷ E. Kałamacka, *Zdrowotno-higieniczne aspekty wychowania fizycznego w poglądach i działalności polskich lekarzy do 1914 r.*, Kraków 2003, s. 280.

⁷⁰⁸ R. Bednarz-Grzybek, *Justyna Budzińska-Tylicka (1867-1936) poglądy na odżywianie*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 2013, s. 12-13.

⁷⁰⁹ Autor artykułu pisze o Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, które mieści się w Warszawie.

⁷¹⁰ [b.a.], *dr Justyna Budzińska-Tylicka*, „Tygodnik Ilustrowany” 1907, nr 50, s. 1028.

<https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/91/edition/64/content> (odczyt 21.04.2020).

⁷¹¹ E. Mazur, *Ruch dbałości o kulturę fizyczną kobiet w XIX i na początku XX w.*, [w:] *Kobieta i kultura czasu wolnego*, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa 2001, ss. 373-374.

⁷¹² M. Orłowicz, *op. cit.*, s. 7.

Przed wybuchem I wojny światowej kobieca turystyka górską stała się faktem. Zapewne wpłynęły na to opinie lekarzy i higienistów, którzy rekomendowali kobietom turystykę górską jako naturalny sposób wzmocnienia mięśni oraz utrzymania prawidłowej sylwetki. Tę modną wówczas tematykę podjęła lekarka i taterniczka Flora Mira Ogórek-Pankowa. Jej przekonanie na ten temat zrodziło się prawdopodobnie w wyniku własnych doświadczeń górskich oraz w toku dyskusji z mężem, lekarzem i taternikiem. W opublikowanym w „Taterniku” artykule *Kobieta a sport* poświęconym aktywności fizycznej kobiet, lekarka zachęcała je do podjęcia działalności turystycznej, ponieważ poprawia ona nie tylko kondycję fizyczną, ale również wpływa korzystnie na stan umysłu i kształtuje charakter⁷¹³.

Autorka podkreśliła, że kobiety udające się w Tatry musiały odznaczać się odwagą, determinacją i współpracą podczas wycieczki górskiej. Podjęła także kwestię stroju górskiego pań, który w tamtych latach budził kontrowersje w społeczeństwie⁷¹⁴. Ogórek-Panek przekonywała, że systematyczne uprawianie turystyki górskiej wzmacnia na tyle mięśnie i postawę kobiety, że nie trzeba nosić niewygodnej bielizny korygującej sylwetkę:

„Kobieta, która pokochała góry i trud pieszej wycieczki, (...) nie będzie potrzebowała gorsetu dla osiągnięcia tzw. „ładnej figury”⁷¹⁵.

Lekarka nie tylko opublikowała postępowy, jak na jej czasy, artykuł skupiający się na poprawie zdrowia kobiet, ale prowadziła również życie „nowoczesnej kobiety”. Skończyła studia medyczne, rozwijała się zawodowo i uprawiała wiele sportów: narciarstwo, pływanie, ale to o turystyce górskiej mówiła, że jest królową wszystkich sportów⁷¹⁶.

W działaniach taternickich dużą samodzielnością wykazywała się Helena Dłuska. Jej aktywność górską była dowodem odmiennych poglądów na turystykę tatrzańską kobiet. Ta idea pojawiła się u Dłuskiej już w latach młodości. Będąc jeszcze w gimnazjum, zabrała na wycieczkę w góry swoją koleżankę Halinę Kiltynowiczównę.

⁷¹³ F. M. Ogórek-Pankowa, *Kobieta a sport*, „Taternik” 1908, nr 1, s. 10.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/384289/edition/365738/content> (odczyt 25.04.2020).

⁷¹⁴ Szerzej na ten temat – Rozdział 5.

⁷¹⁵ Ibidem, s. 11.

⁷¹⁶ J. Mackiewicz, *Pierwsze kobiety z dyplomem lekarza na terenie zaborów rosyjskiego i austriackiego*, „Medycyna Nowożytna” 1999, nr 6, s. 95.

Sam Mariusz Zaruski był pod wrażeniem tej wyprawy na tyle, że postanowił o niej napisać w regionalnym czasopiśmie „Zakopane”:

„16, 17, 18 czerwca panny H. Dłuska i H. Kiltynowiczówna bez przewodnika przeszły przez szczyt Osobitej na noc do dol. Łatanej; następnego dnia na Wołowiec i granią przez obydwie szczyty Rohacza Ostrego i Rohacz Płaczliwy na przełęcz pod Przednim Zielonym, skąd powrót przez dol. Rohacką. Jeżeli weźmiemy na uwagę zupełny brak zamieszkałych schronisk w Tatrach Zachodnich i pustkę w górach w tym czasie – musimy przyznać uczestniczkom tej wyprawy obok samodzielności, niemały zasób odwagi i dzielności prawdziwej”⁷¹⁷.

Należy podkreślić, że Zaruski doceniał młodzież i był mocno zaangażowany w działalność harcerską. Jednym z jego ważniejszych założeń było, aby młodsze pokolenia uczyć nowych dziedzin i aktywności poprzez działanie. W młodzieżowych wycieczkach widział oprócz poznania krajoznawczego również, co ważniejsze, rozwój osobowości i charakteru młodego człowieka:

„Niewiele, być może, zostaje już lat do czasu, kiedy podróże młodzieży szkolnej będą traktowane nie jak dziś utylitarnie, jako sposób poznania własnego kraju, lecz wprost jako potrzeba rozwiniętej duszy młodzieńca, jako sposób rozwinięcia tej duszy bez względu na to, czy nabędzie on tam wiedzy praktycznej, czy nie nabędzie”⁷¹⁸.

Choć Zaruski głównie miał na myśli mężczyzn, którym, jak uważał, należy „zaszczepić” pragnienie poznania kraju, to ważne jest, że docenił samodzielną wycieczkę młodych turystek, które poradziły sobie w górskim terenie. Jakkolwiek nie propagował on wśród żeńskiej części młodzieży turystyki czy rekreacji, znał powszechnie panujące podejście społeczeństwa do wychowania i kształcenia dziewcząt, które rzadko umożliwiało im rozwój naukowy czy osobisty:

„W społeczeństwie, w którym wychowanie kobiece nacechowane jest ogromną biernością i zupełnym niemal brakiem zamiłowania do wszelkich cięższych sportów, przykład dzielnych turystek powinien być dla innych zachętą”⁷¹⁹.

⁷¹⁷ M. Zaruski, *Z Tatr*, „Zakopane” 1908, nr 17, ss. 7-8.

⁷¹⁸ M. Zaruski, *Na bezdrożach tatrzańskich*, Warszawa 1958, s. 132.

⁷¹⁹ Ibidem.

Zdawał sobie sprawę, że jest możliwe zmienienie tych zakorzenionych postaw, należy tylko pokazywać przykłady i zachęcać dziewczęta już od najmłodszych lat do rekreacji, turystyki i sportu.

Nie ma dowodów, czy opinia Zaruskiego o turystyce górskiej kobiet przyczyniła się do zwiększenia ich liczby na górskich szlakach. Można założyć, że artykuł ze względu na poczytność pisma miał spory zasięg i dlatego zwrócił uwagę na konieczność rozwoju kobiecej kultury fizycznej⁷²⁰. Jak podawał „Kurjer Poranny” z 1913 roku, sytuacja turystyki i sportu kobiet nie była dobra. Brakowało odpowiednich organizacji, struktur rządowych, obiektów sportowych, które przyczyniłyby się do rozwoju kobiecej kultury fizycznej:

„Liczba młodzieży i dorosłych uprawiających sport zwiększa się stale, wszelako nie w tej mierze jaka jest pożądana. Brak jeszcze dość dróg, któreby udostępniły różnego rodzaju sporty, oczywiście nie dla popisu, ale dla potrzeby kultury ciała. Ognisk sportowych w szerszym znaczeniu posiadamy tak mało, że na palcach można je policzyć. Zwłaszcza dla kobiet, choć obecnie dama nie potrzebuje niezbędnie kawalera do pomocy. Umie ona sama sobie radę dawać, czy to jako turystka (po naszymu <taterniczka>), czy jako hołdowniczka sportu saneczkowego czy wreszcie uprawiająca jazdę na <ski>. Nie da się zaprzeczyć, że nowomodny sport przyczynił się wiele do wyrobienia w kobiecie samodzielności”⁷²¹.

Ówczesnie problemem była niewystarczająca popularyzacja turystyki górskiej i taternictwa, ze względu na zbyt małą liczbę odpowiednich organizacji, które uczyłyby właściwych technik i zasad taternictwa. Ważne było podejście do turystek i taterniczek nieznanego autora powyższego tekstu, który podkreślał ich samodzielność, wyrobioną przez uprawianie turystyki górskiej, taternictwa i narciarstwa.

W pierwszych dwóch dekadach XX wieku zmieniło się również nastawienie do korzystania z usług przewodników czy z opieki męskiego przedstawiciela rodziny. Odrzucono taką pomoc, co pozwalało kobietom na stopniową samodzielność.

Po I wojnie światowej sport kobiecy, pomimo braku odpowiednich sprzętów, infrastruktury i szkoleń kadry trenerskiej stopniowo się rozwijał. Ze względu na odbudowę kraju po latach wojny, społeczeństwo i rządzący państwem nie byli

⁷²⁰ [b.a.], *Zawieszenie „Kuriera Porannego” w Warszawie*, „Nowości Ilustrowane”, 1906, nr 2, s. 13. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/425154/edition/400378/content> (odczyt 15.03.2019).

⁷²¹ Cytat za „Kurjer Poranny”, 23.12.1913.

<https://przekroj.pl/spoleczenstwo/kronika-sprzed-100-lat-2> (odczyt 3.12.2018).

zainteresowani rozwojem turystyki czy sportu kobiet. Mimo to w okresie międzywojennym pojawiały się aktywne działania na rzecz usamodzielnienia się sportu kobiecego na płaszczyznach organizacyjnej oraz prawnej⁷²². Powstawały wówczas stowarzyszenia i kluby dyscyplin sportowych uprawianych przez kobiety czy publikacje na ten temat. Rozwój kobiecego ruchu sportowego miał korzystny wpływ na taternictwo kobiece, ponieważ propagował i uświadamiał pogląd o kobiecie uprawiającej aktywności fizyczną.

Jedną z ważniejszych działaczek prosportowych była warszawska dziennikarka Kazimiera Muszałówna. Założyła pierwszą agencję prasową podejmującą tematy wyłącznie sportowe. Sama pisała liczne artykuły i felietony poświęcone tematyce sportowej (w tym o sporcie kobiecym), a jej działania miały na celu:

„Przekonać szerokie masy kobiece o potrzebie podniesienia ich sprawności fizycznej, wskazać środki urzeczywistnienia, służyć wynikami badań doświadczalnych – oto są drogi naszej pracy”⁷²³.

Te działania przyniosły rezultaty. Państwo zaczęło przejawiać zainteresowanie wychowaniem fizycznym i sportem kobiet. Powołano referaty kobiece przy Państwowym Urzędzie Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, Związku Polskich Związków Sportowych. Przygotowano także odpowiednie dotacje finansowe oraz zorganizowano dwa kongresy poświęcone wychowaniu fizycznemu kobiet w 1928 i 1934 roku⁷²⁴. Dla zwiększenia samodzielności oraz poziomu turystyki górskiej i taternictwa nie bez znaczenia była opinia społeczna na temat turystyki i sportu. Czasopisma „Start” i „Stadjon”, które były dedykowane sportowi kobiecemu, także podejmowały tematykę turystyki i taternictwa kobiet, co służyło propagowaniu dokonań turystycznych, narciarskich i taternickich przedstawicielek płci pięknej.

W początkowym okresie dwudziestolecia międzywojennego kobiet uprawiających taternictwo było mało. Na taki stan miała wpływ sytuacja społeczna po wojnie: należało skupić się na innych obowiązkach niż rozwijanie swoich zainteresowań, na które brakowało środków finansowych⁷²⁵. Innym powodem mogła być mniejsza liczba

⁷²² M. Rotkiewicz, *Geneza i początki sportu kobiecego w Polsce*, „Sport Wyczynowy” 1978, nr 6-71, ss. 71-76.

⁷²³ K. Muszałówna, artykuł wstępny „Start” 1927, nr 1, s. 2.
<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=359080> (odczyt 05.01.2019).

⁷²⁴ B. Tuszyński, *Prasa i Sport*, Warszawa 1981, s. 200.

⁷²⁵ M. Świerż, *O przyszłość Taternictwa*, „Przegląd Turystyczny” 1925, nr 1, s.10.

wybitnych taterników, od których potencjalne taterniczki mogłyby się uczyć techniki i pod ich okiem nabierać doświadczenia. Mimo, że niektóre z przedwojennych taterniczek kontynuowały swoją działalność górską (np.: Jerominówna, Zembatowa, Czarnocka-Karpińska) to był to zbyt krótki okres, by nowa generacja taterniczek zdobyła odpowiednie doświadczenie i mogła dorównać znakomitym poprzedniczkom. Nowa, czyli młodsza fala taterniczek charakteryzowała się małą samodzielnością. Zespół chcący rozwijać samodzielne taternictwo kobiet tworzyły Jadwiga Honowska najpierw z Zofią Czarkowską, a następnie z Zofią Krózkowską. Wpływ na ich postawę miała zmiana postrzegania roli życiowej kobiety i wynikające z niej: poprawa poziomu edukacji dziewcząt, większe możliwości podjęcia pracy oraz rozwijania swoich pasji. Mimo tego, taterniczki nadal budziły wiele emocji w środowisku taternickim – na ogół negatywnych. Jan A. Szczepański w 1926 roku napisał artykuł *Drogie taterniczki* (z nieznanych powodów nie opublikował artykułu), w którym przedstawił swoje poglądy na temat samodzielnego taternictwa kobiet⁷²⁶. Uważał, że kobiety nie są w stanie dorównać mężczyznom w taternictwie:

„Słabość fizyczna kobiet uniemożliwia im niemal w zupełności wielkie, wyczerpujące wyprawy. Dziwna nieodpowiedzialność w górach, brak umiaru i możliwości obiektywnej oceny niebezpieczeństw uniemożliwia im chodzenie w turnie bez opieki męskiej [...] Gdy zaś taterniczka próbuje się rządzić własną wolą, zaraz pojawiają się serie przeróżnych „przygód” nie zawsze kończących się wesoło”⁷²⁷.

Szczepański nie pisał pochlebnie o taterniczkach. Twierdził, że kobiety nie mogą być dobrymi taternikami:

„Jako towarzysz wycieczki odznacza się niewiasta zadziwiającym brakiem samodzielności. Nie interesuje ją ani opis drogi, ani zawikłane szczegóły rzeźby i krajobrazu, pogardza mapą czy szlakiem. Poddaje się przecież chętnie kierownictwu, cecha bardzo chwalebna. I trzeba przyznać, że jest zazwyczaj posłuszna. Chodzi na ogół powoli, druga przeszkoda w podejmowaniu wielkich przedsięwzięć.”⁷²⁸.

⁷²⁶, M. Czyż, *Jan Alfred Szczepański (1902-1991) teoretyk i ideolog alpinizmu (życie-działalność-twórczość)*, AWF Kraków, 2004, s. 159.

⁷²⁷Cytat za M. Czyż, *Jan Alfred Szczepański (1902-1991)...op. cit.*, s. 159.

⁷²⁸ Ibidem.

Uważał podobnie jak pozostali taternicy, że kobieta nie ma odpowiednich warunków psychofizycznych, by uczestniczyć w znaczących przedsięwzięciach, ale może z sukcesem wspinać się po łatwych trasach.

Taternicy traktowali wspinające się kobiety jako balast. Wynikało to z powszechnie utartego przekonania, że kobiety nie są zorganizowane, bywają mało dokładne i niecierpliwe, z tego powodu nigdy nie posiadają odpowiedniej techniki ani wiedzy taternickiej. Kobieta może zatem być tylko towarzyszką łatwych przejść skalnych, ponieważ:

„(...) na krótką metę wspina się nieźle, czasem: bardzo dobrze – a pokonywanie technicznych trudności jest wówczas dla niej arcyprzyjemnością. Z niepokojem patrzy na niektóre tajniki fachowego uzbrojenia taternickiego, odruchową awersję czuje zrazu do liny, której tajników używania bardzo długo zazwyczaj zgłębić nie może. Z drugiej strony nie ma żadnych skrupułów w zastosowaniu techniki worków z mąką, objaw przy dobrowolnym usuwaniu się na drugi plan zupełnie zrozumiały i może nawet pożyteczny. Jest roztargniona i nieuważana; te ostatnie objawy dosięgają chwilami wyżyn homeryckich”⁷²⁹.

Podstawą zgranego i odpowiedzialnego zespołu taternickiego było zaufanie. Jego brak w stosunku do współtowarzyszki liny również przejawiał się u taterników. Jan A. Szczepański przekonywał, że taterniczkę trzeba cały czas pilnować i za nią odpowiadać, a to powoduje, że taternicy nie chcą wspinać się na trudniejszych drogach tatrańskich z kobietami. Jako pierwszy przykład podał asekurację:

„Jest to bez wątpienia czynność jednostajna i nudna. Czyż nie przyjemniej rozkoszować się wówczas romantycznym widokiem, wszystkim tylko nie liną pętającą się gdzieś po skale? Z mężczyzną nie wykonywującym swych górskich zadań sprawa jest prosta: pozostawia się go w domu lub w schronisku. Temu, z którym się idzie wspólnie walczyć, musi się ufać. Jest to warunek podstawowy. I otóż: jak długo taternik nie będzie zupełnie pewien w skale swej towarzyszki – nie weźmie jej nigdy na prawdziwie groźną wyprawę i nie da jej nigdy przeżyć prawdziwie palących emocji”⁷³⁰.

⁷²⁹ Ibidem.

⁷³⁰ Ibidem.

Powyższe pejoratywne poglądy na długo utarły się w środowisku taternickim. Obraz odważnego taternika, który przekracza własne możliwości psychofizyczne, pokonuje trud drogi skalnej i balansuje na granicy śmiertelnego niebezpieczeństwa, mógł zostać zachwiany, kiedy podobne wyniki taternicze uzyskała kobieta. Obniżyłoby to wartość dokonań górskich taterników. Tak więc kobiety mogły być wyłącznie drugorzędym towarzyszem w zespole taternickim.

Szczepański, prawdopodobnie pod wpływem doświadczeń taternickich z kobietami (wspinał się z np.: Heleną Dębińską czy Jadwigą Honowską), zmienił swoje krytyczne poglądy na temat taterniczek. Twierdził później, że należy mówić o taterniczkach, które mogą na równi z mężczyznami rywalizować na tych samych drogach skalnych, a nie o samodzielnym taternictwie kobiecym. Według Szczepańskiego, wpływ na uzyskanie równości płciowej w taternictwie mógł mieć rozwój sportu kobiecego i wzrost u kobiet świadomości postawionych celów. Jednak był odosobniony w swojej opinii, ponieważ pozostali taternicy nadal intensywnie dyskutowali nad sensem obecności kobiety w górach, a nawet wręcz przekonywali, że kobieta z liną i czekaniem traci swoją kobiecość.

Wielu taterników lekceważąco traktowało swoje koleżanki:

„W niekończących się pogaduszkach schroniskowych i tych po powrocie na niziny wciąż powraca temat nieudolności kobiety na terenie działalności wysokogórskiej. W ogniu nie zawsze rzeczowych dyskusji zostaje kobieta przez złośliwych spychana do roli partnerki górskiego współwyczynu – zazwyczaj nieco słabszej fizycznie i mniej doświadczonej – do roli bezmyślnego a uciążliwego balastu”⁷³¹.

Przeświadczenie taterników o gorszych warunkach psychofizycznych wspinających się kobiet wynikało zapewne z głęboko zakorzenionych poglądów o roli kobiet w społeczeństwie, pochodzących jeszcze z poprzedniego stulecia. Trudno było zmienić taką krytyczną postawę, która panowała nie tylko na tatrzańskim gruncie, ale i alpejskim. Podłoże stwierdzeń, że kobieta uprawiająca taternictwo nie może być równorzędnym partnerem mężczyzny wynikało zatem z ogólnie przyjętego przez społeczeństwa europejskie, a także amerykańskie podejścia do miejsca kobiety.

⁷³¹ H. Ptakowska-Wyżanowicz, *Od krynoliny... op. cit.*, ss. 75-76.

W 1927 roku podczas zebrania Sekcji Taternickiej AZS w Krakowie Stanisław Krystyn Zaremba wygłosił referat na temat samodzielnego taternictwa kobiet pt. *Uniwersalizm i indywidualizm w taternictwie*, po którym rozgorzała krótka dyskusja o działalności taternickiej kobiet w Tatrach. Głównym powodem było krytyczne nastawienie samego autora, który mówił „o zabieraniu na wyprawy miłych, lecz niesamodzielnych towarzyszek”⁷³². Na niechętne słowa Zaremby odpowiedział Jan Alfred Szczepański, który tym razem stanął w obronie taterniczek. Na kolejnym zebraniu Sekcji (odbyło się 2 grudnia 1927 roku) wygłosił referat *Uwagi o taternictwie kobiecym*. Zwrócił w nim uwagę, że wspomniane opinie taterników są zbyt emocjonalne i uwarunkowane staromodnymi poglądami na dążenia do równouprawnienia kobiet w każdej dziedzinie życia:

„Taternictwo kobiece jest tym faktem w taternictwie, do którego podchodzi się albo ze spastycznym uśmiechem albo wręcz – co gorsza! – z drwiną, albo znowuż z przesadnymi nadziejami i entuzjazmem, jeszcze nie usprawiedliwionym realnymi rezultatami”⁷³³.

Szczepański potwierdził, że kobiety były traktowane jako niepotrzebne obciążenie i same też przyczyniły się do takiej opinii, ponieważ niejednokrotnie turystki i taterniczki zachowywały się nieodpowiedzialnie (gubiły drogę, zakładały nieodpowiednie ubranie, nie pracowały nad wzmocnieniem kondycji fizycznej itp.).

Widoczna zmiana w postrzeganiu kobiet w Tatrach zarówno przez nie same, jak i przez przedstawicieli środowiska taternickiego nastąpiła dopiero w połowie okresu międzywojennego, co tak wspomina Wawrzyniec Żuławski:

„Był to okres [tj. przełom lat dwudziestych i trzydziestych], w którym rozwijało się silnie również i kobiece taternictwo. Padały coraz częściej hasła o usamodzielnieniu się taternickim kobiet, o uniezależnieniu od mężczyzn, a nawet o dorównaniu im w wysokogórskim wyczynie”⁷³⁴.

Przyczynić do tego mogła się także poprawiająca się sytuacja kobiet w sporcie w latach 30. XX wieku. Wtedy nastąpił rozkwit udziału kobiet w różnych dyscyplinach

⁷³² [b.a.], *Z Sekcji Taternickiej A.Z.S. w Krakowie*, „Taternik” 1928, nr 3, s. 72.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/401864/edition/379452/content> (odczyt 06.01.2019).

⁷³³ Cytat za M. Czyż, *Jan Alfred Szczepański ... op. cit.*, s. 157.

⁷³⁴ W. Żuławski, *Sygnaly ze skalnych ścian. – Tragedie tatrzańskie. – Wędrówki alpejskie. – Skalne lato*, wyd. 4, Warszawa 1985, s. 143.

sportowych w Polsce. Zawodniczki charakteryzowała duża determinacja i chęć osiągnięcia wysokiego wyniku sportowego. Pomimo, że w krajach zachodnioeuropejskich ten proces rozwoju sportu kobiecego rozpoczął się wcześniej, to Polki starały się dorównać sportowym rywalkom, tak aby z nimi konkurować na równym poziomie. Dobre wyniki sportswomenek przyczyniły się do rozpowszechnienia w społeczeństwie wizerunku kobiety uprawiającej sport, rekreację, a także turystykę. Jednak trudno było przekonać samych taterników do idei samodzielnej wspinaczki pań. Nadal uważali oni, że taternictwo jest sprzeczne z naturą kobiet: „niewiasta z liną i czekaniem traci swój urok”⁷³⁵. Taternicy (np.: Wacław Zakrzewski i Adam Sokołowski) sceptycznie podchodzili do poglądów feministycznych dotyczących działalności górskiej i kategorycznie podkreślali, że kobieta nie może poradzić sobie psychicznie w wyższych partiach gór ze względu na warunki atmosferyczne, obciążenie fizyczne, zwiększony stres i potrzebną koncentrację. Zofia Krótkowska, zaliczana wówczas do jednych z lepszych taterniczek, skrytykowała koleżanki (nie odnosząc się do nikogo personalnie, można przypuszczać, że miała na myśli te taterniczki, które wspinają się wyłącznie w zespołach mieszanych, np. Roguska-Cybulską), za brak „motywu walki sportowej i tzw. nauki taterniczej”⁷³⁶.

Napiętą sytuację podczas sekcyjnego spotkania, wynikającą z różnic poglądów dotyczących miejsca kobiet w taternictwie, załagodził ówczesny prezes Sekcji – Marian Sokołowski, który podpierając się wybitnymi dokonaniem alpinistek, zakończył dyskusję. Należy przypomnieć, że alpinistki dużo wcześniej niż taterniczki zaczęły uprawiać alpinizm wyłącznie w zespołach kobiecych, widząc w takim działaniu większe możliwości rozwoju samodzielności górskiej u kobiet.

Dążenie przez taterniczki do samodzielności budziło duże emocje i było tematem wielu dyskusji. Prawdopodobnie to Jan A. Szczepański anonimowo zamieścił krótką notatkę w „Przeglądzie Turystycznym”, w której pisał o początku nowej ery samodzielnego taternictwa kobiet⁷³⁷. Chciał w ten sposób zwrócić uwagę społeczeństwa na ten problem:

„Taterniczki nasze uczą się na razie od mężczyzn. Uczą się, aby osiągnąć tę sprawność, która im potem pozwoli samym pokazać co umieją. Rezultaty - już dają do myślenia. [...] A zatem: to istotne, samodzielne taternictwo kobiece rodzi się

⁷³⁵ [b.a.], *Z Sekcji Taterniczej A.Z.S. w Krakowie*, „Taternik” 1928, nr 3, s. 73.

⁷³⁶ Ibidem.

⁷³⁷ [b.a.], [b.t.], „Przegląd Turystyczny” 1927, nr 7-8, s. 20.

wbrew wszystkim co sam ongiś twierdziłem. Jest ono niezawodnie w początkowych stadiach rozwoju, nic go w nim jednak nie powstrzyma. Pójdzie zaś tak szybko na przód jak mu to w ogóle dyktują rozpędzone czasy dzisiejsze. Wyjaśnię zabawiając się w proroka: w sezonie 1928 będziemy świadkami pierwszego wyłącznie kobiecego przejścia, dróg bardzo trudnych i nadzwyczaj trudnych. Z tą chwilą trzeba będzie zrewidować pokutujące pojęcie o fizycznej niemożliwości opanowania taternickiego Tatr przez niewiastę. Nie taki diabeł straszny jak go malowano. Potrzeba odpowiedniego quantum doświadczenia. To doświadczenie nabywane jest coraz szybciej i wszechstronniej. Dlatego zakończę żartobliwą trawestacją pewnego patetycznego powiedzenia „będzie taternictwo kobiece, co mówię!? Już jest taternictwo kobiece”⁷³⁸.

Była to obiektywna ocena ówczesnego miejsca kobiet w taternictwie. Spora grupa taterników podzielała opinię o braku u kobiety odpowiednich warunków fizycznych kobiet potrzebnych w taternictwie, nie zastanawiali się natomiast jak pomóc właściwie rozwijać już istniejące taternictwo kobiece. Możliwe jest, że taterniczki będące członkami sekcji TT chciały przeciwstawić się negatywnym opiniom na temat samodzielnych przejść kobiecych.

Postanowiły wspinać się w kobiecych zespołach i zamierzały nawiązać kontakt z zagranicznymi żeńskimi klubami alpinistycznymi. Jednak wszystkich podjętych przez nie działań nie udało się zrealizować. Dużą rolę w rozwoju samodzielnego taternictwa kobiet odegrały Króowska i Honowska. Stworzyły pierwszy powojenny zespół kobiecy, udowadniając taternikom, że płeć nie ma znaczenia w osiągnięciach taternickich. Z kolei siostry Marzena i Lida Skotnicówna, a ściślej Marzena podkreślała:

„(...) kobieta, równie jak i mężczyzna, nie tylko potrafi się w górach doskonale orientować i dawać sobie radę z przeciwnościami wszelkiego rodzaju, ale także zdoła pokonać najwyższą kategorię trudności wspinaczkowych, łącznie z umiejętnością posługiwania się liną, hakami itd.”⁷³⁹.

Nakreśliła też zadania do realizacji, jakie były konieczne do rozwoju taternictwa kobiecego:

⁷³⁸ Cytat za M. Czyż, *Jan Alfred Szczepański ... op. cit.*, s. 159.

⁷³⁹ J. Roguska-Cybulska, *Do młodych taterniczek... op. cit.*, ss. 9-10.

„(...) skoordynowanie ruchu taternickiego kobiecego, prowadzenie jego statystyki, utrzymywanie kontaktu z podobnymi ugrupowaniami kobiet za granicą, wreszcie zajęcia miejsca w historii taternictwa oraz czynny udział w literaturze i dziennikarstwie tego sportu”⁷⁴⁰.

Swoimi pomysłami chciała stworzyć w przemyślany i zaplanowany sposób, podstawy rozwoju taternictwa kobiet, które przyczyniłyby się do powolnego wzrostu samodzielności taternickiej kobiet. Siostry w ciągu swojej krótkiej taternickiej działalności dokonały wspólnie lub z innymi taterniczkami kilku przejść w zespołach wyłącznie kobiecych. Nie wiadomo czy wówczas została przyjęta wspólna koncepcja rozwijania samodzielnego taternictwa kobiet przez taterniczki. Prawdopodobnie nie, gdyż prekursorki rozwijania idei wyłącznie kobiecego taternictwa nie pozostawiły rozpoczętych działań, które kolejne taterniczki mogłyby kontynuować. Wśród taterniczek brakowało liderek, które mogłyby stworzyć na wzór zachodnich krajów kobiece stowarzyszenie taternickie. Takie stowarzyszenie miałoby kluczowe znaczenie dla rozwoju samodzielności taterniczek, ponieważ pomogłoby przygotować program rozwoju kobiecego taternictwa, ułatwiłoby nawiązanie kontaktów z przedstawicielkami alpinistycznych klubów, od których taterniczki mogłyby czerpać wiedzę i doświadczenie.

Niestety, pomysły te nie zostały zrealizowane z powodu górskiej śmierci obu kobiecych zespołów. Po tych wydarzeniach, powrócił temat samodzielności taterniczek. Negatywną opinię o kobietach wyrażał polski ideolog taternictwa poprzedniego okresu Roman Kordys:

„Kobieta, która – o ile nie jest weiningerowskim typem męskim czy półmęskim, odzianym przez niezbadaną tajemnicę Stwórcy w ciało niewieście - nie ma nic do powiedzenia w taternictwie i nigdy rasowym taternikiem nie będzie, tak jak nie może być myślicielem, wodzem, czy wynalazcą, ale która jak nikt inny na świecie odczuwa i chłonie przepiękny urok męskiego czynu”⁷⁴¹.

Kordys jak większość środowiska taternickiego uważał kobietę za osobę, która nie nadaje się do wykonywania odpowiedzialnych czynności.

⁷⁴⁰ K. Heska-Kwaśniewicz, *„Miłość jak przepaść” Julian Przyboś i góry*, Katowice 1998, s. 6.

⁷⁴¹ R. Kordys, *Taternictwo wczoraj, dziś i jutro*, „Taternik” 1929, nr 3, s. 58.

W dyskusjach przywoływano tragiczne wypadki taterniczek, bo one właśnie zahamowały dokonującą się ewolucję poglądów dotyczących samodzielnej wspinaczki kobiet i w ogóle kobiecego taternictwa. Śmiertelne wypadki kobiecych zespołów zrodziły dalsze negatywne komentarze na temat samodzielności taterniczek, a nawet podważały możliwość rozwoju kobiecego taternictwa. Roguska-Cybulska napisała artykuł skierowany do młodych taterniczek, który ukazał się w czasopiśmie „Zakopane”:

„Drogie towarzyszki z Tatr... nie zdobywajcie w samodzielnych wyczynach sławy dla wspinactwa [sic!] kobiecego kosztem dobrej opinii o naszym rozsądku i za cenę krytyki naszej próżności! Jeśli nic już Was od Tatr odciągnąć nie zdoła, stopniujcie umiejętnie skalę trudności. Przejdźcie gruntowną praktyk techniki wspinaczej pod dobrym kierunkiem! Pamiętajcie przy tym o doborze sił towarzyszy!... Wspinactwo [sic!], ten najtrudniejszy ze sportów wymaga bezwzględnego uzupełniania sił kobiecych siłami mężczyzn...”⁷⁴².

Między innymi takie poglądy wstrzymały działania w kierunku usamodzielnienia się taterniczek. Środowisko taternicze ponownie zaczęło postrzegać kobietę jako drugorzędny wspinaczka:

„Taterniczek było wówczas jeszcze niewiele i oczy wszystkich były zwrócone nie tylko na nie, ale i na towarzyszących im w górach wspinaczy”⁷⁴³.

Taternicy podkreślali, że kobiety muszą się od nich uczyć ~~podczas~~ pokonywania dróg taterniczych, dlatego lepiej, gdy wspinają się w zespole mieszanym. Jedną z lepszych narciarek i taterniczek lat 30. XX wieku Jabłczyńska-Jędrzejewska uważała, że taternictwo kobiece nie może polegać na wspinaniu się wyłącznie w zespołach mieszanych lub prowadzeniu tylko prostych fragmentów dróg skalnych⁷⁴⁴. Porównując sytuację taternictwa kobiecego do alpinizmu kobiecego, zauważyła wieloletnie opóźnienie w podjęciu działań rozwijających samodzielne taternictwo kobiet⁷⁴⁵. Jabłczyńska miała nadzieję, że taterniczki wzorując się na zagranicznych alpinistkach spowodują, iż:

⁷⁴² J. Roguska-Cybulska, *Do młodych taterniczek...* op. cit., s. 1.

⁷⁴³ J. Roguska-Cybulska, *Wspomnienie...* op. cit., s. 74.

⁷⁴⁴ H. Jabłczyńska, *Walka o równouprawnienie...* op. cit., ss. 8-9.

<http://mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=72221> (odczyt 06.01.2019).

⁷⁴⁵ Ibidem.

„(...) taternictwo kobiece ruszy z miejsca i nie będzie „pewnym chodzeniem po śmierć” – wbrew druzgocącym i grobowym argumentom obecnej taterniczej generacji”⁷⁴⁶.

Poglądy na temat kobiet aktywnie uczestniczących w rozwoju turystyki tatrzańskiej i taternictwa budziły różnie skrajne emocje. Nieprzychylność przejawiała się również w wypowiedziach kobiet, np. malarki i miłośniczki Tatr Wandy Gentil-Tippenhauer, która pisała, że „fizjologicznie i rozumowo rzecz biorąc, nie jest alpinizm wymarzoną domeną kobiecej działalności”⁷⁴⁷. Niemniej jednak, pierwsze turystki tatrzańskie swoimi nowoczesnymi, jak na owe czasy, działaniami górskimi, zainteresowały społeczeństwo, chociaż nie przyczyniły się do zmiany nastawienia społecznego do kobiet chodzących po górach. Powolne zmiany w nastawieniu społeczeństwa do miejsca i roli kobiet przyniosły dopiero działania ruchu feministycznego. Nie przełożyło się to bezpośrednio na postawę środowiska górskiego.

W środowisku górskim pojedyncze kobiety zdawały sobie sprawę z wartości dokonań taterniczek. Przyglądano się im, ale nie wspierano kobiet w dążeniu do osiągnięcia samodzielności górskiej. Taternicy ograniczali się w większości do wyrażania niechętnych komentarzy na ten temat⁷⁴⁸. Błędem w kształtowaniu opinii taterników był fakt, że skupili się nie na roli samodzielnego taternictwa kobiecego, ale nad możliwościami kobiet podczas przejść górskich. Taterniczki, których ogólna sytuacja społeczna po I wojnie światowej uległa poprawie, stały się bardziej odważne w swoich taternickich działaniach. Te były ukierunkowane na wydostanie się spod opieki mężczyzn. Pełna akceptacja samodzielnego taternictwa kobiet jednak nie nastąpiła, a tragiczne wypadki kobiecych zespołów taternickich zatrzymały postępującą ewolucję poglądów. Śmierć taterniczek w górach nie tylko wydawała się potwierdzać słuszność dawnych przekonań, ale także zabrała najlepsze propagatorki polskiego kobiecego taternictwa. Później ewolucję wstrzymała dodatkowo II wojna.

⁷⁴⁶ Ididem, s. 9.

⁷⁴⁷ W. Gentil-Tippenhauer, *SOS w Tatrach*, s. 286.

⁷⁴⁸ E. Roszkowska, 'A woman will never become a genuine climber ...'. *An Outline of the History of Polish Female's Alpinism*, „The International Journal of the History of Sport” 2020, ss. 771-790.

Zakończenie

Przedmiotem inicjatywy badawczej podjętej w pracy były – w najogólniejszym ujęciu – poznanie (czy raczej poznawanie) i opis ewolucji form obecności kobiet w dziejach polskiej turystyki tatrzańskiej i taternictwa do 1939 roku. Ta nadrzędna dyrektywa poszukiwawcza miała – w założeniu – uwzględniać następujące zagadnienia badawcze: pogłębioną analizę kulturowych (kulturowo-obyczajowych) oraz społecznych uwarunkowań aktywności turystycznych i taternickich polskich kobiet w Tatrach oraz postawy środowiska taternickiego wobec wspinaczkowej działalności Polek. Miała ona również pokazać związek alpinizmu kobiecego uprawianego w Alpach z turystyką tatrzańską i taternictwem kobiet. Wzbogacenie pracy o zarys dziejów kobiecego alpinizmu miało dwa cele. Było nimi przedstawienie pełnego rozwoju aktywności tatrzańskich, a także poszerzenie zasobu wiedzy o działalności górskiej kobiet.

Badania potwierdziły postawioną hipotezę, tzn. ewolucja turystyki i taternictwa kobiet była uzależniona od tego, co się działo w „świecie nizin”. Aktywności górskie uprawiane są przez osoby funkcjonujące w jakimś określonym środowisku, więc zasady tam funkcjonujące mimowolnie zostają przeniesione na wszystkie realizowane przedsięwzięcia. W omawianym okresie działalność górską podejmowały osoby pochodzące z wyższych sfer, mieszczaństwa czy inteligencji, a więc również zaangażowane w życie kulturowe swojego codziennego otoczenia. W te kulturowe i społeczne okoliczności niejako „uwikłana” była ich aktywność w Tatrach.

W historycznym rozwoju turystyki i wspinaczki Polek w Tatrach hamującą w stopniu istotnym rolę odgrywały społeczne i kulturowe (nie zaś biologiczne) uwarunkowania i konteksty, w jakich przyszło im żyć i działać. Szczególnie opóźniające znaczenie miały tradycyjne wzory obyczajowe. Inspirującymi bodźcami były natomiast: emancypacja kobiet i feminizm „pierwszej fali”, którego częścią był ruch sufrażystek. Innego rodzaju inspiracje płynęły z Alp, gdzie postęp w turystycznej i wspinaczkowej działalności kobiet był szybszy.

Kobiety zaznaczały swoją obecność w Tatrach niemal od początku dziejów turystyki tatrzańskiej czy taternictwa i niezależnie od panującego powszechnie przekonania o dominacji mężczyzn w górach ⁷⁴⁹. Taka opinia miała źródło w trudnych warunkach terenowych i atmosferycznych, w jakich uprawiano górskie aktywności, ale

⁷⁴⁹ E. Roszkowska [Kuczaj-Jasińska], *Początki samodzielnego taternictwa kobiecego ... op. cit.*, s. 379.

i w fakcie, że statystycznie więcej mężczyzn je podejmowało⁷⁵⁰. Niewielka liczba kobiet uprawiających turystykę tatrzańską i taternictwo nie wynikała z mniejszych zdolności czy możliwości psychofizycznych, lecz z kulturowych stereotypów⁷⁵¹.

Analiza dziejów turystyki tatrzańskiej, taternictwa i alpinizmu kobiecego wykazała, że pozycja i wyniki górskie kobiet nigdy nie były równe osiągnięciom mężczyzn⁷⁵². Wpływ na to miało wiele czynników, które można podzielić na wewnętrzne (podmiotowe) i zewnętrzne (społeczno-kulturowe).

Do grupy czynników wewnętrznych zaliczyć można potrzeby podróżowania, motywy uprawiania aktywności górskiej, czy zaspokajanie przez kobiety własnych aspiracji i dążeń rywalizacyjnych⁷⁵³. Możliwość realizacji powyższych potrzeb poprzez udział w wycieczce tatrzańskiej czy uprawianiu taternictwa była również sposobem przeciwdziałania monotonii życia i szansą na rozbudowanie wartości wewnętrznych człowieka⁷⁵⁴. Można pokusić się o wskazanie celu pragmatycznego w podejmowaniu aktywności górskich przez kobiety, ponieważ dzięki swoim sukcesom zdobywały szacunek, podziw, uznanie także poza środowiskiem taternickim. Wspinające się kobiety obalały tradycyjne wzorce obyczajowe i wkraczając w „męski świat gór” pretendowały do uzyskania wolności nie tylko w górach, ale w każdej przestrzeni życiowej.

W grupie czynników podmiotowych można wyróżnić także element psychologiczny, ponieważ kobiety poprzez aktywność górską poszukiwały swojej tożsamości, kształtowały charakter. Odznaczały się silną wolą, odwagą i determinacją, co udowadniają niebanalne życiorysy turystek tatrzańskich i taterniczek. Taternictwo i alpinizm połączone są z umiłowaniem przyrody, poczuciem estetyki czy umiejętnością pokonywania przeszkód. Kobiety są bardziej uwrażliwione na te wartości i dlatego taterniczki mogły czerpać więcej doznań z wycieczek górskich niż mężczyźni.

Z kolei w grupie czynników zewnętrznych wyróżnić należy przemiany sposobu spędzania czasu wolnego, uwarunkowania ekonomiczno-gospodarcze, biologiczne

⁷⁵⁰ E. Roszkowska, 'A woman will never become a genuine climber ...!'. *An Outline of the History of Polish Female's Alpinism*, „The International Journal of the History of Sport” 2020, ss. 771-790.

⁷⁵¹ A. Dzik, *Kobieta w męskim świecie – konflikt czy spójność ról? Studium socjologiczne kobiet uprawiających „męskie” sporty. Na przykładzie wspinaczki wysokogórskiej, narciarstwa wysokogórskiego oraz ekstremalnych rajdów przygodowych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2008, nr 1, ss. 119-120.

http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume6/PSJ_4_1_Dzik.pdf (odczyt 20.12.2021).

⁷⁵² Z. J. Ryn, *Góry Medycyna Antropologia*, „Medycyna Praktyczna”, Kraków 2016, s. 384

⁷⁵³ T. Łobożewicz, *Turystyka jako forma kultury fizycznej w życiu człowieka*, Warszawa 1988, s. 8.

⁷⁵⁴ J. Blecharz, *Motywacja jako podstawa sukcesu w sporcie* [w:] *Psychologia sportu w treningu dzieci i młodzieży*, pod red. M. Krawczyńskiego, D. Nowickiego, Warszawa 2004, ss. 59-72.

i zdrowotne, demograficzne, społeczno-kulturowe, przyrodniczo-geograficzne, technologiczne i polityczne.

Z przeanalizowanego materiału badawczego wynika, że role społeczne kobiet ewoluowały, a proces ten postępował nawet w ciągu kilku lat. Istotnie zmieniło się miejsce kobiety w strukturze rodziny. Propagowany przez XIX i XX wiecznych filozofów model rodziny Arystotelesa, w którym to dom jest królestwem, a ojciec królem, uległ zmianie⁷⁵⁵. Na przeobrażanie się miejsca kobiety w społeczeństwie w największym stopniu oddziaływały przemiany społeczno-kulturowe. Można tutaj wyróżnić zmiany prawne, ekonomiczne, zjawiska społeczne i obyczajowe.

Kobiety stopniowo otrzymywały więcej praw – prawa społeczne, polityczne, obywatelskie. Wśród zjawisk społecznych można zaakcentować przemiany obyczajowe, dzięki którym kobiety zyskały większą swobodę społeczną i publiczną. Nie bez znaczenia była możliwość edukacji dziewcząt i nauka zawodu, co było powiązane z postępowaniem nauki, techniki i medycyny. Powyższe przemiany pozwoliły na tworzenie się nowego wizerunku kobiety – kobiety wyedukowanej, pracującej i rozwijającej się zawodowo oraz prywatnie, realizującej swoje pasje⁷⁵⁶. Mocno zauważalną przemianą w obrębie przekształcania się miejsca kobiet w turystyce tatrzańskiej i taternictwie było rozszerzenie aktywności fizycznej w sferze publicznej oraz wyzwolenie się spod „opieki” mężczyzn. Nowa rola kobiety stawiała ją w charakterze partnera mężczyzny, który może rywalizować z nim w wielu dziedzinach. Jedną z takich dziedzin, którą eksplorowały, była właśnie turystyka górską. Kobiety szczególnie odnalazły się w turystyce tatrzańskiej, torując tymi działaniami drogę przyszłym taterniczkom. Jednakże taterniczki nie miały znaczącego wpływu na rozwój taternictwa, w którym to, podobnie jak i w rozwoju ideologii taternictwa, prym wiodli mężczyźni-taternicy⁷⁵⁷.

Na rozwój turystyki tatrzańskiej i taternictwa kobiet wpłynęły niewątpliwie również przemiany społeczne, kulturowe i polityczne zachodzące na terenie Zakopanego i okolic. Systematyczny wzrost popularności Podhala, jako miejsca uzdrowiskowego i wypoczynkowego inspirującego artystów, przyciągającego turystów czy miłośników Tatr, powodował przeobrażenie roli kobiet zarówno mieszkających

⁷⁵⁵ S. White, *Równość*, Warszawa 2008, ss. 163-164.

⁷⁵⁶ D. Kałwa, *Model kobiety aktywnej na tle sporów światopoglądowych. Ruch feministyczny w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, pod red. A. Żarnowskiej, A. Szwarca, Warszawa 2000, ss. 135–153.

⁷⁵⁷ Ważniejsi z nich to: Karol Englisch, Roman Kordys, Stanisław Konstanty Zaremba, Jan Alfred Szczepański.

na tym obszarze, jak i przyjezdnych. Wzrost zaludnienia w Zakopanem datuje się na przełom XIX i XX wieku, co pokrywa się także z popularnością funkcji wypoczynkowej oraz zdrowotnej Zakopanego. Z tym wiąże się również napływ większej liczby kobiet na Podhale, chcących podjąć zatrudnienie w pensjonatach, salonach artystycznych, sklepach itp. lub osiedlić się tu na stałe⁷⁵⁸. Zakopane w czasie zaborów było ważnym ośrodkiem kulturowo-patriotycznym co również było czynnikiem zachęcającym do przyjazdu pod Tatry.

Ruch emancypacyjny na terenach polskich rozwijał się w odmiennych warunkach niż w pozostałych europejskich krajach, będąc też mniej radykalnym⁷⁵⁹. Uwarunkowane było to dziejami Polski, szczególnie tymi okresami, kiedy na kobietach spoczywał obowiązek zapewnienia rodzinie bytu – musiały pracować⁷⁶⁰. Po drugie, katolicyzm i kult maryjny na ziemiach polskich powodował okazywanie większego szacunku kobietom. Bez wątpienia symbol *Matki Polki*, czyli kobiety oddanej rodzinie i szerzącej idee patriotyczne przyczynił się do uznania kobiet godnymi i szanowanymi przez naród obywatelkami. Stąd też ruch kobiecy nie feminizował radykalnie narodu, a raczej zlaicyzował feminizm⁷⁶¹. Polki także aktywne były na polu turystyki i sportu, choć nieco mniej energiczne, niż kobiety w krajach zachodnioeuropejskich, czego przyczyną może być wychowanie dziewczynek, którym nie wpajano wartości uprawiania aktywności ruchowych, nie wspominając już o konkutowaniu w wybranych dyscyplinach. Ten stan uzasadnia wypowiedź Mieczysława Orłowicza na temat rozwoju turystyki górskiej kobiet w Polsce w latach 20-30. XX wieku. Popularyzator turystyki i krajoznawstwa uważał, że nie jest to ruch samodzielny oraz masowy i dostrzegł, że przeważnie udział kobiet w turystyce górskiej ma charakter towarzyski, a wycieczki odbywają się w składzie mieszanym⁷⁶². Środowisko górskie również nie wspierało rozwoju taternictwa kobiecego, jakkolwiek temat był podejmowany w czasie różnych dyskusji, postawa była raczej bierna. Tragiczne wypadki Krórowskiej i Honowskiej czy siostr Skotnicównien spotęgowały negatywne opinie na temat rozwoju samodzielnego

⁷⁵⁸ T. Gąsowski, *Rozwój demograficzny Zakopanego*, [w:] *Zakopane. Czteryście lat dziejów*, pod red. R. Dutkovej, Kraków 1991, t. 1, s. 399.

⁷⁵⁹ A. Szudarek, *Kwestia kobieca, transnarodowość i social network. Międzynarodowe zjazdy działaczek organizacji kobiecych do 1914 roku*, [w:] *Ruchy Kobiety na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan Badań i Perspektywy*, pod red. M. Dajnowicz, A. Miodowskiego, Białystok 2020, ss. 455-458.

⁷⁶⁰ A. Wójtewicz, *Kobiety w przestrzeni dziewiętnastowiecznego społeczeństwa. Rekapitulacja*, „Litteraria Copernicana” 2017, nr 2, s. 113.

⁷⁶¹ N. Mathur, *Women's physical culture in Poland from the late 19th Century until the collapse of communism*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2013, s. 24.

⁷⁶² M. Orłowicz, *Ruch turystyczny w Polsce i Czechosłowacji*, „Start” 1928, nr 3, ss. 6-7.

taternictwa kobiet. Pewnym paradoksem było okazywanie szacunku turystkom i taterniczkom przez współtowarzyszy, jednak kiedy kobiety zaczynały osiągać lepsze wyniki czy dążyć do samodzielności, wówczas pojawiały się wzmożone dyskusje środowiska tatrzańskiego na temat rozwoju samodzielnej aktywności kobiet w Tatrach.

Na przestrzeni wieków zmieniała się też sama funkcja gór. Z terenu wyłącznie zarobkowego (myślistwo, zbieractwo, pasterstwo, rolnictwo i inne eksploatacje) stały się miejscem z funkcją uzdrowiskową, turystyczną i rekreacyjną, gdzie kobiety mogły nie tylko wypoczywać, ale i uprawiać aktywności górskie. Współcześnie nie dziwią nikogo samodzielne zespoły kobiece, które pokonują te same drogi taternicze, co zespoły męskie.

W krajach zachodnich działania na rzecz rozwoju samodzielnego alpinizmu kobiet miały charakter zdecydowanie bardziej ekspansywny niż w Tatrach. Emancypacji w alpinizmie kobiet na początku XX wieku sprzyjał rozwój nauki, kultury i techniki. Pisząc artykuły i książki przedstawiające relacje ze swoich wypraw, wygłaszając wykłady bądź pogadanki edukacyjne, alpinistki szerzyły wiedzę o Alpach. To zadanie realizowały, wykorzystując ówczesne najnowsze zdobycze europejskiej cywilizacji, takie jak technika fotografowania czy filmowania. Znaczący udział w koordynowaniu tak szeroko zakrojonej działalności alpinistycznej – zachęcającej do górskich wycieczek i odsłaniającej tajemnicę alpejskiej przyrody – miały organizacje zrzeszające alpinistki.

Na gruncie tatrzańskim kobiety mogły od początku istnienia Towarzystwa Tatrzańskiego ubiegać się o akces, stąd nie odczuwały potrzeby zawiązywania własnej organizacji. Wydaje się jednak, że brak kobiecego towarzystwa górskiego przełożył się na mało spójne działania polskich taterniczek z zagranicznymi stowarzyszeniami alpinistek, a także na nieujednolicony program czy koncepcję rozwoju taternictwa kobiecego.

Pierwsze wzmianki o pionierskich, turystycznych przejściach kobiet w Alpach i Tatrach pojawiają się w XVI wieku, można więc przypuszczać, że w tym samym czasie kobiety zaczęły interesować się górami. Jednakże na terenie Alp ta fascynacja spowodowała, że w XVIII wieku odnotowano wiele dokonań alpinistek, a na obszarze Tatr nie znaleziono dowodów na działalność kobiet. Może to wynikać z ograniczonych możliwości podróżowania ze względu na konflikty zbrojne czy rozbiory kraju.

Z nastaniem XIX wieku alpinistki częściej pokonywały wymagające drogi skalne, a polskie turystki zaledwie chodziły po dolinach tatrzańskich, aniżeli zdobywały

szczyty górskie⁷⁶³. Przełomowym momentem w dziejach turystyki tatrzańskiej była samodzielna wycieczka Marii Steczkowskiej. Od tego momentu, czyli od 1864 roku widoczne jest większe zainteresowanie kobiet Tatrami najpierw turystyczne, a w kolejnych dekadach wspinaczkowe. Aktywność taterniczek widoczna na przełomie XIX i XX wieku, została zatrzymana przez I wojnę światową. Dopiero lata międzywojenne charakteryzowały się na obszarze Tatr wzmożoną działalnością kobiet, w tym dążeniem do usamodzielnienia się. Jednak próby te nie zakończyły się pozytywnie i nie przyniosły zamierzonego celu. Oceniając pionierskie wydarzenia turystyczne i wspinaczkowe kobiet w Tatrach i w Alpach do 1939 roku, należy podkreślić, że dokonania alpinistek, były ofensywniejsze niż taterniczek i uwieńczone osiągnięciem samodzielności w górach. Lepsze osiągnięcia alpinistek mogły być też warunkowane wsparciem płynącym z górskich stowarzyszeń kobiecych.

Pionierki alpinizmu pochodziły z wyższych sfer, mając możliwości finansowe mogły pozwolić sobie na uprawianie aktywności alpejskich. Podobnie było na gruncie tatrzańskim. Jednak z rosnącą popularyzacją alpinizmu oraz umasowieniem się równocześnie turystyki czy rekreacji i sportu, więcej kobiet o niższym statusie społecznym zaczęło uprawiać alpinizm czy taternictwo.

Turystyka, będąc częścią kultury fizycznej na początku XX wieku nabrała kolejnego znaczenia o wymiarze społeczno-kulturowym. Turystyka, a zwłaszcza turystyka górską, jest fenomenem kulturowym, który składa się z kilku elementów. Według koncepcji Józefa Lipca, tymi składowymi są podmiot, przedmiot „działania” turystycznego oraz sama w sobie aktywność. W przypadku turystyki i taternictwa kobiecego podmiotem będzie turystka czy taterniczka, przedmiotem szczyt górski (cel

⁷⁶³ Co interesujące, w 1887 r. w „Wędrowcu” (s. 484) została opublikowana notatka, że od 1809 do 31 sierpnia 1887 roku weszło na górę Mont Blanc 61 kobiet, w tym dwie Polki (oraz 31 Angielek, 17 Francuzek, 2 Rosjanki, 3 Amerykanki, 2 Szwajcarki, 1 Niemka, 1 Dunka, 1 Węgierka, 1 Włoszka i 1 Austriaczka). Taki zapis miał być znaleziony w Złotej Księdze, w biurze przewodników w Chamonix. Księga się zachowała i znajduje się w zbiorach Alpine Museum w Chamonix. Chcąc zweryfikować te informacje, autorka zwróciła się do muzeum z prośbą o udostępnienie księgi w wersji cyfrowej. W odpowiedzi pracownik muzeum napisał, że Księga nie może być nikomu udostępniona ze względu na jej stan. Jednak w wewnętrznych zdigitalizowanych materiałach przejrzał spis osób wchodzących na Mont Blanc i nie znalazł tam informacji na temat Polek. Przy każdej osobie wpisanej do Księgi zapisano dane: nazwisko, data wejścia, narodowość, nazwisko przewodnika, nazwisko tragarza. Rozbieżność pomiędzy sytuacją opisaną w „Wędrowcu” a zapisami w Złotej Księdze mogła wynikać z tego, że na szczyt weszła Polka, która po wyjściu za mąż za obcokrajowca zmieniła nazwisko i narodowość. Turystki mogły również podać przynależność państwową zgodnie z miejscem zamieszkania, co utrudniło ich identyfikację.

[b.a.], *Na górę Mont Blanc*, Wędrowiec 1887, nr 40, s. 484.

wycieczki/przejścia), a aktywnością działalność turystyczna czy wspinaczkowa⁷⁶⁴. Te trzy elementy wpływały na „odczuwanie” gór przez turystki i taterniczki, co w konsekwencji motywowało je do wyrażania doznanych przeżyć emocjonalnych i estetycznych w wielu dziedzinach sztuki – literaturze, malarstwie, literaturze, muzyce czy fotografii. Ta twórczość była ważnym sposobem upowszechniania przez kobiety wiedzy o turystyce tatrzańskiej, taternictwie i alpinizmie. W kobiecej literaturze górskiej poświęcano uwagę samym górcom, tzn. opisywano topografię, geografię i historię regionu, szczegółowo omawiano trasy górskie, tak jakby autorki celowo chciały czytelnikom ułatwić podjęcie aktywności górskich. Górską kobiecą twórczość literacką nie ograniczała się tylko do opisu relacji, powstawały powieści, teksty historyczne czy poetyckie. Jak było to istotne, trafnie ujął Jacek Kolbuszewski pisząc, że piśmiennictwo „ludzi gór” stworzyło literaturę tatrzańską, która stała się unikatowym tworem kultury środowiska górskiego⁷⁶⁵. Równie ważna co literatura, była twórczość fotograficzna, malarska, filmowa oraz wystąpienia publiczne w formie wykładów czy prelekcji. Oprócz funkcji dydaktycznej, działania te odzwierciedlały sytuację „ludzi gór” oraz przedstawiały zachodzące przemiany społeczno-kulturowe oraz były „miejscem dyskusji ideologicznych, doskonałym środkiem kształtowania opinii (...)”⁷⁶⁶.

Starania pionierek turystyki i taternictwa polskiego nie poszły jednak na marne, ponieważ znalazły naśladowczynie w następnych pokoleniach. Każde kolejne pokolenie podnosiło poziom turystyki tatrzańskiej i taternictwa oraz przyczyniało się do tego, że kobiety zaczęły uprawiać turystykę na równi z mężczyznami i wspinać się we wszystkich rejonach górskich świata (ryc. 59).

Współcześnie kobiety nadal prowadzą aktywne działania na rzecz równouprawnienia płci w świecie gór, co podczas I Women’s Climbing Festival w lutym 2016 roku w Bishop w Kalifornii potwierdziła Kelly Field (uprawiająca wspinaczkę sportową) podkreślając, że kobiety muszą cały czas przypominać o równouprawnieniu we wszystkich dziedzinach życia, żeby polepszyć swoją ogólną sytuację życiową. Podobną opinię wyraziła wybitna polska himalaistka, alpinistka

⁷⁶⁴ J. Lipiec, *Filozofia turystyki* [w:] *Nauki o turystyce*, cz. I, pod red. R. Winiarskiego „*Studia i Monografie*” 2003, nr 7, ss. 85-111.

⁷⁶⁵ J. Kolbuszewski, *Tatry w literaturze polskiej 1805-1939*, Kraków 1982, s. 452.

⁷⁶⁶ E. Roszkowska, *Alpinizm europejski... op. cit.*, s. 305.

i taterniczka Anna Czerwińska, twierdząc że „kobiety zawsze są w górach tępione”⁷⁶⁷. Swoje zdanie podpira długoletnim doświadczeniem górskim:

„szybko jednak zdałam sobie sprawę, że alpinizm jest męską domeną. Gdy w to wchodzę, to niejako wdzieram się w ich świat, i żeby w nim być, muszę bronić swojego miejsca, bo oni zrobią wszystko, żeby mnie z tego świata wypieprzyć [sic!]. Dlatego, jeżeli chcę tam działać, to oprócz trudności, jakie stwarzają góry, będę jeszcze musiała pokonywać trudności, które stawiają przede mną faceci, bo oni mnie tam nie chcą”⁷⁶⁸.

Ryc. 57. Nea Morin podczas prowadzonego kursu wspinaczkowego w Harrison Rocks, 14.10.1957

Źródło: <https://www.anchoragemuseum.org/about-us/museum-journal/museum-journal-archive/finding-adventure-through-the-photos-of-one-of-the-worlds-elite-explorers/>

Reasumując, proces rozwoju turystyki tatrzańskiej i taternictwa kobiet do 1939 roku był ściśle powiązany z ogólnymi społeczno-kulturowymi i politycznymi przeobrażeniami XIX i XX wieku. Aby mógł on osiągnąć relatywnie wysoki poziom, konieczne było utworzenie nowoczesnego, zorientowanego na potrzeby kobiet państwa oraz osiągnięcie przez społeczeństwo pewnego poziomu cywilizacyjnego⁷⁶⁹.

Wyartykułowane w tamtych latach zasady i cele działalności kobiet w górach, niewiele zmieniły się do czasów współczesnych. Mimo, że turystki i taterniczki mają oparcie w stowarzyszeniach turystycznych i taternickich tworzących organizacyjną podstawę do uprawiania turystyki i taternictwa, służących poparciem i pomocą swoim członkom w działalności turystyczno-wspinaczkowej, wciąż kobiety muszą zabiegać o równe traktowanie w górach.

⁷⁶⁷ A. Czerwińska, *GórFanka. Moje ABC w skale i lodzie*, Warszawa 2013, s. 26.

⁷⁶⁸ Ibidem, s. 27.

⁷⁶⁹ Zob.: J. Zdebski, *Psychologiczne i społeczne uwarunkowania taternictwa*. Kraków 1984.

Bibliografia

1. Źródła

1.1. Źródła archiwalne

Archiwum Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem (AMT)

AMT, Roguska-Cybulska J., *Idzie lawina!*, sygn. AR/NO/1124/1-2, maszynopis 1938.

AMT, Teczka AR/267, W. Gentil-Tippenhauer, *SOS w Tatrach*.

Ośrodek Dokumentacji Tatrzańskiej Tatrzańskiego Parku Narodowego im. Zofii Radwańskiej-Paryskiej i Witolda Henryka Paryskiego w Zakopanem (ODT TPN)

Czaplicka M., *Moje wspomnienia – szkoła domowej pracy w Zakopanem Kuźnicach*, 1964, sygn. I/14/4596.

ODT TPN, „Zakopane” 1910, nr 6 (22 III), IIP/10/12/287.

ODT TPN, Teczka Radwańska-Paryska Zofia. Fotografie, TR-R/016/F, nr. 0018a.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Drojecka Róża I. Biograficzne materiały*, sygn. TB-P/95.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *He*, sygn. TB-P/158.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Hom - Hoz*, sygn. TB-P/161.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Ł-Łn*, sygn. TB-P/248.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Pie-Pies, Jadwiga Pierzchalanka*, sygn. TB-P/329.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Ptakowska-Wyżanowicz I*, sygn. TB-P/350.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, „*Prasa zakopiańska 1888 – 1894*”/Pinkwart Maciej /4, Zaruski M., *Z Tatr*, „Zakopane” 1908, nr 17.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Roguska - Cybulska Jadwiga 1910-1971*, sygn. TB-P/364.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Skot - Skov*, sygn. TB-P/390.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Świerz Mieczysław*, sygn. TB-P/434.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Taternicy i alpiniści polscy*, sygn. TB-P/538.

ODT TPN, Teczki Rodzinne Radwańskich, *Radwańska - Paryska Zofia Dokumenty 1920 – 1981*. ODT TPN, *Ankieta personalna. Ankieta dla członków KW PTTK*, sygn. TR-R/15.

ODT TPN, Teczki rodzinne Radwańskich, *Radwańska - Paryska Zofia*, sygn. TR-R/027.

ODT TPN, Teczki rodzinne Radwańskich, *Radwańska - Paryska Zofia; Dokumenty (legitymacje)*, sygn. TR-R/018.

ODT TPN, Teczki rodzinne Radwańskich, *Radwańska - Paryska Zofia; Dyplomy*, sygn. TR-R/020.

ODT TPN, Teczki tematyczne Paryskich, *ZRP. Korespondencja różna*, sygn. TT-P/ZRP/8.

ODT TPN, Teczki biograficzne WHP, *Roguska - Cybulska Jadwiga*, TB-P/364.

ODT TPN, Zbiory Zofii i Witolda Paryskich – biografie, dokumenty osobiste, maszynopisy, kserokopie artykułów osób opisanych w pracy na podstawie teczek: TR-R 1-46, TR-R/2/F 29, 87, 112, TT-P/WHP 5, TT-P/ZRP/1-108, TB-P/364.

1.2. Źródła drukowane

- [b. a.], *Kostium przemienny dla kobiet*, „Wędrowiec” 1896, nr 44.
- [b.a.], *dr Justyna Budzińska-Tylicka*, „Tygodnik Ilustrowany” 1907, nr 50.
- [b.a.], *Moja podróż do jeziora „morskie oko” w górach karpackich leżącego, odbyta w lipcu 1827 roku*, „Rozmaitości” 1830, nr 17.
- [b.a.], *Sport w lecie. Ze świata kobiecego*, „Nowości Ilustrowane” 1913, nr 26.
- [b.a.], *Sprawy Sekcji*, „Taternik” 1930, nr 3.
- [b.a.], *Z Sekcji Taternickiej A.Z.S. w Krakowie*, „Taternik” 1928, nr 3.
- [b.a.], *Z sezonu*, „Taternik” 1908, nr 6.
- [b.a.], *Z Tatr*, „Przegląd Zakopiański: czasopismo poświęcone sprawom miejscowym” 1901, nr 43.
- [b.a.], *Zawieszenie „Kuriera Porannego” w Warszawie*, „Nowości Illustrowane”, 1906, nr 2.
- [b.a.], *Żeński Zakład wychowawczy hr. Generalowej Zamoyskiej w Kuźnicach*, „Almanach Tatrzański”, Rocznik Tatrzaństwa 1894, nr 95, Lwów.
- Cybulska-Roguska J., *Wspomnienie o towarzyszu liny*, „Taternik” 1961, nr 2.
- Danyszówna R., *Wrażenia z zimowej wycieczki w Tatry*, „Ziemia” 1910, nr 32.
- de English-Payne K. A., *Wyprawa na „Szczyt Spiczasty” w Tatrach (2356 m.)*, „Ilustracja Polska” 1902, nr 47.
- Eljasz W., *Ilustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnic*, Kraków 1870.
- Garlicki S., *Sklepy Krakowa na początku XX wieku*, Kraków 2008.
- Grudziński S., *Korespondencya Tygodnika Powszechnego z Zakopanego* (sg), „Tygodnik Powszechny” 1880, nr 37.
- Janota E., *Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin*, Kraków 1860.
- Karłowicz M., *Wycieczka na króla tatrzańskiego i Szczyt Mięguszowiecki*, „Wędrowiec” 1895, nr 7.
- Klemensiewicz Z., *Zasady taternictwa*, Lwów 1913.
- Komornicki S., Żuławski J., *Z sezonu*, „Taternik” 1908, nr 5.
- Kordys R., *Taternictwo wczoraj, dziś i jutro*, „Taternik” 1929, nr 3.
- Luxemburg S., Wojsznis J., Zajączkowski M., Żuławski J. W., *Mały Młynarz. Drogi i warianty*, „Taternik” 1935, nr 1.
- Modrzejewska H., *Memories and impressions of Helena Modjeska*, Nowy Jork 1910.
- Morozowicz-Szczepkowska M., *Z lotu ptaka. Wspomnienia*, Warszawa 1968.
- Muszałówna K., *Artykuł Wstępny*, „Start” 1927, nr 1.

- Naczelny Zarząd Ligi, *Regulamin Ligi Kobiet w Galicyi*, wydana w latach 1914-1918.
- Nałkowska Z., *Uwagi o etycznych zadaniach ruchu kobiecego*, Ośka 1998, nr 2.
- Narkiewicz-Jodko K., *Z dziennika wyprawy graniowej*, „Taternik” 1928, nr 2.
- Ogórek-Pankowa F. M., *Kobieta a sport*, „Taternik” 1908, nr 1.
- Orłowicz M., *Ruch turystyczny w Polsce i Czechosłowacji*, „Start” 1928, nr 3.
- Orzeszkowa E., *Kilka słów o kobietach*, Lwów 1873.
- P[aszkowska] K., *Wycieczka z Krakowa w Karpaty do Morskiego Oka. Wyjątek z listu...*, „Pielgrzym: pismo poświęcone filozofii, historii i literaturze” 1844, t. 2.
- Panek W., *Na grani Hrubego*, „Taternik” 1907, nr 5.
- Panek W., *W sierpniowej zadymce*, „Taternik” 1908, nr 1.
- Paryski W. H., *Nowe drogi w Tatrach w 1945 r.*, „Taternik – Organ Klubu Wysokogórskiego Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego” 1946, nr 1.
- Paryski W. H., *Nowe drogi w Tatrach w 1946 r.*, „Taternik – Organ Klubu Wysokogórskiego Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego” 1947, nr 1.
- Pawlewska-Szydłowska I., *Lu, Helcia, Gluskula. Helena Dłuska 1892–1921*, „Głos Seniora” 2013, nr 36.
- Pawlikowski J. G., *Szkice taternickie. Część II. O bohaterstwie i taternictwie*, „Przegląd Zakopiański” 1900, nr 42.
- Radwańska-Kuleszyna Z., *Z Tatr przez Alpy ku Himalajom*, „Światowid” 1937, nr 40.
- Radwańska-Paryska Z., *Mozaika tatrzańska*, Warszawa 1956.
- Raszke M., *Estetyka sportów kobiecych*, „Start” 1927, nr 2.
- Rautenstrauchowa Ł., *Miasta, góry i doliny*, t. 1, Poznań 1844.
- Rautenstrauchowa Ł., *W Alpach i za Alpami*, Warszawa 1847, t. 1.
- Skłodowska-Curie M., *Autobiografia*, Warszawa 1960.
- St. Z., *Sport i nowoczesność*, „Start” 1927, nr 1.
- Steczkowska M., *Obrazki z podróży do Tatrów i Pienin*, Czcionkami Karola Budweisera w Krakowie 1858.
- Steczkowska M., *Wycieczka na Babią Górę*, „Tygodnik Ilustrowany” 1869, nr 75.
- Strzetelska Z., *Pierwiastek żeński w kulturze współczesnej*, „Nowe słowo” 1903, nr 22.
- Tańska-Hoffmanowa K., *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki*, Warszawa 1819.

1.3. Źródła drukowane - zagraniczne

- Le Blond A., Richardson K., *Mountaineering, Equipment and Outfit*, Londyn, 1892.
- Le Blond E., *High Life and Towers of Silence*, Londyn 1886.
- Loomis M., *Going manless*, „The American Alpine Journal” 2005.
- Mathews C. E., *The annals of Mont Blanc*, Londyn 1898.

Pierwszy statut klubu The Pinnacle, uchwalony w 1921 roku [brak sygnatury, w zbiorach Autorki].

Spis Prezydentek z Archiwum The Ladies Alpine Club [brak sygnatury, w zbiorach Autorki].

Warwick Cole H., *A Lady's Tour Round Monte Rosa: With Visits to the Italian Valleys of Anzasca, Mastalone, Camasco, Sesia, Lys, Challant, Aosta, and Cogne; in a Series of Excursions in the Years 1850-56-58*, Londyn 1859.

2. Opracowania

[b.a.], [b.t.], „Przegląd Turystyczny” 1927, nr 7-8.

[b.a.], *90 lat turystyki górskiej*, „Wierchy” 1963.

[b.a.], *Co było przedtem?*, „Gościniec” 1983, nr 4.

[b.a.], *Fashion on the Peaks: 1876-1935*, „Appalachia Magazine” 1934-1935, Vol. 20.

[b.a.], *Kronika zmarłych*, „Wierchy” 1988-1991.

[b.a.], *Między starym i nowym*, „Wierchy” 1960.

[b.a.], *P.T.T. 1873-1923*, „Wierchy” 1923.

[b.a.], *Zofia Krózkowska*, „Taternik” 1929.

„Polski Słownik Biograficzny”, t. XVIII, Wrocław-Kraków 1973.

Abbate V., *Quell'alpinista venuto dal nord: Aldo Bonacossa e lo sci alpinismo al Gran Sasso*, „Bollettino Club Alpino Italiano – Sezione dell'Aquila” 1993, III serie n. 27 (155).

Adamowicz J., Wołak G., *Jak być hotelarzem*, Kraków 2004.

Anderson G., *Sex in Mind & Education: A Reply*, „Fortnightly Review” 1874, nr 15.

Ardito S., *W granicie i lodzie. Historia zdobywania ścian Mont Blanc*, Warszawa 2011.

Argalács M., *Elektryczka ma sto lat*, „Tatry” 2012 nr 3.

Arnese W., *Przemowa na Kongresie Umiejętności Geograficznych w Paryżu*, przetłumaczona i skrócona została zaprezentowana w „Pamiętniku Towarzystwa Tatrzańskiego” 1876.

Bachmura E., Szczubełek E., *Krótką Historia Emancypacji*, „Zeszyty Naukowe Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Społeczna w Ostrołęce” nr 5, Ostrołęka 2008.

Band G., *Summit: 150 Years of the Alpine Club*, Collins Londyn 2006.

Baran K., *Szkoła na Gąsienicowej*, „Dziennik Polski” 1978, nr 263.

Bątkiewicz E., Biniaś-Szkopek M., *Jadwiga Zamoyska w domu rodzinnym i na emigracji. Wspomnień część I*, Kórnik 2014.

Beanger J., *Panowanie Habsburgów w Europie*, „Studia Podlaskie” t. IV, 1996.

Bednarz M. B., *Harcmistrzyńi Zofia Krózkowska*, „Taternik” 2009, nr 3.

Bednarz M. B., *Pionierka*, „Taternik” 2007, nr 2.

Bednarz-Grzybek R., *Emancypantka i patriotka. Wizerunek kobiety przełomu XIX i XX wieku w czasopiśmie Królestwa Polskiego*, Lublin 2010.

- Bednarz-Grzybek R., *Justyna Budzińska-Tylicka (1867-1936) poglądy na odżywianie*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 2013.
- Bicknell P., *In Memoriam: Eleanor Winthrop Young 1897-1994.*, „The Alpine Journal” 1995, nr 336–37.
- Blakeney T. S., *The Alpine Journal and its Editors*, „The Alpine Journal” 1974.
- Blecharz J., *Motywacja jako podstawa sukcesu w sporcie*, [w:] *Psychologia sportu w treningu dzieci i młodzieży*, pod red. Krawczyńskiego M., Nowickiego D., Warszawa 2004, s. 59–72.
- Bell G., *Concerning Mountains: Die Engelhorner*, „The Alpine Journal” 1929, nr 41.
- Błażejewicz O., *Konopnicka w górach*, „Wierchy”, 1961.
- Błotnicka M. T., *Sprawozdanie z działalności Ligi Kobiet Galicji i Śląska za pierwszy rok istnienia. Przedłożone zjazdowi delegatek kół w dniu 11 czerwca 1916 r.*, Kraków 1916.
- Bohuš I., *Chodila Beata Lasky popri Zelenom plese?*, „Krásy Slovenska” 1956, nr 6.
- Braham T., *When the Alps Cast Their Spell: Mountaineers of the Alpine Golden Age*, Londyn 2005.
- Bristow L., *An Easy Day for a Lady*, „The Alpine Journal” 1942, nr 54.
- Brown G. T., *The Wetterhorner*, „The Alpine Journal” 1953, nr 286.
- Brown R. A., *Women on High. Pioneers of Mountaineering*, Boston 2002.
- Budzińska-Tylicka J., *Hygiena kobiety i kwestje społeczne z nią związane*, Warszawa 1909.
- Bujno M., *John Ruskin i jego poglądy*, Warszawa-Kraków 1901.
- Bujwidowa K., *Stańmy się sobą*, „Krytyka” 1907, t. II.
- Calinescu M., *Five faces of Modernity. Modernizm Avant Garde Decadence Kitch Postmodernizm*. Durham 1987.
- Cerri R., *The Passage of the Sesiajoch from Zermatt to Alagna*, „The Alpine Journal” 1999.
- Cicely W., *The feminine share in mountain adventure*, „The Alpine Journal” 1976.
- Chłosta-Sikorska A., *Polka, którą świat podziwia. Maria Skłodowska-Curie w podręcznikach do historii wydanych po roku 1989*, [w:] *Kiedy przekraczanie granic pozwala myśleć inaczej. Maria Skłodowska-Curie*, pod red. Z. Budrewicz, M. Sienko, M. Pamuły-Behrens, Kraków 2013.
- Chowański A., *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościniec” 1981, nr 10-12 (148-150).
- Chowański A., *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościniec” 1981, nr 1 (139).
- Chowański A., *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościniec” 1983, nr 6 (163).
- Chowański A., *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościniec” 1984, nr 4 (173).
- Chowański A., *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościniec” 1988, nr 5 (222).
- Chowański A., *Ludzie turystyki i krajoznawstwa*, „Gościniec” 1990, nr 3 (244).
- Chowański A., *Sekcja Miłośników Gór Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Wierchy” 1984.
- Chwalba A., *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2000.

- Chwaściński B., *Narodziny alpinizmu polskiego*, „Taternik” 1968, nr 4.
- Chwaściński B., *Z dziejów taternictwa. O górach i ludziach*, Warszawa 1979.
- Ciechanowska J., Czarnowski A., *Cztery pokolenia na tatrzańskich szlakach*, „Wierchy” 1985.
- Ciechanowska J., Czarnowski A., *Tatrzańskie lata*, Kraków 1993.
- Coolidge W. A. B., *A Day and Night on the Bietschhorn*, „The Alpine Journal” 1872, nr 6.
- Coolidge W. A. B., *The Wetterhorn & Jungfrau in Winter*, „The Alpine Journal” 1874, nr 6.
- Czarnocka-Karpińska W., *W sprawie wychowania fizycznego kobiet*, „Wychowanie Fizyczne” 1938, nr 4.
- Czarnocka-Karpińska W., *Przyczynek do zagadnienia wpływu ćwiczeń fizycznych na miesięczkowanie*, „Przegląd Fizjologii Ruchu” 1935-1936, nr 3-4.
- Czyż M., *Jan Alfred Szczepański (1902-1991) teoretyk i ideolog alpinizmu (życie-działalność-twórczość)*, AWF Kraków, 2004.
- Czerwińska A., *GórFanka. Moje ABC w skale i lodzie*, Warszawa 2013.
- D’Angeville H., *My ascent of Mont Blanc, Hereafter refered to as My Ascent*, Londyn 1992.
- Daszyńska-Golińska Z., *Taternictwo przeszłości*, „Przegląd Zakopiański” 1901.
- De Beer G., M. H. Hey, *The First Ascent of Mont Blanc*, 1957
- De Beer G., *Early Travellers in the Alps*, Londyn 1966.
- Dobrzańska W., *Praktyczność poczuć i uczuć*, „Bluszcz” 1932, nr 20.
- Dolińska M., *Babiogórska peregrynacja Marii Steczkowskiej*, „Rocznik Babiogórski” 2004, nr 6.
- Dolińska M., *Maria Steczkowska – miłośniczka górskich wędrówek*, Górale Babiogórscy w badaniach XIX-wiecznych naukowców i podróżników, Materiały z IV Babiogórskiej Konferencji Naukowej zorganizowanej przez Babiogórskie Centrum Kultury im. Dr Urszuli Janickiej-Krzywdy w Zawoju z okazji 34. Babiogórskiej Jesieni 28.09.2018 r., Kraków-Zawoja 2018.
- Domarańczyk D. A., „*Ster*” – pierwsze w Polsce radykalne czasopismo feministyczne przełomu XIX i XX wieku, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Litteraria Polonica” 2014, 1(23).
- Dormus K., *U źródeł polskiej prasy kobiecej – pierwsze redaktorki, wydawczynie, dziennikarki (ok. 1820-1914)*, Wrocław 2010.
- Doughan D., Gordon P., *Women, Clubs and Associations in Britain*, 2007.
- Dürr J., *Początki taternictwa*, „Wierchy” 1925.
- Dzieduszycka E., *Podróżniczka*, Kraków 2018.
- Dzik A., *Kobieta w męskim świecie – konflikt czy spójność ról? Studium socjologiczne kobiet uprawiających „męskie” sporty. Na przykładzie wspinaczki wysokogórskiej, narciarstwa wysokogórskiego oraz ekstremalnych rajdów przygodowych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2008, nr 1.

- Eljasz W., *Wycieczka na Łomnicę w Tatrach*, „Kłosa: czasopismo ilustrowane, tygodniowe, poświęcone literaturze, nauce i sztuce” 1883.
- Eljasz-Radzikowski W., *Szkice z podróży w Tatry*, Poznań 1874.
- Engel E. C., *Early Lady Climbers*, „The Alpine Journal” 1943.
- Engel C. E., *A History of Mountaineering in the Alps*, Londyn 1950.
- Estreicher K., *Środowiska artystyczne Zakopanego w okresie Młodej Polski (1900-1914)*, [w:] *Sztuka około 1900*, Idem, Warszawa 1969.
- Fabrycowa I., *Doskonałym typem fizycznym kobiety jest lekka atletyka*, „Bluszcz” 1924, nr 43.
- Falkeid U., *Petrarch, Mont Ventoux and the Modern Self*, „Forum Italicum. A Journal of Italian Studies” Nowy Jork 2009, nr 43.
- Fijałek J., *Tradycje zdrowia publicznego w historii medycyny powszechnej i polskiej*, Łódź 1998.
- Freshfield H., *A Summer Tour in the Grisons and Italian Valleys of the Bernina*, Londyn 1862.
- Freshfield H., *Alpine Byways or Light Leaves Gathered in 1859 and 1860*, Londyn 1861.
- Gardien C., *Jean-Esteril Charlet and Mary Isabella Straton: A Fairy Tale*, „Alpinist” 2015, nr 50.
- Gaston R., *The Mont Blanc Massif: The 100 Finest Routes*, Nowy Jork 1974.
- Gąsowski T., *Rozwój demograficzny Zakopanego*, [w:] *Zakopane. Czterysta lat dziejów*, pod red. R. Dutkovej, Kraków 1991, t. 1,
- Gems G., Borish L., Pfister G., *Sport in American History. From colonization to globalization*, 2017.
- Genersich C., *Merkwürdigkeiten der königlichen Freystadt Kesmark in Oberungarn, am Fusse der Carpathen*, t. 1, Caschau 1804.
- Goetel F., *Helena Dhuska*, „Taternik” 1922, nr 3-4.
- Goetel W., *Klub Kilimandżaro*, „Taternik” 1933, nr 5-6.
- Goetel W., *Na przełomie*, „Wierchy” 1948.
- Goetel F., *Patrząc wstecz. Wspomnienia*, Kraków 1998.
- Goetel W., *Pod znakiem optymizmu*, Kraków 1976; F. Goetel, *Patrząc wstecz. Wspomnienia*, Kraków 1998.
- Gomulicki J. W., *O Salonie literackim dwóch pań Łuszczewskich*, „Pamiętnik Deotymy”, Warszawa 1968.
- Gondek M. J., *Jadwiga Zamoyska i jej program pracy społecznej*, „Człowiek w Kulturze” 2005, nr 17.
- Górnicka-Boratyńska A., *Chcemy całego życia. Antologia polskich tekstów feministycznych z lat 1870–1939*, Fundacja Res Publica, Warszawa 1999.
- Górski A. Z., *Początki towarzystw górskich na świecie*, „Wierchy” 2007.

- Grand S., *The New Aspect of the Woman Question*, „The North American Review”, Boston 1894, nr 158,
- Groicki B., *Obrona sierot i wdów*, Warszawa 1958.
- Gromkowska-Melosik A., *Ciało, moda i tożsamość kobiety epoki wiktoriańskiej – dyskursy piękna i przemocy*, „Kultura Społeczeństwo Edukacja” 2012, nr 2, Poznań.
- Grzegorzewski J., *Przez Zawrat do Morskiego Oka*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, 1894.
- Gudowski J., Olszański M., Ruszczak A., Tur-Marciszek K., W. Witkowski, *Dawne Pokucie i Huculszczyzna w opisach cudzoziemskich podróżników. Wybór tekstów z lat 1795-1939*, Warszawa 2001.
- Hale R., *In the High Tatras*, „The Pinnacle Club Journal” 1935, nr 5.
- Hale R., *Three weeks in the High Tatras*, „Year Book of Ladies’ Alpine Club” 1936.
- Hamilton C., *Fay Fuller becomes the first woman known to reach the summit of Mount Rainier on August 10, 1890*, „History Link” 2005.
- Hawkins-Whitshed-Le Blond E. A., *Adventures on the Roof of the World*, Londyn 1903.
- Hawkins-Whitshed-Le Blond E. A., *Day in Day out*, Londyn 1928.
- Hawkins-Whitshed-Le Blond E. A., *The High Alps in Winter: Or, Mountaineering in Search of Health*, Londyn 1883.
- Helios J., Jedlecka W., *Urzeczywistnianie idei feminizmu w ogólnoswiatowym dyskursie o kobietach*, Wrocław 2018.
- Hennel R., *Tatrami urzeczeni*, Warszawa 1979.
- Heska-Kwaśniewicz K., *„Miłość jak przepaść” Julian Przyboś i góry*, Katowice 1998
- Hiebeler T., *Lexicon der Alpen*, Gutersloh 1977.
- Hilary O., *Historical Badass: Climber Lily Bristow*, „Adventure Journal. Retrieved” 29 March 2013.
- Hoborski [b.d.], *Wanderungen im Tatragebirge*, „Oesterreichisches Botanisches Wochenblatt” 1853.
- Hoesick F., *Legendowe postacie zakopiańskie. Chałubiński, Ks. Stolarczyk, Sabala*, Warszawa 1922.
- Howell G., *Córka pustyni, niezwykle życie Gertrude Bell*, Poznań 2016.
- Isserman M., *Continental Divide. A history of American Mountaineering*, Nowy Jork 2016.
- Isserman M., Weaver S., *Upadek olbrzymów. Historia wspinaczek himalajskich od epoki imperiów do epoki skrajności*, Oświęcim 2019.
- Jabłczyńska-Jędrzejewska H., *Walka o równouprawnienie w taternictwie*, „Start” 1930, nr 20.
- Jackowski A., *Środowisko przyrodnicze w religiach świata [w:] Pielgrzymki jako element kultury religijnej*, pod red. A. Jackowskiego, I. Soljan, „Peregrinus Cracoviensis” 2001, nr 12.
- Jackson E. P., *A winter quartette*, „The Alpine Journal” 1889.

- Jacobi-Putnam M., *The Question of Rest During Menstruation*, Nowy Jork 1877.
- Jankowska K., *Emancypacja, feminizm, sufrażyzm w słownikach języka polskiego*, „Acta Universitatis Lodzianensis Folia Linguistica” nr 55, Łódź 2021.
- James E. T., Wilson-James J., Boyer P. S., *Notable American Women, 1607–1950: A Biographical Dictionary*, t. 1., Harvard 1971.
- Jaster J., *Turystyka stara jak świat*, „Światowid” 1961.
- Jastrzębska M., *Niezwykłe kobiety w Zakopanem*, Łomianki 2022.
- Jaworska M., *Idea znaczenia teorii feministycznych oraz jej oznaki w życiu społecznym*, „Nauczyciel i Szkoła” 1-2, Muzeum Historii Polski, 2008.
- Jaworski J. S., *Maria Skłodowska-Curie w Tatrach*, „Wierchy” 1998.
- Kacperczyk A., *Spoleczne swiaty. Teoria - empiria - metody badan na przykladzie swiata wspinaczki*, Łódź 2016.
- Kałamacka E., *Zdrowotno-higieniczne aspekty wychowania fizycznego w poglądach i działalności polskich lekarzy do 1914 r.*, Kraków 2003.
- Kałwa D., *Model kobiety aktywnej na tle sporów światopoglądowych. Ruch feministyczny w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, pod red. A. Żarnowskiej, A. Szwarca, Warszawa 2000.
- Kamińska A., *Halina Dziś już nie ma takich kobiet. Opowieść o himalaistce Halinie Krüger-Syrokomska*, Kraków 2019.
- Kamińska A., *Wanda opowieść o sile życia i śmierci. Historia Wandy Rutkiewicz*, Kraków 2017.
- Kantor R., *Jadwiga Ciechanowska, Adam Czarnowski, Tatrzańskie lata (Z wędrówek po górach i Zakopanem XIX-XX wiek)*, „Wierchy” 1993.
- Kenarowa H., *W obronie Homolaców*, „Przekrój” 1983, nr 1989.
- Kiełkowscy M. i J. (pod red.), *Wielka Encyklopedia Gór i Alpinizmu*, t. III, IV, VI, Katowice 2007-2013.
- Kiełkowski J., *Zdobycie Tatr. Prehistoria i początki taternictwa do roku 1903*, Katowice 2018.
- Kiełkowski J., *Zdobycie Tatr. Historia i kronika taternictwa. Lata 1904-1925*, t. 2, Katowice 2019.
- Kiełkowski J., *Zdobycie Tatr. Historia i kronika taternictwa. Lata 1926-1945*, t. 3, Katowice 2020.
- Kiepuska H., *Franciszek Ksawery Prauss*, „Polski Słownik Biograficzny” 1984-85, nr 28.
- Knaś A., *O Marii Konopnickiej słów kilka*, [w:] *Jej ślad w historii – kobiety w województwie śląskim na przestrzeni wieków*, pod red. A. Muszyńskiej, A. Skrzypietz, A. Skiendziel, Katowice 2015.
- Köhler P., *Grób Ignacego Szyszyłowicza (1857–1910) na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie*, „Wiadomości Botaniczne” 57 (3/4).

- Kolbuszewski J., *Alpinizm, turystyka, literatura na przełomie XIX i XX wieku – związki i zależności. Wstępny zarys problematyki*, „Góry-Literatura-Kultura” 2016, nr 10.
- Kolbuszewski J., *Lucja Rautenstrauchowa o Białej Górze*, „Wierchy” 1974.
- Kolbuszewski J., *Polski kobiecy rekord wysokości*, „Taternik” 1969, nr 1.
- Kolbuszewski J., *Tatry w literaturze polskiej 1805-1939*, Kraków 1982.
- Komosa-Styczeń A., *Taterniczki. Miejsce kobiet jest na szczycie*, Warszawa 2021.
- Korczak-Siedlecka J., *Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2014, nr 5.
- Kowalik T., *Co było przedtem?*, „Gościńiec” 1983, nr 4.
- Kronika turystyczna za 1902 rok*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1903.
- Kozłowska-Sabatowska H., *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864-1881*, Wrocław 1978.
- Król A., *Kamienny sufit. Opowieść o pierwszych taterniczkach*, Kraków 2021.
- Krygowski W., *Dzieje Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego*, Warszawa – Kraków 1988.
- Krygowski W., *Zarys dziejów polskiej turystyki górskiej*, Warszawa 1973.
- Kuczalska-Reinschmit P., *Z historii ruchu kobiecego*, [w:] *Głos kobiet w kwestii kobiecej*, pod red. M. Turzomy, Kraków 1903.
- Kulczycki Z., *Zarys historii turystyki w Polsce*, Warszawa 1977.
- Kuligowska-Korzeniewska A., Kędzióra A. (pod red.), *Modrzejewska/Modjeska. Zamknięcie obchodów stulecia śmierci Heleny Modrzejewskiej (1909-2009)*. Materiały z konferencji w Muzeum Teatralnym w Warszawie, 10.01.2010.
- Kurczab J., *Osiągnięcia alpinistów polskich w Alpach na tle alpinizmu światowego (1786-1975)*, [w:] *Materiały z teorii i dydaktyki alpinizmu*, pod red. Matuszyka A., „Zeszyty Naukowe AWF Kraków” 1990, nr 61, Kraków.
- Kuś A., *British Alpinists in the Tatra*, „The Alpine Journal” 1974.
- Latuszkowa T., *Stulecie Polskiej Turystyki*, „Gościńiec” 1973, nr 49/50.
- Lavender C., *Notes on The New Woman*, The College of Staten Island/CUNY 1998.
- Ledger S., *The New Woman: Fiction and Feminism at the Fin de Siècle*, Manchester 1997.
- Lijewski T., *Geografia Transportu Polski*, Warszawa 1986.
- Lipiec J., *Filozofia turystyki* [w:] *Nauki o turystyce*, pod red. R. Winiarskiego „Studia i Monografie” 2003, nr 7 cz. I, wyd. II.
- Lisak A., *Sielankowanie pod Tatrami. Życie codzienne i niecodzienne Zakopanego w XIX wieku*, Wołowiec 2019.
- Loomis M., *A Woman's Place is On Top*, „The American Alpine Journal” nr 47, 2005.
- Lubecka J., „Triumf woli”. *Triumf propagandy*, „Dziennik Polski”, Kraków 2005.
- Łobożewicz T., *Turystyka jako forma kultury fizycznej w życiu człowieka*, Warszawa 1988.
- Łoch E., *Modernizm i feminizm. Postacie kobiece w literaturze polskiej i obcej*, Lublin 2001.
- M. [b.a.], *Kostiumy sportowe naszych sportswomen*, „Bluszcz” 1927, nr 22.

- Mac Lachlan J. M., *Peak performances: cultural and autobiographical constructions of the Victorian female mountaineer*, Alberta 2004.
- Mackiewicz J., *Pierwsze kobiety z dyplomem lekarza na terenie zaborów rosyjskiego i austriackiego*, „Medycyna Nowożytna” 1999, nr 6/2, Warszawa.
- Maćkowiak Z., *Wanda Jerominówna (1888-1944)*, „Pamiętnik PTT” 1998.
- Main E., *Hints on Snow Photography*, Londyn 1895.
- Majda J., *Literatura o Tatrach i Zakopanem (do roku 1918)*, Kraków 1981.
- Majda J., *Tatrzańskim szlakiem literatury*, Kraków 1982.
- Malczewski R., *Od cepra do wariata*, Warszawa 1939.
- Manduk W., *100 lat społecznej turystyki polskiej*, „Biuletyn PTTK” 1973, nr 2 (200).
- Mathur N., *Women's physical culture in Poland from the late 19th Century until the collapse of communism*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2013.
- Matuszyk A., *U źródeł ideologii taternictwa. (O wartościach estetycznych przyrody Tatr w [Ziemiorodztwie Karpatow] Stanisława Staszica)*, Kraków 1985.
- Matuszyk A., *Alpinizm a turystyka góraska*, „Wierchy” 1999.
- Matuszyk A., *Jadwiga Roguska-Cybulska*, „Internetowy Polski Słownik Biograficzny” 1988-1989, nr 31.
- Matuszyk A., *Mysli o górach i wspinaniu*, Kraków 2010.
- Mazel D., *Mountaineering women. Stories by early climbers*. Texas 1994.
- Mazur E., *Ruch dbałości o kulturę fizyczną kobiet w XIX i na początku XX w.*, [w:] *Kobieta i kultura czasu wolnego*, pod red. Żarnowskiej A., Szwarca A., Warszawa 2001.
- Mączak A., *Odkrywanie Europy*, Gdańsk 1998.
- Mączak A., *Peregrynacje. Wojaże. Turystyka*, Warszawa 2001.
- Mączak A., *Turystyka Europejska: wieki XVI-XIX*, „Folia Turistica”, Kraków 2008, nr 19.
- Mesjasz M., *Łucja z Giedroyciów Rautenstrauchowa. Księżniczka – podróżniczka – literatka*, Opole 2014.
- Messner R., *Kobiety na szczycie. Kobiety na górze.*, Katowice 2012.
- Milik K., *Kwestia równouprawnienia intelektualnego kobiet w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Kobiety w dziejach. Od nowożytności do współczesności. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, pod red. M. Franza, Z. Pilarczyka, Toruń 2018.
- Miller D. S., *Adventurous women. The Inspiring lives of nine early outdoorwomen*, Colorado 2000.
- Milner D., *A Century of Mountain Photography*, „The Alpine Journal” 1957.
- Mirek Z., *Cisza, milczenie, kontemplacja-zapoznane wartości turystyki*, „Wierchy” 2000.
- Moore N., *Victorian Poetry and Modern Life: The Unpoetical Age*, Londyn 2015.
- Morawska-Nowak B., Janocha S., *Garść wspomnień z dawnych lat*, „Pamiętnik PTT” t. 11, Kraków 2002.

- Morosini S., *1874-1883 il boom delle Sezioni*, „Montagne 360”, Listopad 2012.
- Mummery A. F., *My Climbs in the Alps and Caucasus*, Illinois 1895.
- Mummery A. F., *My Climbs in the Alps and Caucasus*, Londyn 1895.
- Mummery M., *The Teufelsgrat. In my Climbs in the Alps and the Caucasus*. Londyn 1908.
- Mumm A. L., *The Alpine Club Register 1857-1890*, Londyn 1923, t. 3.
- Muré H., *Jeanne Immink, die Frau, die in die Wolken stieg. Das ungewöhnliche Leben einer grossen Bergsteigerin*, Innsbruck/Wenen 2010.
- Nyczanka M., *Helena Dhuska i jej bliscy. Szkic portretu*, „Wierchy” 2012.
- Nyka J., *Beata Łaska – pierwsza turystka tatrzańska*, „Wierchy” 1961.
- Nyka J., *Irena z Pawlewskich Szydłowska*, „Głos Seniora” 2008, nr 25.
- Nyka, J., *Rodzinny klub Bujwidów*, „Gościniec” 1977, nr 11-12.
- O'Brien Underhill M., *Manless alpinie Climbing: the first woman to scale the Grepon, the Matterhorn, and other famous peaks without masculine support relates her adventures*, „National Geographic Magazine”, 1934, XVI.
- Opaliński D., *Z salonów na tatrzańskie szlaki. Kobiety w Towarzystwie Tatrzańskim*, „Wierchy” 2015.
- Orłowski T., *Skalne drogi*, „Taternik – Organ Klubu Wysokogórskiego Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego” 1947, nr 1.
- Ostrowicka M., *Uśmiech Tatr*, Warszawa 1932.
- P., *O nowy typ kobiety*, „Bluszcz” 1924, nr 12.
- Paczkowski A., *Zakopane i okolice*, Warszawa 1968.
- Paczkowski A. (pod red.), *Sygnaly z gór*, Warszawa 1973.
- Paczkowski A., *Siedem wielkich gór*, Warszawa 1981.
- Paczkowski A., Kowalewski Z., *Karakorum. Polskie wyprawy alpinistyczne*, Warszawa 1986.
- Paczkowski A., Kowalewski Z., *Mount Everest. Dzieje zdobycia i podboju*, Warszawa 1986.
- Paillon M., *Les Femmes Alpinistes. Miss Brevoort*, „Annuaire de Club Alpin Francais” 1899, nr 26.
- Panak F., *Irena Pawlewska-Szydłowska 1892-1982*, Biblioteka Historyczna „Głos Seniora”, 2008, nr 25.
- Panek K., *Hygiena a taternictwo*, [w:] *Przewodnik po Tatrach*, J. Chmielowskiego, Lwów 1907.
- Paroska I., *Gimnastyka poranna*, „Bluszcz” 1934, nr 2.
- Paroska I., *Narciarstwo*, „Bluszcz” 1934, nr 2.
- Paryscy Z. i W. H., *Wielka Encyklopedia Tatrzańska*, Poronin 1995.
- Paryscy Z. i W. H., *Zasady turystyki górskiej*, Warszawa 1953.
- Paryski W. H., *Klub Wysokogórski PTT*, „Wierchy” 1948.
- Paryski W. H., *Pierwsi turyści w Tatrach*, „Tygodnik Podhalański” 1992, nr 19.
- Paryski W. H., *Początki Towarzystwa Tatrzańskiego i Zakopane*, „Wierchy” 1978, t. 39.

- Pawlikowski J. G., *Z okazji pięćdziesiątej rocznicy założenia Francuskiego Klubu Alpinistycznego*, „Wierchy” 1924.
- Pawlikowski M., *Góry i Człowiek*, Warszawa 1939.
- Pellegrinon B., *Dzienniki Vittorio Varale*, Belluno 2012.
- Phol N., *Woman, Space and Utopia 1600-1800*, Ashgate 2006.
- Pigeon A. i E., *Passage of the Sesia Joch from Zermatt to Alagna by English Ladies.*, „The Alpine Journal” 1870a, nr 5.
- Pigoń A., *Literacka nieśmiertelność sióstr Lidy i Marzeny Skotnicówien*, „Góry-Literatura-Kultura” 2018, nr 12.
- Pigoń A., *Obraz gór w kobiecych narracjach o Tatrach do 1939 roku*, „Góry-Literatura-Kultura” 2019, nr 13.
- Pigoń A., *Niepokoje w nie-pokoju . O taternickiej emancypacji kobiet przed 1939 rokiem*, [w:] *(Nie)pokój w tekstach kultury XIX-XXI wieku*, pod red. Zwolińskiej B., Tomali K. M., Gdańsk 2021.
- Pinkwart M., *Zakopiańskim szlakiem Walerego i Stanisława Eljaszów*, Warszawa-Kraków 1988.
- Pinkwart M., Zdebski J., *Nowy cmentarz w Zakopanem. Przewodnik biograficzny*, Warszawa-Kraków 1988.
- Pociask-Karteczka J., *Tajemnica pewnego grobu*, „Tatry” 2018, nr 65.
- Pollock F., *The Early history of mountaineering*, [w:] C.T. Dent, *Mountaineering*, wyd. 3, Londyn.
- Pręgowski Z., *Dzieje narciarstwa polskiego do 1914 roku*, Warszawa 1994.
- Prince C. J., *Queen of the Mountaineers: The Trailblazing Life of Fanny Bullock Workman*, Chicago 2019.
- Pritchard, A., N. Morgan, I. Ateljevic, *Hopeful Tourism: A New Transformative Perspective*, „Annals of Tourism Research” 2011, nr 38.
- Ptakowska-Wyżanowicz H., *Od krynoliny do liny*, Warszawa 1960.
- Ptakowska-Wyżanowicz H., *Pierwsza Polka na szczycie Łomnicy*, „Turysta” 1958, nr 23-24.
- Ptakowska-Wyżanowicz H., *Pierwsza turystka w Tatrach*, „Turysta” 1958, nr 6.
- Puścikowska A., *Waleczne z gór. Nieznane historie bohaterских kobiet*, Kraków 2021.
- Reidy M. S., *Mountaineering, Masculinity, and the Male Body in Mid-Victorian Britain*, „The History of Science Society” Chicago 2015.
- Robak A., *Na szczycie i na dnie*, „Góry” 2002, nr 7-8.
- Robertson J., *The Magnificent Mountain Women: Adventures in the Colorado Rockies.*, Nebraska 2013.
- Roguska-Cybulska J., *Do młodych taterniczek*, „Zakopane” 1929 nr 1.
- Roch A., *In Memoriam*, „The Alpine Journal” 1992.

- Roche C. A., *Women Climbers 1850–1900: A Challenge to Male Hegemony?*, „Sport in History” 2013, 33 (3).
- Roche C. A., *The Ascent of Women: How Female Mountaineers Explored the Alps 1850-1900*, Londyn 2015.
- Roof J., *What Gender Is, What Gender Does*, Minnesota 2016.
- Roszkowska [Kuczaj-Jasińska] E., *Początki samodzielnego taternictwa kobiecego w Polsce*, [w:] pod red. Zaborniaka S., *Z dziejów kultury fizycznej*, Rzeszów 2005.
- Roszkowska E., *‘A woman will never become a genuine climber...’. An Outline of the History of Polish Female’s Alpinism*, „The International Journal of the History of Sport” 2020.
- Roszkowska E., *Alpinizm Europejski 1919-1939. Ludzie – Tendencje - Osiągnięcia*, Kraków 2007.
- Roszkowska E., *Taternictwo Polskie. Geneza i rozwój do 1914 roku*, Kraków 2013.
- Roszkowska E., *Wincenty Arnese - działalność na rzecz Towarzystwa Tatrzańskiego* [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*. t. 7, *Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, pod red. Nowaka L., Gorzów Wielkopolski 2006.
- Roszkowska E., *Z organizacyjnych dziejów taternictwa. Nieformalne grupy taternicze: „Bacówka”, „Kółko Taterników”, „Klub Kilimandżaro”, „Wierchy”* 2011.
- Roszkowska E., *Zdobycie południowej ściany Zamarłej Turni w 1910 r. Reminiscencje historyczno-ideologiczne*, [w:] *Góry – Człowiek – Turystyka. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr. hab. Andrzejowi Matuszykowi w 75 rocznicę urodzin*, pod red. Cybuli P., Czyża M., Owsianowskiej S., Kraków 2011.
- Roszkowski J. M., *Ród Łaskich i jego związki z Kieżmarkiem*, Zbornik z odbornej konferencji „Polska Rodina Lasky a Kezmarok” 2012.
- Rotkiewicz M., *Geneza i początki sportu kobiecego w Polsce*, „Sport Wyczynowy” 1978, nr 6-71.
- Rotkiewicz M., *Pionierki górskich szlaków turystycznych w Polsce*, „Kultura Fizyczna”, 1995, nr 7-8, Warszawa.
- Rotkiewicz M., *Prekursorka wychowania zdrowotnego kobiet – Klementyna z Tańskich Hoffmanowa (1798-1845)*, [w:] *Kultura fizyczna i zdrowotna współczesnego człowieka. Teoretyczne podstawy i praktyczne implikacje*, pod red. Kazimierczaka A., Maszorek-Szymali A., Dębowskiej E., Łódź, 2008.
- Runggaldier I., *Frauen im Aufstieg: Auf Spurensuche in der Alpingeschichte*, Bolzano 2011.
- Rusk C. E., *The Mountaineers*, Waszyngton 1968.
- Ryn Z. J., *Góry Medycyna Antropologia*, „Medycyna Praktyczna”, Kraków 2016.
- Ryn Z., *Motywacja wspinaczki wysokogórskiej a osobowość alpinistów*, „Psychiatria Polska”, 1969, t. III nr 4.

- Salkeld A., *Kelly, (Martha) Emily (1872/3–1922)*, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford 2004.
- Saysse-Tobiczyk K., *W skałach i lodach świata*, [w:] *W skałach i lodach świata*, pod red. Saysse-Tobiczyka K., t. 1.: *Na szczytach gór Europy*, Warszawa 1959.
- Schmidt P., *Życ u siebie. Przejawy tożsamości społecznej wśród mieszkańców polskiego Spisza i Podhala*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1999 nr 2.
- Schmidkunz W., *Alpines Handbuch*, t. I, Leipzig 1931.
- Schramm R. W., *Pierwsze przejście głównej grani Tatr*, „Taternik” 1956, nr 1-2.
- Sears C., *Arresting Dress. Cross-Dressing, Law, and Fascination in Nineteenth-Century San Francisco*, Duke, 2015.
- Sepioło M., *Himalaistki. Opowieść o Kobietach, które pokonują każdą górę*, Kraków 2017.
- Skład Towarzystwa Tatrzańskiego*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, 1876-1920.
- Skład Towarzystwa Tatrzańskiego*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” t.1, 1876.
- Skreć R., *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1987.
- Sławińska H., *Maria Konopnicka, poetka i turystka*, Warszawa 1977.
- Smith I., *Edward Whymper's London*, „The Alpine Journal” 2004, nr 353.
- Smith J. A., *Una Cameron's Climbs and Expeditions*, „The Alpine Journal”, 1990.
- Smith J. A., *Walker, Lucy (1836–1916)*, Oxford Dictionary of National Biography, 2004.
- Sokół Z., *"Zorza" Marii Wysłouchowej (1900-1902)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984, nr 23/3.
- Sprawozdanie Towarzystwa Tatrzańskiego 1889, Kraków 1890.
- Staffa M., *125 lat TT, PTT, PTTK (1873-1998)*, „Wierchy” 1998.
- Staton E. C., *Eighty Years and More: Reminiscences 1815-1897*, Nowy Jork 1898.
- Statut Sekcji Turystycznej Towarzystwa Tatrzańskiego*, §7, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1904.
- Statut Towarzystwa Tatrzańskiego z siedzibą w Krakowie*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1876, t. 1.
- Statut Towarzystwa Tatrzańskiego*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” Kraków, 1876.
- Stecka Z., *Kobiety-turystki w Tatrach*, „Tygodnik Podhalański” 2001, nr 6.
- Sumara T., *Michalina Mościcka (1871-1932) – Pierwsza Dama w II Rzeczypospolitej*, *Historic@*, nr 21, Rzeszów 2018.
- Szaflarski J., *Poznanie Tatr. Szkice z rozwoju wiedzy o Tatrach do połowy XIX wieku*, Warszawa 1972.
- Szczepański J. A., *Uwagi o taternictwie kobiecym*, 1927.
- Szczepański J. A., *W 30-lecie „Klubu Kilimandżaro”*, „Taternik” 1937/38, nr 2.
- Szczepański J. A., *Czas pomiędzy wojnami*, „Wierchy” 1948.
- Szczepański J. A., *Przygody ze skałą, dziewczyną i śmiercią*, Warszawa 1956.

- Szczepański J. A., *Na drogach polskiego alpinizmu kobiecego*, „Wierchy” 1976.
- Szczublewski J., *Żywot Modrzejewskiej*, Warszawa 1975.
- Szudarek A., *Kwestia kobieca, transnarodowość i social network. Międzynarodowe zjazdy działaczek organizacji kobiecych do 1914 roku*, [w:] *Ruchy Kobiety na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stań Badań i Perspektywy*, pod red. M. Dajnowicz, A. Miodowskiego, Białystok 2020.
- Świerż L., *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Tatrzańskiego za czas od 3 sierpnia 1873 do 28 maja 1876 r.*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1876.
- Świerż L., *Wycieczka do Morskiego Oka zimową porą. O zaprowadzeniu w naszym kraju narciarstwa*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1892.
- Świerż M., *O przyszłość Taternictwa*, „Przegląd Turystyczny” 1925.
- Świerż M., *O urządzaniu wycieczek tatrzańskich cd.*, „Zakopane” 1912, nr 18.
- Świerż M., *Polki w dziejach taternictwa*, „Start” 1927, nr 4.
- Świerż M., *Zarys dziejów taternictwa polskiego*, Kraków 1913.
- Tarkowski P., *Wkład kobiet lekarzy w rozwój medycyny sportowej w Polsce w okresie międzywojennym*, „Z najnowszych dziejów kultury fizycznej i turystyki w Polsce i Europie”, Częstochowa, 2018.
- Tokarski J., *Pielgrzymka Eterii. Wielki Tydzień w Jerozolimie*, „Sodalis Marianus” 1958, nr 3.
- Turczyk A. G., *„Historie sochaczewskie”*, Sochaczew 2001.
- Turzyna M., *Z końcem roku*, „Nowe Słowo” 1902, nr 24.
- Tuszyński B., *Prasa i Sport*, Warszawa 1981.
- Twain M., *A Tramp Abroad, USA*, 1880.
- Urban R., *Amazonki – geneza i rozwój jazdy konnej kobiet w Polsce (do 1939 r.)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie Kultura Fizyczna” 2014, nr 2.
- Urban R., *Prekursorki sportu jeździeckiego w Polsce*, [w:] *Kobieta na przełomie wieku*, pod red. Z. Wyżnikiewicz-Kopp, Gdańsk 2000.
- Valerie S., *First Wave Feminism. The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, Londyn-Nowy Jork 1999.
- Varale M., *Del capocordate e del sesto gardo*, „Rivista Mensile” 1934, nr LII, nr 10.
- Walczeńska S., *Damy, rycerze i feministki. Kobiety dyskurs emancypacyjny w Polsce*, Kraków 2000.
- Wallace-Holt L., *Mountains, mountaineering and modernity: A cultural history of German and Austrian mountaineering, 1900—1945*, Michigan 2011.
- Werbiński I., *Przygotowanie kobiety do realizacji drogi powołania życiowego według Jadwigi Zamoyskiej*, „Studia Włocławskie” 2007, nr 10.
- Whitbread H., *I know my own heart. The diary of Anne Lister*, Virago 1988.
- White S., *Równość*, Warszawa 2008.

- Whiting W., *Skirts or What?* „Outing Magazine” 1916.
- Wierzbicka M., *Kilka uwag o kobiecie samotnej w XIX wieku*, [w:] *Kobieta i rewolucja obyczajowa*, pod red. Żarnowskiej A. i Szwarca A., Warszawa 2006, t. IX.
- Więści Organizacyjne*, „Taternik” 1977, nr 1.
- Willett M., *Entity: Bristow, Lily (fl.1883–1894)*, „Mountain Heritage Trust” 2006.
- Winthrop-Young E., Kelly M. E., *Rock-climbing for women*, „The Manchester Guardian”, 1921.
- Wirz T., *Gipfelstürmerinnen: Eine Geschlechtergeschichte des Alpinismus in der Schweiz 1840-1940*, Baden 2007, „Horizons” 73.
- Witkiewicz S., *Na przełęczy. Wrażenia i obrazy z Tatr*, Warszawa 1891.
- Witkowska A., Przybylski R., *Romantyzm*, Warszawa 2009.
- Woźniakowski J., *Dobrańsze niż indziej towarzystwo. Życie artystyczne w Zakopanem do roku 1939*, [w:] *Zakopane. Czteryście lat dziejów*, pod red. R. Dutkovej, t.2, Kraków 1991.
- Woźniakowski J., *Góry niewzruszone*, Kraków 1995.
- Wójcik Z. J., *Chronologia tatrzańskich wypraw Chałubińskiego*, „Wierchy” 1961.
- Wójcik Z. J., *Tytus Chałubiński – Helena Modrzejewska*, „Wierchy” 2009.
- Wójtewicz A., *Kobiety w przestrzeni dziewiętnastowiecznego społeczeństwa. Rekapitulacja*, „Litteraria Copernicana” 2017, nr 2.
- Zachara J., *Historia pierwszego na ziemiach Polski Gimnazjum Żeńskiego im. E. Plater w Krakowie*, Kraków 1937.
- Zaremba K.S., *Katastrofa na Oстрыm Szczycie*, „Taternik” 1929, nr 1.
- Zaremba K.S., *Ofiary katastrof górskich w Tatrach w r. 1928*, „Wierchy” 1928.
- Zaruski M., *Z Tatr*, „Zakopane: czasopismo poświęcone sprawom Zakopanego” 1910, nr 2.
- Zaruski M., *Tatrzańskie ochotnicze pogotowie ratunkowe: jego organizacja, dzieje i wyprawy ratunkowe: ze wspomnień i notatek swoich*, Warszawa 1922.
- Zaruski M., *Na bezdrożach tatrzańskich*, Warszawa 1958.
- Zborowski J., *Pierwsze przejście zimowe przez Zawrat*, „Taternik” 1960.
- Zdebski J., *Psychologiczne i społeczne uwarunkowania taternictwa*, Kraków 1984.
- Zieliński S., *W stronę Pysznej*, Warszawa 1973.
- Ziemięcka E., *Myśli o wychowaniu kobiet*, Warszawa 1843.
- Ziemilski A., *Człowiek i góry*, „Wierchy” 1967.
- Ziółek J., *Jadwiga Zamojska (1831-1923)*, „Nasza Przeszłość”, Kraków 1988, t. LXX.
- Żuławski W., *Sygnaly ze skalnych ścian. Tragedie tatrzańskie. Wędrówki Alpejskie*, Warszawa 1958.

3. Czasopisma

- „Allgemeine Bergsteigr – Zeitung” 1926.
„Almanach Tatrzański” 1894/95.
„Alpinist” 2015.
„Annals of Tourism Research” 2011.
„Annuaire de Club Alpin Francais” 1899.
„Appalachia Magazine” 1934-1935.
„Atest” 2001.
„Berg” 1993.
„Bluszcz” 1927, 1934, 1936.
„Climbing Magazine” 2016.
„Dziennik Polski” 2005.
„Gazeta Warszawska” 1860.
„Gościńiec” 1977, 1981, 1983, 1984, 1985, 1988, 1990.
„Góry” 2002.
„Góry-Literatura-Kultura” 2016.
„History Workshop Journal” 1993.
„Jahrbuch des Ungarischen Karpathenvereins” 1905.
„Konspekt” 2006.
„Krytyka” 1907.
„Kultura Fizyczna” 1995.
„Kurjer Poranny” 1913.
„Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984.
„Marketing i Rynek” 2015.
„Medycyna Praktyczna” 2016.
„Montagne 360” 2012.
„Nauczanie Początkowe” 2005/2006.
„NI” 1913.
„Nowe Słowo” 1902, 1904.
„Odra” 1994.
„Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1876-1920.
„Pielgrzym: pismo poświęcone filozofii, historii i literaturze” 1844.
„Piemonte Top News” 2018.
„Polityka” 2009.
„Przegląd Zakopiański” 1901.
„Przekrój” 1983.

„Przyroda Górnego Śląska” 2016.
„Psychiatria Polska” 1969.
„Rivista Menisile” 1934.
„Rzeczpospolita” 2012.
„Sodalis Marianus” 1958.
„Sport in History” 2013.
„Sport Wyczynowy” 1978.
„Start” 1927, 1930, 1931.
„Ster” 1907.
„Światowid” 1937, 1961.
„Taternik” 1907-2019.
„Teoria i Praktyka” 2016.
„The Alpine Journal” 1870, 1872, 1874, 1929, 1951, 1957, 1974, 1976, 1999.
„The American Alpine Journal” 2005, 2014.
„The Guardian” 2012.
„The Manchester Guardian” 1921.
„Trening” 1994.
„Turysta” 1954, 1958.
„Tygodnik Ilustrowany” 1869.
„Tygodnik Mód i Powieści” 1871, 1905.
„Tygodnik Podhalański” 1992, 2001, 2006.
„Tygodnik Powszechny” 1880.
„Wierchy” 1923-210.
„Wychowanie Fizyczne i Sport” 1987.
„Wychowanie Fizyczne” 1938.
„Wysokie Obcasy” 2011.
„Zakopane” 1908, 1910, 1922, 1929.
„Zakopane: czasopismo poświęcone sprawom Zakopanego” 1910.

4. Netografia

„Kurjer Poranny”, 23.12.1913.
<https://przekroj.pl/spoleczenstwo/kronika-sprzed-100-lat-2>
„Ubiory i Roboty”, „Tygodnik Mód i Powieści”, 1871, nr 36.
<https://polona.pl/item/tygodnik-mod-i-powiesci-z-dodatkiem-illustrowanym-ubran-i-robot-kobiecych-1871-n-36,NzQ3MDAwNjc/12/#info:metadata>
Bell J., *July 29, 1858 – First White Woman to Climb Pikes Peak.*

<http://jvlbell.com/july-291858-pikes-peak/>

http://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1995_files/AJ%201995%20325-345%20In%20Memoriam.pdf

Brockington G., *A World Fellowship: The founding of the International Lyceum Club for Women Artists and Writers*, Academia.edu. Oxford.

https://www.academia.edu/876236/A_World_Fellowship_The_founding_of_the_International_Lyceum_Club_for_Women_Artists_and_Writers

Chudy M., *Członkowie honorowi PTTK*, „Gościńiec” 2004, nr 1.

https://gosciniac.pttk.pl/14_2004/index.php?co=062

Colorado Women's Hall of Fame. <https://www.cogreatwomen.org/project/julia-archibald-holmes/>

Davis J. L., *Archives from the Trash: The Multidimensional Annie Smith Peck—Mountaineer, Suffragette, Classicist*, May 1, 2015, From the Archivist's Notebook, Essays Inspired by Archival Research in Athens Greece.

<https://nataliavoegikoff.com/author/jackldavis/>

For the Lady Mountaineer, „The American Alpine Club”, 2018. www.americanalpineclub.org

Franceschini L., *Przedmowa z książki C. Tedesco Le Signore Delle Cime*, 2018.

<https://www.lesignoredellecime.it/Resources/Prefazione.pdf>

Głowacka A., *Edukacja panien w dobie staropolskiej*, Pasaż Wiedzy – Muzeum Pałacu Króla Jana III Sobieskiego w Wilanowie.

http://wilanow-palac.pl/edukacja_panien_w_dobie_staropolskiej.html

Hilary O., *Climber Lily Bristow Risked Scandal to Pioneer New Ground In the late 1800s, she sent it and then some*.

<https://www.adventure-journal.com/2018/07/historical-badass-climber-lily-bristow/>

Historia klubu American Alpine Club. <https://m.americanalpineclub.org/clubhouse/iwd/>

Holmes J. A., *Pikes Peak Library District*. <https://web.archive.org/web/20140525200406/>

Hornby E., *Mountaineering records*, Liverpool, 1907.

<https://archive.org/details/mountaineeringre00hornuoft>

Ingham V., *Anne Lister's Ascent of Vignemale*, „The Alpine Journal”, 1968, nr 73.

https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1968_files/AJ%201968%20199-204%20Ingham%20Anne%20Lister.pdf

Internetowa Wielka Encyklopedia Tatrzańska. <http://z-ne.pl/t,haslo,2932.html>

Jones S., *For the female mountaineering pioneers, it was an uphill struggle*, „The Guardian”, 26.3.2012. www.theguardian.com

Kapłon J., *Oddział Babiogórski Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. Zarys Dziejów*, „Vademecum Górskie COTG PTTK”.

http://www.cotg.pttk.pl/encyklopedia_tresc.php?id=98&szukaj=

Klepacz A., *Liga Kobiet Polskich ma 100 lat*. <http://liga.kobiet.polskich.pl/historia-lkp/>

Kobylarczyk K., *Piękna Helena dzierga koronki*, Projektu „Małopolska to go”.

<https://malopolskatogo.pl/archiwum/artykuly/480/piekna-helena-dzierga-koronki>

Kronika TOPR 1929.

<http://tatrygory.pl/articles.php?lng=pl&pg=98>

Ladies Scottish Climbing Club. <https://www.ladiesscottishclimbingclub.org/>

Lady Legends of the Alps: women in mountaineering, blog Chamonix All Year 2019.

<https://chamonixallyear.com/lady-legends-women-in-mountaineering/>

<http://www.safarimuseum.com/research/permanent-collection/elizabeth-main-le-blond-collection>

Larson L., *Knickerbockers, Breeches, or Bloomers? Women's Out-of-Doors Clothing in the Early 1900s – Ward Order Blank*, Heddels, 16.9.2016.

www.heddels.com<http://www.montebiancomontagnasacra.com/en/my-climb-of-the-mont-blanc-in-1838.html>

Le Blond E. *Alpinist, Photographer and Author*.

<http://womensmuseumofireland.ie/articles/elizabeth-lizzie-le-blond--2>

La Sentinella delle Alpi Le Festa della Donna nelle gesta di Alessandra Boarelli, „AlpiDiCuneo”, 08.03.2018.

<https://www.alpidicuneo.it/2018/cultura/le-festa-della-donna-nelle-gesta-alessandra-boarelli>

Mazamas. <https://mazamas.org/history/>

Monsterclimbs reaches the Pinnacle of climbing.

<https://monsterclimbs.com/2012/08/monsterclimbs-reaches-the-pinnacle-of-climbing/>

Nyka J., *Jakie one są?*, „Gościniec”, 1988.

http://www.nyka.home.pl/archiwum/goscinie/pdf/GOS_1988.pdf

Nyka J., *Zofia Radwańska-Paryska*, „Głos Seniora” 2001, nr 10

http://www.nyka.home.pl/glos_sen/pl/200110.htm

Obec Partizánska Ľupča.

http://www.partizanskalupca.com/index.php?option=com_content&view=article&id=79%3Ajo-hana-lehotska&catid=46%3Aosobnosti-obce&Itemid=203

Parminter Mary. <http://www.maryparminter.org.uk/mary-parminter/>

Piasecki S., *Finding adventure through the photos of one of the world's elite explorers from the archives: The Dora Keen Collection*, Atwood Resource Center Library and Archives.

<https://www.anchoragemuseum.org/about-us/museum-journal/museum-journal-archive/finding-adventure-through-the-photos-of-one-of-the-worlds-elite-explorers/>

Pierce H., *Pat Kelly and the Pinnacle Club*, The Stephen Colclough Centre for the History and Culture of the Book 2018. <http://colclough.bangor.ac.uk/blog/pat-kelly-and-the-pinnacle-club-36032>

Pinnacle Club. <http://pinnacleclub.co.uk/club-history/>

Podgórska J., *Chcemy całego życia!*, „Polityka”, 4.11.2009.
<https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/274574,1, chcemy-calego-zycia.read>

Royal Scottish Geographical Society, *International Women's Day - Funny Bullock Workman*, 2017. <https://rsgs.org/international-womens-day-funny-bullock-workman/>

Runggaldier I., *Paula Wiesinger*, wpis na portalu Fembio.
http://www.fembio.org/english/biography.php/woman/biography_3rd/paula-wiesinger

SAC CAS. <https://www.sac-cas.ch/en/the-sac/about-us/>

Sokołowski A., *Dzieje porozbiorowe narodu polskiego ilustrowane*, t. 4 1831-1908.
<http://kpbc.ukw.edu.pl/dlibra/plain-content?id=77138>

Spis zmarłych wspinaczy KW Warszawa. <https://kw.warszawa.pl/lista-zmarlych-wspinaczy>

Szewczyk B., *W cieniu wielkiej siostry*, „Klub Jagielloński”, 2017.
<https://klubjagiellonski.pl/2017/03/12/w-cieniu-wielkiej-siostry>

Tatry v literaturze. Digitálna Knižnica.
http://www.literaturapp.6f.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=74%3AAlehoeka-johana-miloslava-1810-1849-&catid=34%3Apoezia&Itemid=56&showall=1

The „History Session” GORE-TEX® Experience Tour, Planetmountain.com, 14.10.2014.
<https://www.planetmountain.com/en/news/alpinism/gore-tex-experience-tour.html>

The first woman to climb Mont Blanc: Henriette d'Angeville or Maria Paradis?
<https://skyaboveus.com/climbing-hiking/Marie-Paradis-Henriette-d'Angeville-First-Ascent-of-Mont-Blanc-by-Mountain-Climbing-Women>

Tooley M., *The Englishwoman Who Created Iraq?*, 2017.
<https://providencemag.com/2017/07/the-englishwoman-who-created-iraq/>

Woolf V., *Professions for Women. In The Death of the Moth and Other Essays*.
<https://ebooks.adelaide.edu.au/w/woolf/virginia/w91d/chapter27>

Wright P., *Marguerite 'Meta' Claudia Brevoort: 1825-1876*, August 30, 2017.
<http://www.alpinist.com/doc/web17c/wfeature-a59-mtnprofile-essay-meta-brevoort>

Zbrojewicz P., *Stefania Laudyn-Chrzanowska – prawicowa emancypanka*, „Polska, Rodzina, Tradycja”, 2012.
<https://prawy.pl/1016-stefania-laudynchrzanowska-prawicowa-emancypanka/>

5. Zbiory Filmowe

Wytwórnia Filmów Oświatowych

Film dokumentalny „Paryscy”, reż. Barbara Bartman-Czecz, 1977.

Ośrodek Dokumentacji i Zbiorów Programowych TVP

Cykl dokumentalny „Zdobywcy Karpat”, odc. 6 „Zofia i Witold Paryscy”, reż. Jacek Zygadło, 1998.

Program „Pod Tatrami” odcinek „Zofia i Witold Paryscy”, reż. Wojciech Mróz, 2011.

Spis rycin

Ryc. 1. Pomnik z tablicą upamiętniającą zdobycie Laugenspitze przez pierwsze kobiety w 1552 r.	24
Ryc. 2. Marie Paradis	26
Ryc. 3. Rysunek ze „Szkicownika Królowej Wiktorii z 1874 r.” w zbiorach Royal Collection Trust	32
Ryc. 4. Lucy Walker siedząca z ojcem Frankiem Walkerem w 1871 r.	33
Ryc. 5. Meta Brevoort z towarzyszami i suczką Tschingel	35
Ryc. 6. Elizabeth Le Blond	38
Ryc. 7. Alessandra Boarelli.....	39
Ryc. 8. Jeanne Immink.....	42
Ryc. 9. Gertrude Bell z przewodnikami w górach	44
Ryc. 10. Poczta z wizerunkiem A. Smith Peck oraz plakat informujący o wykładzie alpinistki.....	47
Ryc. 11. Baner “Joan of Arc Equal Suffrage League”, który zawisł na Mt. Coropuna	48
Ryc. 12. Funny Bullock-Workam z gazetą „Votes for woman” po zdobyciu Siachen Glatzier (5 400 m).....	49
Ryc. 13. Dorothy Pilley-Richards	50
Ryc. 14. Mary Gennaro-Varale.....	53
Ryc. 15. Nini Pietrasanta i Gabriele Boccalatte	54
Ryc. 16. Paula Wiesinger i Leni Riefenstahl w Dolomitach Porodi Spitze	55
Ryc. 17. Okładka książki Memsahb im Himalaja autorstwa Hettie Dyhrenfurth.....	56
Ryc. 18. Beata Łaska z Kościeleckich	58
Ryc. 19. Łucja Rautenstrauchowa z Giedroyciów	63
Ryc. 20. Jadwiga Łuszczewska, pseudonim Deotyma.....	65
Ryc. 21. Schodzenie ze szczytów. Rysunek Walerego Eljasza-Radzikowskiego. Widokówka	73
Ryc. 22. W Kuźnicach w 1922 r.	106
Ryc. 23. Róża Drojecka	109
Ryc. 24. Helena Dłuska i przewodnik Bartłomiej Obrochta.....	114
Ryc. 25. Na Kępie w sierpniu 1908 r. (Fot. Mieczysław Karłowicz)	116
Ryc. 26. Marzena Skotnicówna	123
Ryc. 27. Lida Skotnicówna	123
Ryc. 28. Hanna Jabłczyńska-Jędrzejowska i Zofia Galicówna, fot. Wiktor Ostrowski.....	125
Ryc. 29. Zofia Radwańska-Paryska i Witold H. Paryski	127
Ryc. 30. Przygotowanie posiłku przez Zofię Radwańską-Kuleszynę (-Paryską) na biwaku w Alpach	128
Ryc. 31. Grupa przewodników tatrzańskich z Zakopanego ok. 1965 r., w środku Zofia Radwańska-Paryska	130
Ryc. 32. Zofia Radwańska-Paryska i Wanda Henisz na Granatach.....	130
Ryc. 33. Wanda Henisz-Kamińska w górach (fot. arch. Halina Ptakowska-Wyżanowicz).....	131
Ryc. 34. Klara Hensch w Tatrach	133
Ryc. 35. Od lewej: W. H. Paryski, Dorothy Arning, T. Pawłowski, Anette Wilson, Ruth Hale, prof. Taylor	134
Ryc. 36. Członkinie Ladies Scottish Climbing Club	141
Ryc. 37. Logo LSCC.....	141
Ryc. 38. Przypinka Szwajcarskiego Alpinistycznego Klubu Kobiet	142

Ryc. 39. Logo The Pinnacle Club	143
Ryc. 40. Pierwszy statut klubu The Pinnacle, uchwalony w 1921 r.	144
Ryc. 41. Członkinie Klubu The Pinnacle	144
Ryc. 42. Logo Mazamas Club.....	146
Ryc. 43. Pierwsza i ostatnia strona statutu Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego z dn. 31.12.1873 r. z podpisem Jadwigi z Zamoyskich Sapieżyny.....	149
Ryc. 44. Członkowie Sekcji Turystycznej Towarzystwa Tatrzańskiego w 1909 r. na Hali Gąsienicowej.....	153
Ryc. 45. Flora Mira Ogórek-Pankowa	155
Ryc. 46. Henrietta D'Angeville	159
Ryc. 47. Julia Archibald-Holmes w American Costume – spodnie typu bloomers	159
Ryc. 48. Nocne odzienie używane podczas wycieczek	161
Ryc. 49. Turystka przy wodospadzie Siklawica	162
Ryc. 50. Ubranie podróżne i do zwiedzania gór, 1871 r.	164
Ryc. 51. Fay Fuller w ubiorze górskim.....	166
Ryc. 52. Annie Smith Peck w charakterystycznym stroju górskim	167
Ryc. 53. Měníe Muriel Dowie w stroju górskim na okładce swojej książki <i>A girl in the Karpathians</i>	168
Ryc. 54. Strój kobiecy do dalekich wycieczek górskich, 1905 r.	169
Ryc. 55. Reklama Mizzi Langer w czasopiśmie „Taternik” 1908, nr 6.....	172
Ryc. 56. Reklama Magazynu okryć damskich L. Faden.....	172
Ryc. 57. Wycieczka maturzystek, w tym sióstr Bujwidówien do Pienin, 1908 r.	173
Ryc. 58. Reklama z ok. 1920 r. – sportowe ubrania dla kobiet wg rodzaju uprawianej aktywności (np.: Abercrombie i Fitch)	174
Ryc. 59. Nea Morin podczas prowadzonego kursu wspinaczkowego w Harrison Rocks, 14.10.1957.....	207

Spis tabel

Tab. 1. Liczba członkiń zwyczajnych w Towarzystwie Tatrzańskim na przełomie XIX i XX wieku.....	151
--	-----

Indeks nazwisk

<i>Abbate Vincenzo</i>	54
<i>Adamowicz Jakub</i>	21
<i>Allen Bernhard</i>	140
<i>Altdorfer Albrecht</i>	22
Anczyc Władysława	74, 75, 257
Anczyc Włodzimierz Ludwik	74, 107
Anczyc Zofia	74, 75, 257
Anderegg Melchior	33p, 255
Anderson Garret	36
Archibald-Holmes Julia	46, 159, 160
<i>Ardito Stefano</i>	23
<i>Argalács Mikuláš</i>	80
Arnese Wincenty	147, 152
Arystoteles	202
Bachleda Klemens	95p, 96, 153p, 182p, 259, 260,
<i>Bachmura Ewelina</i>	45
Baker Mabel	144
<i>Balicka-Iwanowska Gabriela</i>	78
<i>Baliński Michał</i>	65
Balmat Jacques	23, 26, 254
<i>Band George</i>	140
Barabasz Stanisław	74
<i>Bartman-Czecz Barbara</i>	16, 126, 129
Bawarska Elżbieta	30, 257
<i>Bątkiewicz Edyta</i>	77
<i>Beanger Jean</i>	85
<i>Bednarski Henryk</i>	106
<i>Bednarz Mariola Bogumiła</i>	119, 120
<i>Bednarz-Grzybek Renata</i>	75, 186
<i>Beer de Gavin</i>	25
Beheft Moritz	69, 255
Bell Gertrude	44, 45, 258, 259,
<i>Bell J.v.L.</i>	46
Bendówna Felicja	83, 84
<i>Bicknell Peter</i>	143

Bielska Józefa	150
<i>Bilz Friedrich Eduard</i>	185
<i>Biniaś-Szkopek Magdalena</i>	77
<i>Blakeney T. S.</i>	139
<i>Blecharz Jan</i>	201
Bloomer Amelia	159, 160
<i>Błażejewicz Olena</i>	67
<i>Blotnicka Maria</i>	112
Boarelli Alessandra	38, 39, 256,
Boccalatte Gabriele	53p,
Boileau Emmanuel	29
<i>Bokiewicz Leon</i>	185
<i>Boldireff Włodzimierz</i>	153
Bonacossa Aldo	54
<i>Borish Linda</i>	166
Botsch zu Zwingenberg von Boymont Katharina	24, 254
Botsch zu Zwingenberg von Brandis Regina	24, 254
Boulaz Louise	56, 261, 262
<i>Boyer Paul S.</i>	167
Boymont von Jakob	24, 254
<i>Braham Trevor</i>	29
Branicka-Tarnowska Róża	150
Bray Lillian	50, 260
Brevoort Margaret	16, 27, 32, 34, 35, 41, 93p, 137, 256
Bristow Lily	40, 96, 257
Brodowska Helena	257
<i>Brown Graham T.</i>	29
<i>Brown Rebecca A.</i>	13, 27, 34, 35, 161
Bröske Katherina	100, 103p, 104, 25
Bruhl Etienne	51
<i>Budrewicz Zofia</i>	78
Budzińska-Tylicka Justyna	185p, 186
<i>Bujak Franciszek</i>	10
<i>Bujno Marja</i>	31
Bujwid Helena	88
Bujwid Jadwiga	88, 113, 173
Bujwid Jan	88

Bujwid Kazimiera córka 88, 89
 Bujwid Kazimiera 17, 85, 86p, 88, 112-114
 Bujwid Odon 88, 88p, 113, 114
 Bujwid Stanisław 88, 89
 Bujwid Zofia 88, 89
 Bullock-Workman Fanny 13p, 46, 48, 49 139, 258, 260
Burgener Alexader 37
Calinescu Matei 136
 Carrel Felicite 38
Cazaux Henri 28
 Chałubiński Tytus 82-84, 96p, 101p
 Chełkowska Felicja 150-152
 Chełmoński Józef 83
Chłosta-Sikorska Agnieszka 78
 Chmielowski Adam (br. Albert) 83, 87
 Chmielowski Janusz 95p, 98, 102, 104p, 116, 129, 153p, 169,170p, 259
Chowański Adam 65, 71, 75, 93, 96, 106, 119, 148
Chudy Marian 152
 Chwalba Andrzej 32, 33
 Chwaściński Bolesław 7, 58p, 59p, 94p, 101, 102, 107, 168p, 184p
 Ciechanowska Elżbieta 88
 Ciechanowska Jadwiga 88
 Ciechanowska Katarzyna 88
 Ciechanowska Wiktoryna 88, 258
Ciesielski Tadeusz 108
 Colivlle [brak imienia] 25
 Comici Emilio 53p, 55p, 262
 Coolidge William A. B. 16, 34, 35, 256
 Coutet Maria 64
 Couttet Joseph Marie 26p, 254
 Curie Piotr 87, 258
Cybulski M. 106, 131
Czaplicka Mieczysława 77
 Czarnocka-Karpińska Wanda 110, 190
 Czech Bronisław 123, 124 260, 261
 Czerwińska Anna 108, 207
Czyż Marek 99, 111, 194, 195

Ćwierczakiewiczowa Lucyna	150
<i>Dajnowicz Małgorzata</i>	203
Damesme Alice	50-52, 261
D'Angeville Henrietta	26, 27, 29, 64, 158, 159, 254
Danyszówna Regina (Danysz-Fleszarowa)	78
Daszyńska-Golińska Zofia	112, 182-184
<i>Davis Jack L.</i>	47
<i>De Beer Graham</i>	25, 140
Dębińska-Śliwińska Helena	54p, 106-108, 120, 121, 156, 192, 261
<i>Dębowska Ewelina</i>	62
<i>Dindorf A.</i> [brak imienia]	153
Dłuska Bronisława	87, 112, 113, 118p
<i>Dłuska Helena (matka Kazimierza)</i>	87
Dłuska Helena	8p, 87p, 88, 89, 111, 113-117, 118p, 134, 152, 153p, 171, 184, 187, 188, 260
<i>Dłuski Erazm</i>	87
<i>Dłuski Józef</i>	87
Dłuski Kazimierz	87,113
<i>Dobrzańska Wanda</i>	176
Dolińska Magdalena	69p, 72p, 179
<i>Domarańczyk Daria Anna</i>	79
<i>Dormus Katarzyna</i>	79
<i>Doughan David</i>	140
Dowie Muriel Ménie	167, 168, 257
Dowie Urquhart Margaret	260
<i>Drawski Jan K.</i>	121
<i>Drewnowski Kazimierz</i>	153
Drobner Roman	173
Drojecka Róża	107-109, 125, 131p, 262
<i>Dubielewiczówna Maria</i>	123
Dudryk Maksymilian	96
<i>Dürer Albrecht</i>	22
Dürr Jan	8, 58p
Dyhrenfurth Pauline Harriet	50, 56
Działyńska-Potocka Anna	150
Działyńska-Zamoyska Jadwiga	76, 77
<i>Dzido Marta</i>	17, 179
<i>Dzieduszycka Ewa</i>	150

<i>Dzik Aleksandra</i>	201
Egenhoffer Teresa	103, 257, 258
Eichborn Ludwik	148
<i>Eljasz Stanisław</i>	69
Eljasz Władysław	73p, 256
Eljasz Wojciech	256
Eljaszówna Maria	73, 256
Eljasz-Radzikowski Walery	69p, 71, 73, 74, 81, 84, 164, 165, 179, 180, 181p, 256
Engel Clarie Eliane	27, 33
Englisch Antonina	93-95, 182, 258, 259
Englisch Karol	93, 94, 202p, 258, 259
Eotvos Ilona	41
Eotvos Rolanda	41
Erthnerova Sarlota	69
<i>Ertl Hans</i>	55
<i>Estreicher Karol</i>	68
<i>Eteria (Św. Sylwia)</i>	21
Fabrycowa Irena	112, 174p
Faden Józef	106p, 172
<i>Falkeid Unn</i>	22
Fanton Lousia	38
Field Kelly	206
<i>Fijalek Jan</i>	30
<i>Filia Cecilia</i>	39
Firganek Kazimierz	155
<i>Fourier Charles</i>	45
<i>Franceschini Lorella</i>	54
Franz Johann	259
<i>Franz Maciej</i>	78
<i>Freshfield Douglas</i>	40
<i>Freshfield Henry</i>	40
Freshfield Jane Henry	40
Fuller Fay	145, 166
<i>Galicówna Maria</i>	124
Galicówna Zofia	107, 122, 124, 125, 261
<i>Gardien Claude</i>	36
<i>Garlicki Stanisław</i>	171

Gąsienica Józef	95p, 259
<i>Gąsienica-Gładczan Jan</i>	69
<i>Gąsienica-Siajny Józef</i>	153
<i>Gąsienica-Tomków Jan</i>	129
<i>Gąsowski Tomasz</i>	203
<i>Gems Gerald</i>	166
<i>Genersich Christian</i>	5, 6, 58
Gennaro-Varale Mary	50, 52, 53, 261, 262
Gentil-Tippenhauer Wanda	199
Giedroyć Romuald	64
Giedroyć-Rautenstrauchowa Łucja	12, 15, 63, 64, 179, 254
Giełgudówna Iza Henryka	257
Gilming Hermina	69
<i>Głowacka Anetta</i>	59
<i>Głowacki Jan Nepomucen</i>	60, 61
Goetel Ferdynand	8, 88 115, 117, 153p
Goetel Walery	8, 88 115, 153p
<i>Golebiowski Łukasz</i>	185
<i>Gomulicki Juliusz Wiktor</i>	65, 66
<i>Gondek Maria Joanna</i>	76
<i>Gordon Peter</i>	140
<i>Górnicka-Boratyńska Aneta</i>	85, 114
<i>Górski Andrzej Z.</i>	138
Grabska Kornelia	150, 151
<i>Gromkowska-Melosik Agnieszka</i>	28
Gronikowski Jan	74
Groński Stanisław	107, 126p
<i>Grudziński Stanisław</i>	73
Grzegorzewski Jan	81, 181, 257
<i>Gudowski Janusz</i>	168
Haborski A.	255
Hale, Ruth	132-134
<i>Hamilton Charles</i>	145
Hamilton Helen	29, 255
Hannibal	21
Hanowerska Wiktoria	28, 256
<i>Harrer Heinrich</i>	54

<i>Heckmaier Andreas</i>	54
<i>Helios Joanna</i>	59
Henisz-Kamińska, Wanda	108p, 125p, 130-132, 156, 262
<i>Hennel Roman</i>	66, 166
Hensch Klara	50, 132, 133
Herbich Franz	60
Herse Wanda	95-97, 153, 182, 184, 258, 259
<i>Heska-Kwaśniewicz Krystyna</i>	196
<i>Hiebeler Toni</i>	21
<i>Hilary Oliver</i>	41
Hoborski Antoni	68
<i>Hoesick Ferdynand</i>	84
Hoffmann Antonina	150
<i>Holt Lee Wallace</i>	13, 139
Honowska Jadwiga	11, 106, 119-121, 125, 137, 191, 196, 203, 261
Hornby Emily	256
<i>Howell Georgina</i>	45
Humpola Jan	105
Hunsdorfer Johann	93, 94, 258, 259
Hurban Jozef Miloslav	255
Husarzewska Jadwiga	150
<i>Idźkowski Adam</i>	65
Immink Jeanne	42, 257
<i>Ingham Vivien</i>	28
<i>Isserman Maurice</i>	34, 48
Jabłczyńska-Jędrzejewska Hanna	10, 124, 125, 198
Jabłkowska Teresa	151
Jackson Margaret E. P.	41, 137, 256, 257
<i>Jaeger Anna</i>	185
<i>Jaeger Henryk</i>	185
<i>Jaerschky Paul</i>	185
<i>James Edward T.</i>	167
<i>Janikowski T. [brak imienia]</i>	153
<i>Jankowska Kornelia</i>	46
Jankowski Józef	154, 155
<i>Janocha Stanisław</i>	131
Janota Eugeniusz	88, 179

Janotha Natalia	75, 166, 180, 257
Jasińska Anna	54p, 107
Jasińska-Żuławska Hanna	107
<i>Jastrzębska Magdalena</i>	13
<i>Jaworska Monika</i>	78, 89
<i>Jaworski Jan S.</i>	117
<i>Jaworski Zygmunt</i>	95
Jazdowska Maria	257
<i>Jedlecka Wioletta</i>	59
Jeromin Wanda	104, 105, 113, 117, 153, 184, 191, 260
Jęczkowski F.	262
<i>Jodkowski Włodzimierz</i>	153
Jülg Bernard	93
Kacperczyk Anna	8
<i>Kalergis Maria</i>	65
<i>Kalamacka Ewa</i>	186
<i>Kałwa Dobrohna</i>	202
<i>Kamińska Anna</i>	13
<i>Kamiński Zdzisław</i>	125
Kantak Kazimierz	152
<i>Kantor Ryszard</i>	88
<i>Kapłon Jerzy</i>	152
Karłowicz Mieczysław	96p, 98, 104p, 116, 162, 163p
Karpiński Adam	110
<i>Kazimierzczak Arkadiusz</i>	62
Keen Dora	46, 50
Kelles-Krauzowa Maria	112
Kelly Harry	143
Kenar Antoni	123
<i>Kenarowa Halina</i>	60
Kiełkowska Małgorzata	17, 24p, 32p, 34p, 42p, 52p, 53p, 95p, 101p, 103p, 110p, 117p, 254
Kiełkowski Jan	4p, 7, 17, 24p, 32p, 34p, 42p, 52p, 53p, 55p, 59p, 69p, 95p, 101p, 103p, 105p, 110p, 117p, 132p, 254
<i>Kiepuska Halina</i>	78
Kiltynowiczówna Halina	187, 188
Kirchmajerówna Maria	780, 181
Kleinerova Amalia	69

Klemensiewicz Zygmunt	98, 100, 1453p, 170, 253
Klossówna Marya	150
<i>Knaś Anna</i>	67
<i>Kobylarczyk Katarzyna</i>	83
<i>Kolberg Oskar</i>	61
Kolbuszewski Jacek	6p, 7, 63p, 64p, 77p, 86p, 141p, 206v
Komarnicki Gyula	98-100, 104p, 260
Komarnicki Roman	99, 260
<i>Komornicki Stanisław</i>	105
Komornicki Stefan	102, 153p
Komosa-Styczeń Agata	12
Konopnicka Maria	12, 67, 68, 86, 90
<i>Korczak-Siedlecka Jaśmina</i>	59
Kordys Roman	98, 100, 185, 197, 202p, 260
Korosadowicz Janusz	262
Korosadowicz Zbigniew	262
<i>Kowalewski Zbigniew</i>	7, 8
<i>Kowalik Tomasz</i>	80
Kowalska Klotylda	151
<i>Kowalski Aleksander</i>	115
<i>Kozłowska-Sabatowska Halina</i>	90
<i>Köhler Piotr</i>	153
Kraszewski Józef Ignacy	82, 84
Kratochwil Antonina	150
<i>Krawczyński Marcin</i>	201
Krókowska Zofia	11, 119-121, 125, 137, 156, 191, 195, 196, 203, 261
Krókowski Jerzy	120
Król Anna	12, 95p
Król Ignacy	153p, 154, 155
<i>Królowa Zofia</i>	153
<i>Kruczek Marian</i>	103
<i>Kruger-Syrokomska Halina</i>	124
Krygowski Władysław	7, 96p
Krzepkowski Sabała Jan	67, 75, 82p, 84p,
Krzywicka Irena	89
Kuczalska-Reinschmit Paulina	17, 113, 179
<i>Kulczycki Zbigniew</i>	68

Kulczyński Władysław junior 104p, 153p, 260
 Kulczyński Władysław 88, 153p,
Kuligowska-Korzeniewska Anna 84
 Kupczyk Kazimierz 107, 123p, 261
Kurczab Janusz 29
 Kurek Artur 149
Kuś Andrzej 133
 Kuźniar Czesław 88
 Kwiatkowska Maria 151
 Langer-Kauba Maria Mizzi 171, 172
Larson Leslie 161
Latuszkowa Teresa 147
 Lavallé-Jordán Marthe 103p, 257, 258
Lavender Catherine 44
 Le Blond (-Burnaby -Main -Aubrey - Wishled - Hawkins) Elizabeth 37, 96, 137, 258, 259
Ledger Sally 43
 Lehotska Johana Miloslava 68, 254
Leisten Zygmunt 106
Lenartowicz Teofil 65
Lerski Mieczysław 153
 Lesicki Józef 105, 260
Lijewski Teofil 80
 Lipiec Józef 205, 206p
 Lipska Maria 151
Lisak Agnieszka 74
 Lister Anna 27, 28, 254
Loomis Molly 47, 51, 55
 Loria Leon 105
Luxemburg Stanisław 107
 Łaska-Kościelecka Beata 5, 6, 58, 59, 254, 263, 264
 Łaski Olbracht 58, 254
Łobożewicz Tadeusz 201
Łoch Eugenia 62
 Łuszczewska Jadwiga Deotyma 15, 65, 66, 179, 255
 Łuszczewska Kazimiera 65
 Łuszczewski Wacław 65, 255
 Mackiewicz Joanna 187p, 155

MacLachlan Jill Marie	13p, 14, 161p
Macudziński Bolesław	105
<i>Maćkowiak Zygmunt</i>	105
<i>Maj Ewa</i>	77
Majda Jan	7, 68p, 82p-84p
<i>Makarczyk Jerzy</i>	108
<i>Malczewski Antoni</i>	60
Malczewski Rafał	90, 106p
<i>Malicki Tadeusz</i>	106
Małgorzata królowa	140
<i>Manduk Władysław</i>	148, 156
Margot Aline	142
<i>Marusarz Jędrzej</i>	153
<i>Maszorek-Szymala Anna</i>	62
Maślanka Jerzy	98
<i>Mathews Charles Edward</i>	26
<i>Mathur Nameeta</i>	203
<i>Matuszyk Andrzej</i>	29, 99, 101
Maudsley Henry	36
Mazel David	13, 27p, 37p, 48p, 50p, 51p
<i>Mazur Elżbieta</i>	186
<i>Mączak Antoni</i>	22, 23, 25
Mc Donell Evelyn	37, 258
Melczerova [brak imienia]	69
<i>Mesjasz Michał</i>	12
Messner Reinhold	12, 30p, 57p
<i>Michalak Marian B.</i>	28
Michałowska-Pawlewska Henryka	112
<i>Milik Katarzyna</i>	78
<i>Milner Douglas</i>	97
<i>Miodowski Adam</i>	203
<i>Mirek Zbigniew</i>	183
Modrzejewska Helena	12, 17, 75, 76, 82-84, 90, 96p
Mogilnicki Henryk	126p, 262
<i>Moore Adolphus Warburton</i>	33
<i>Moore Natasha</i>	43
<i>Morawska-Nowak Barbara</i>	131

<i>Morin Jean</i>	51, 140
Morin Micheline	50, 51p, 52, 261
Morin Nea	43, 50, 51, 144, 207, 261
<i>Morosini Stefano</i>	38
Morozowicz-Szczepkowska Maria	89
Mościcka Michalina	112
Motyka Stanisław	262
<i>Mróz Wojciech</i>	17
Mumm Arnold L.	40, 41p
Mummery Alfred F.	29, 40, 257
Mummery Mary	40, 137
Murczyński Stanisław	107
<i>Muré Harry</i>	42
Muszałówna Kazimiera	190
<i>Muszyńska Agata</i>	67
Mycielska Marya	150, 151
Nałęcz Kęszyncki Marcin	148
Nałkowska Zofia	86, 90
Napieralska-Chwaścińska Hanna	102
<i>Narkiewicz-Jodko Konstanty</i>	107, 108
<i>Ney Joseph Napoleon</i>	28
Niekraszówna Irena	105p, 171
Noll Hasenclever Eleonora	41
<i>Norwid Kamil Cyprian</i>	65
Nowicka Janina	152
<i>Nowicki Dariusz</i>	201
<i>Nowicki Maksymilian</i>	61
<i>Nowotny Gustaw</i>	106
<i>Nyczanka Monika</i>	114
Nyczówna Natalia	73, 256
Nyka Józef	8, 58p, 59, 88p, 89p, 113p, 132, 173
<i>Nyka-Kamińska Wanda</i>	125
O'Brien-Underhill Miriam	50, 51, 260, 261
Obrochta Bartek	81, 114
<i>Obrochta Stanisław</i>	108
Ogórek-Panek Mira Flora	10, 154, 155, 187
<i>Olszański Marek</i>	168

<i>Olszewski Józef</i>	108
Opaliński Dariusz	150, 151p, 154p
Oppenheim Józef	99, 106p
Orenburg Józef	131
Orłowicz Mieczysław	180, 186, 203
Orłowski Tadeusz	108p, 126p, 131, 132, 262
Orzeszkowa Eliza	78, 79, 86, 90
<i>Ostrowicka Marzena</i>	122
Ostrowski Wiktor	107,125
Paccard Michel	23
Paczkowski Andrzej	7, 8p
Paderewski Ignacy Jan	83, 101p
<i>Paillon Marie</i>	34
Palazzi-Lavaggi Carolina	38, 39 257
<i>Pamuła-Behrens Małgorzata</i>	78
<i>Panak Felicja</i>	8
Panek Kazimierz	153p, 154, 169,170p
Panek Wanda	154
Panek-Jankowska Władysława	153p, 154, 155
Paradis Marie	26, 27, 29, 64, 254
Parminter Elizabeth	25, 254
Parminter Jane	25, 254
Parminter Mary	25, 254
<i>Paroska Irena</i>	174
Paryski Witold Henryk	14, 17, 18, 58p, 101, 106, 108p, 126p, 127, 130p, 132p, 133, 134, 147p, 153
Paszowska K. [brak imienia]	60, 255
Pat-Kelly Emily	143
<i>Paulizki Henryk Felix</i>	185
Pawlewska-Szydłowska Irena	8p, 89, 110-113, 115, 117, 118, 134, 153, 171, 174, 184, 185, 260
Pawlewski Tadeusz	112p, 115p 260
Pawlikowski Jan Gwalbert	22p, 92, 95p
Pawlikowski Michał	8, 31p
Pawłowski Tadeusz	89p, 107, 126p, 129, 133, 134
<i>Pellegrinon Bepi</i>	53
Perlberżanka-Szczepańska Maria Monika	11, 102

Petrarka Francesco	21, 22
<i>Petrycki Daniel</i>	168
<i>Pęksa Jan</i>	115
<i>Pfister Gertrud</i>	166
<i>Phol Nicole</i>	25
<i>Piaz Tita</i>	52, 53
<i>Pierce Hazel</i>	143
Pierzchalanka Jadwiga	102, 262
Pierzchała Jerzy	103, 126p, 262
Pietrasanta Nini	50, 52-54, 261, 262
Pigeon Anna	27, 33p, 36, 256
Pigeon-Abbot Ellen	27, 33p, 36, 256
Pigoń Anna	9
<i>Pilarczyk Zbigniew</i>	78
Pilley-Richards Dorothy	14p, 50, 144, 260
Piltzowa Henryka	151
Piłsudski Józef	86, 110p
<i>Pinkwart Maciej</i>	69, 73, 77, 82, 122, 123
Piotrowska Antonina	152
Piotrowski Kazimierz	88, 98, 100
Pisarzewska Stanisława Tomasza	81, 181, 257
Pławicki Feliks	148
<i>Pociask-Karteczka Joanna</i>	77
Pol Wincenty	60p, 61p, 88
Porębski Stanisław	98, 100, 153p
<i>Prager Walter</i>	55
Prauss Ksawery	78
Prauss Zofia	78, 79p
Pręgowski Ludwik	154
<i>Pręgowski Zenobiusz</i>	154
<i>Prince Cathryn J.</i>	13, 28
Przeździecki Aleksander	65, 255
<i>Przybylski Ryszard</i>	66
Ptakowska-Wyżanowicz Halina	11, 72p, 74p, 110p, 131, 166p, 193p
<i>Pustak Robert</i>	17, 68
<i>Puścikowska Agata</i>	77
Putnam-Jacobi Mary	36

Radwańska-Paryska Zofia	14, 17, 125-132, 156, 174, 261, 262
<i>Rajwa Antoni</i>	127, 128
<i>Raszke Marian</i>	136
Raynal-Loriowa Ada	105, 171p
<i>Rébuffa Gaston</i>	51
<i>Reichel Oscar</i>	25
<i>Reidy Michael</i>	29
<i>Rewaj Maria</i>	185
Rey Józefa	149
Rey Mieczysław	148, 150p
<i>Reznicek von Felicitas</i>	146
Riefenstahl Leni	55
<i>Ritterschild Zdzisław</i>	153
Rniesnerova Janka	69
<i>Robak Aleksandra</i>	55
<i>Robertson Janet</i>	46, 160
<i>Roch Andre</i>	56
<i>Roche Clare A.</i>	13, 37
Rodakowska Maria	257
Roguska-Cybulska Jadwiga	10, 12p, 77p, 98-100, 101p, 118p, 122p, 153, 184, 195, 196p, 197, 198p, 260
<i>Roguski Gustaw</i>	98
Roguski Stanisław	98, 100
Roj Maciej	83, 84
Roszkowska Ewa [Kuczaj-Jasińska]	4p, 7, 8p, 9, 13p, 22p, 23p, 49p, 52p, 56p, 71p, 99p, 104p, 105p, 117p, 134p, 147p, 155p, 199p-201p 206p
<i>Roszkowski Jerzy M.</i>	59
Roszkówna Zofia	101, 102, 107, 156
Rotkiewicz Maria	9, 62p, 190p
Rotlaub R.	105
Rouppert Kazimiera	89
Rouppert Kazimierz	88, 185p
Rudatis Domenico	52
Runggaldier Ingrid	13, 55p
<i>Rusk Claude Ewing</i>	145
Ruskin John	31
<i>Ruszczak Andrzej</i>	168

Ryn Zdzisław Jan 8, 201p
Salkeld Audrey 143
 Sand George 27, 62
 Saysse-Tobiczyk Kazimierz 7, 23p
Schauer Ernst 61
Schiele Aleksander 104, 105, 153
Schiele Kazimierz 104
Schielowa Hanka 106
 Schmidkunz Walter 24p, 254
Schmidt Paweł 106
Schneeberger Hannes 55
Schramm Ryszard W. 107
Sears Clare 158
 Sebald Maria 257
 Sempołowska Stefania 77
Sepiolo Mariusz 13
 Shakespeare William 31
 Sieczka Maciej 67, 73-75, 82-84, 166, 256, 257
Siedlecka Maria 78
 Sienkiewicz Henryk 83
Sienko Maria 78
Skiendziel Anna 67
 Skłodowska-Curie Maria 78p, 86, 87, 90, 113, 117, 118, 150, 153p 258
 Skłodowska-Dłuska Bronisława 87
 Skłodowska-Szalay Helena 87
Skłodowski Józef 87
Skłodowski Władysław 87
 Skotnicówna Lida 121-125, 132, 196, 260, 261
 Skotnicówna Marzena 121-125, 132, 196, 261
Skrzypietz Aleksandra 67
Sławińska Halina 12, 67
Smith Ian 29
Smith Janet Adam 37, 140
 Smith Peck Annie 46-48, 167, 257, 258
 Sokołowski Adam 195
 Sokołowski Marian 101, 120, 195
Sokół Zofia 78

<i>Staffa Marek</i>	138
Stanisławski Wiesław	123-125, 126p, 132p, 260
<i>Staniszewski Adam</i>	153
Staton Elizabeth Cady	159
<i>Stecka Zofia</i>	70
Steczkowska Maria	15, 69-72, 88, 98, 163, 165p, 166, 176-179, 205, 255, 256
<i>Steczowski Jan Kanty</i>	69
Steel William G.	145
<i>Steger Hans</i>	54, 55
Stephen Leslie	40, 43
Stockham Karen	13p, 14
Stolarczyk Józef	70, 84p
Stolf Antoni	107
Straton Mary Isabella	35, 36p, 41, 139, 256
Strug Andrzej	73, 84
Strutt Edward Lisle	44, 45
<i>Suchodolski January</i>	65
<i>Sumara Tomasz</i>	112
Sypniewska Maria	151
Szaflarski Józef	7
Szalay Józef	148
Szczepański Alfred	106p, 107, 120, 121, 123p, 124, 261
Szczepański Jan Alfred	10, 11, 106p, 107, 119-121, 122p, 123p, 124, 126p, 154p, 191-195, 196p, 202p, 261
<i>Szczubetek Edyta</i>	45
<i>Szczublewski Józef</i>	82, 83
<i>Szczuka Mieczysław</i>	121
Szostak Michał	82
<i>Szot Henryk</i>	108
<i>Szudarek Agnieszka</i>	203
<i>Szwarc Andrzej</i>	32, 186, 202
Szymańska Helena	152
<i>Szyszyłowicz Ignacy</i>	153
Szyszyłowiczowa Anna	153
<i>Śliwowski Piotr</i>	17, 179
<i>Śmiarowska Jadwiga</i>	185
<i>Śniadecki Jędrzej</i>	185

Świdarska Ada 182p, 259
 Świerz Leopold 80, 148, 181
 Świerz Mieczysław 10, 11p, 92, 99, 102, 104p, 105, 106p, 118, 120, 122p, 129, 152p,
 153p, 177p, 178, 182, 184p, 190p
 Świerz-Zalewski Tadeusz 89p, 260
T(h)omasson Beatrice 103
 Tańska-Hoffmanowa Klementyna 61, 62p
Tarkowski Paweł 110
Tarnowski Wacław 104
 Tataro Szymon 82, 84, 124
 Tauscher-Geduly Hermine 103, 257
Tokarski Jan 21
Tomala Krystian Maciej 9
Tooley Mark 44
Trenker Luis 55
Turczyk Aleksander Grzegorz 66
Tur-Marciszek Katarzyna 168
Tuszyński Bogdan 190
 Twain Mark 158
Tylka Wojciech 153
Urban Renata 162
 Uznańska Łucja 150
 Uznański Adam Feliks 107
Vinazer Batista 54
Vinci da Leonardo 22
Wajda Wojciech 153
 Wala Jędrzej starszy 70, 74
Walczevska Sławomira 85, 86
 Walker Ann 254
Walker D. 144
 Walker Frank 33, 255
 Walker Lucy 27, 32-35, 37, 137, 255, 256
Wallisch Karol 123
 Warwick Cole Eliza (Henry) 15, 16p, 30, 31, 40p, 160
Wawrytko Jakub 153
Weaver Stewart 48
 Wells Annie 50, 260

<i>Werbiński Ireneusz</i>	76
<i>Whitbread Helena</i>	28
<i>White Stuart</i>	202
<i>Whiting William</i>	169
Whymper Edward	28, 29p
<i>Wierzbicka Maria</i>	32, 33
Wierzbicki Daniel	88
Wiesinger Paula	50, 52, 54, 55
Więckowska Eugenia	150
Wills Alfred	28
Wilson Anette	134
<i>Wilson-James Janet</i>	167
Winthrop Young Eleonora	143
<i>Wirz Tanja</i>	141
Witkiewicz Stanisław	8, 75, 82, 83, 92, 180, 181p
<i>Witkowska Alina</i>	6
<i>Witkowski Włodzimierz</i>	168
<i>Wnuk Włodzimierz</i>	87
Wojsznis Justyn	54, 106p, 107, 108p
<i>Wolak Grzegorz</i>	21
<i>Wolański W. [brak imienia]</i>	153
Wolf Wirginia	43
Wolska Anna	80
Wolska Maria	74, 180, 257
Woźniakowski Jacek	7
Wójcik Wiesław Aleksander	149
<i>Wójcik Zbigniew J.</i>	83, 84
<i>Wójcik Zygmunt</i>	126
<i>Wójtewicz Anna</i>	203
<i>Wright Paula</i>	34
Wundt Theodor	42
<i>Wyślouchowa Maria</i>	78
<i>Wyżnikiewicz-Kopp Zdzisława</i>	162
<i>Zaborniak Stanisław</i>	8, 9
<i>Zachara Józef</i>	114
Zajączkowski Maciej	107p, 126p, 128, 262
Zakrzewski Waław	153p, 193

Zamoyska-Sapieżyna Jadwiga	148, 149
Zapolska Gabriela	150
Zaremba Stanisław Krystyn	101, 102, 106p, 119, 121, 193, 194, 202
Zaruski Mariusz	8, 99, 104p, 105p, 117p, 150p, 153p, 187-189
Zawadzka Michalina	80, 181
Zawadzki Andrzej	60
<i>Zborowski Juliusz</i>	81
Zdebski Janusz	8, 21p, 122p, 123p, 207p
Zejszner Ludwik	60, 66, 88
Zembatowa Julia	105, 106, 156, 171, 184, 191, 260
<i>Zieliński Gustaw</i>	65
<i>Zieliński Stanisław</i>	106, 117, 119, 171
<i>Ziółek Jan</i>	76
Znamięcki Aleksander	104p, 153p, 260
<i>Zwolińska Barbara</i>	9
<i>Zwoliński Stefan</i>	106
<i>Zwoliński Tadeusz</i>	106
<i>Zygadło Jacek</i>	16
<i>Żarnowska Anna</i>	32, 186, 202
Żmichowska Narcyza	62, 63
Żuławska Kazimiera	112
Żuławski Jacek	54p, 107
Żuławski Janusz	100, 153p
Żuławski Jerzy Wawrzyniec	98, 100, 105, 107p, 108p, 112, 122p, 126p, 194

Wykaz skrótów

- AC – Alpine Club
- AKT – Akademicki Klub Turystyczny
- ASV – Alpen-Ski-Verein
- AZS – Akademicki Związek Sportowy
- AZS – Akademickim Związku Sportowym
- CAF – Club Alpin Francais
- CAI – Club Alpino Italiano
- CAP – Polski Klub Alpejski
- DAV – Deutscher Alpenverein
- DAV – Deutsche Alpenverein
- DNT – Den Norsk Turistforening
- DuOAV – Deutscher und Österreichischer Alpenverein
- GHM– Groupe de Haute Montagne
- GTT – Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie
- HC – Himalaya Club
- KK – Klub Kilimandżaro
- KPT – Koło Przewodników Tatrzańskich
- KV – Karpathenverein
- KW – Klub Wysokogórski
- KW PTT – Klubu Wysokogórskiego Polskiego Towarzystwa Turystycznego
- KWOW PTT – Koło Wysokogórskiego Oddziału Warszawskiego Polskiego Towarzystwa Turystycznego
- KZ KW – Koło Zakopiańskie Klubu Wysokogórskiego
- LAC – Ladies Alpine Club
- LSCC – Ladies Scottish Climbing Club
- MFT – Magyar Földrajzi Társaság
- MKE – Magyaroszagi Karpat Egylet
- MTE – Magyar Turista Egyesület
- ÖAK – Österreichische Alpenklub
- ÖAV – Österreichischer Alpenverein
- ÖTK – Österreichischer Touristenklub
- SAC – Schweizer Alpenclub

Aneks

Zestawienie pionierskich wydarzeń turystycznych i wspinaczkowych kobiet w Tatrach i Alpach do 1939 roku

Poniższe zestawienie zostało opracowane na podstawie źródeł i opracowań zawartych w niniejszej pracy. Szczególnie pomocne okazała się *Wielka Encyklopedia Gór i Alpinizmu* M. i J. Kiełkowskich (pod red.), *Wielka Encyklopedia Tatrzańska* Z. i W. H. Paryskich oraz *Alpines Handbuch* Waltera Schmidkunza zagraniczne opracowania dotyczące działalności kobiet w Alpach.

Zestawienie pionierskich wydarzeń turystycznych i wspinaczkowych kobiet w Tatrach oraz w Alpach do 1939 roku		
Data	Tatry	Alpy
1552 VIII 24	-	Regina Botsch zu Zwingenberg von Brandis i Katharina Botsch zu Zwingenberg von Boymont w towarzystwie jej męża Jakoba von Boymonta – 1. Kobiece wejście na Laugenspitze.
1565 VI 11	Beata Łaska z Kościeleckich – 1. Wycieczka kobiety w Tatry (Dolina Kieżmarska i Zielony Staw Kieżmarski z mężem Olbrachtem Łaskim w dn. 11.06.1565.	-
1786	-	Mary, Elizabeth i Jane Parminter weszły na Mont Buet.
1808 VII 14	-	Marie Paradis – 1. wejście kobiety na Mont Blanc z przewodnikiem Jacquesem Balmatem.
1838	-	1. Henriette d’Angeville – dn. 4 września wejście Mont Blanc z przewodnikiem Josephem Marie Couttetem, to przejście uważane jest za 1. alpinistyczne przejście kobiety. 2. Anne Lister – 1. wejście na Vignemale z Ann Walker, Jean-Pierrem Sanjou i z przewodnikiem Jean-Pierrem Charlesem.
1839	Łucja Rautenstrauchowa z Giedroyciów – odbyła kilkudniową wycieczkę szlakiem po terenach od Szczawnicy do Morskiego Oka, a następnie do Czarnego Stawu, Zakopanego i Doliny Kościeliskiej.	-
1841	Johana Miloslava Lehotska – dn. 16 lipca uczestniczyła w spiskiej grupie (uczestnikami byli m.in.: Ľudovít Štúr,	-

	Jozef Miloslav Hurban, Michal Miloslav Hodža, Gašpar Fejérpataky-Belopotocký, Samo Bohdan Hroboň, grecki książę Jan Aristarchos) udającej się w Tatry, a 1. kobiece wejście na Krywań.	
1841	K. Paszkowska – we wrześniu uczestniczyła w jednej z pierwszych wycieczek do Morskiego Oka.	-
1845	A. Haborski z żoną i córką – 1. turystyczne wejście na Goryczkową Czubę i Kasprowy Wierch.	-
1850	-	Eliza Warwick Cole – wejście na Eggishorn.
1852	Pani Melczerowa – 1. kobiece wejście na Łomnicę z Moritzem Beheftem.	-
1854	Hermine Tausher-Geduly – 3. kobiece wejście na Łomnicę (prawdopodobnie z przewodnikiem i mężem).	Helen Hamilton – 3. kobiece (a 1. Brytyjki) wejście na Mont Blanc, prawdopodobnie z przewodnikiem.
1855	Maria Steczkowska – przejście Morskiego Oka i Doliny Kościeliskiej.	-
1856	na Łomnicę weszły dwie Polki o nieznanym nazwiskach.	-
1857	Maria Steczkowska – przejście Doliny Małej Łąki i przejście Czerwonych Wierchów. Odwiedzenie ponownie Morskiego Oka i zejście do Doliny Pięciu Stawów Polskich.	-
1858	Maria Steczkowska – wycieczka trasą: Dolina Strążyska, Dolina Gąsienicowa i Morskie Oko. Odbycie trzydniowej wyprawy na Krywań, wędrując dolinami Wierchcichą i Ciemnosmreczyńską (bez wejścia na szczyt przez złą pogodę). Maria Steczkowska – opublikowała anonimowo <i>Obrazki z podróży do Tatrów i Pienin</i> .	Lucy Walker – 1. kobiece wejście na Altels z ojcem Frankiem Walkerem (alpinistą) i przewodnikiem Melchiorem Anderegg.
1859	-	Henry Warwick Cole – w swojej książce <i>A Ladies tour around Monte Rosa</i> po raz pierwszy publicznie namawiała kobiety do uprawiania alpinizmu.
1860 VII	Deotyma – odbyła wycieczkę trwającą 10 dni, wraz z ojcem, Wacławem J. Łuszczewskim Korczakiem i Aleksandrem Przeździeckim. Trasa: Pieniny, Zakopane i Tatry – Dolina Kościeliska, Kuźnice, Morskie Oko oraz Siklawę, a drogą okrężną przez Bukowinę, Zdziar i Kiezmark do podnóża głównego celu swej podróży, Łomnicy.	-
1861	-	Emma Winkworth – 1. przejście Col d'Argentiere.
1863	-	Elizabeth Spence-Watson – 1. zdobycie Balfrinhorn.

1864	Maria Steczkowska – wejście na Wołowiec, następnie z doliny Pańszczyca na Krzyżne. Przejście Doliny Białej Wody do Doliny Pięciu Stawów Spiskich. Maria Steczkowska – jako 1. kobieta poprowadziła, bez góralskiego przewodnika, trzyosobową grupę przyjaciół na Czerwone Wierchy.	Lucy Walker – 1. wejście na Balmhorn. Alessandra Boarelli – 1. kobiece wejście na Monte Viso w dn. 16 VIII 1864 r.
1865	-	Margaret „Meta” Brevoort – 1. kobiece wejście na Zermatt.
1868	Maria Eljaszówna, Natalia Nyczówna – wejście na Świnicę z Stanisławem Eljaszem-Radzikowskim, Władysławem Eljaszem, Wojciechem Eljaszem i przewodnikiem Maciejem Sieczką w lipcu 1868 r.	królowa Wiktorja Hanowerska – weszła na szczyt Rigi i Pilatusa.
1869	-	Anna i Ellen Pigeon – 1. zdobycie Sesia Joch.
1870	-	Meta Brevoort – 1. wejście na Pic Central de la Meije.
1870	-	Isabella Straton i Lewis Lloyd – 1. wejście na Aiguille de Moine.
1871 VII 21	-	Lucy Walker – 1. Kobiece wejście na Matterhorn.
1872	-	Meta Brevoort – 1. wejście na Unterbächhorn.
1873	-	1. Meta Brevoort – 1. wejście na Grande Ruine, Le Râteau, Aiguilles d'Arves 2. Lucy Walker, Anna Pigeon i Ellen Pigeon-Abbot – 1. kobiecego zespołu, który wszedł na Jungfrau.
1874	-	1. Meta Brevoort – 1. zimowe wejścia na Jungfrau i Wetterhorn, uznane za rozpoczęcie zimowego alpinizmu kobiet (z W. A. B. Coolidge). 2. Anna Pigeon i Ellen Pigeon-Abbot – 1. zespół kobiecego, który wszedł na 11 szczytów (3- i 4-tysięczniki) w ciągu dwóch tygodni. 3. Emily Hornby – wejście na Monte Rosa. Była pierwszą alpinistką, która zazwyczaj samotnie pokonywała drogi alpejskie.
1875	-	1. Isabella Straton – 1. wejście na Pointe Isabella. 2. Margaret E.P. Jackson – 1. wejście wschodnią ścianą Weissmies.
1876	-	Isabella Straton – 1. zimowe wejście na Mont Blanc dokonane przez kobietę.
1877	Paulina Knerr i Józefina Fillunger (Wiedeńskie turystki) – 1. Kobiece	-

	wejście na Gierlach w dn. 28 lipca.	
1878	Władysława i Zofia Anczycówny-zdobycie Świnicy w lipcu.	-
1879	Maria Wolska – wejście na Łomnicę.	Hermine Tauscher-Geduly – 1. zdobycie Ortler.
1882	-	Carolina Palazzi-Lavaggi – 1. kobiece wejście na Monci Mour.
1883	Natalia Janotha – dn. 22 sierpnia zdobycie Świnicy z przewodnikiem Maciejem Sieczką.	-
1884 VIII 1	Helena Brodowska – dn. 1. sierpnia wejście na Łomnicę.	-
1885	-	Cesarzowa Elżbieta Bawarska – wejście na Grosser Buchstein.
1888	-	1.Margaret E.P. Jackson – jako 1. alpinista zdobyła zimą (w styczniu) Lauteraarhorn. 2.Teresa Egenhoffer – prawdopodobnie pierwsza kobieta należąca do założycieli turystycznego stowarzyszenia Magyar Turista Eguyesület. Była członkinią organizacji górskiej Magyarországi Kárpát Eguyesület i geograficznego stowarzyszenia Magyar Földrajzi Társaság.
1889	Marthe Lavallé-Jordán – 1. wejście na Żłobisty Szczyt w Tatrach w dn. 21 lipca.	1. Margaret E.P. Jackson – jako 1. kobieta trawersowała w zimie Jungfrau. 2. M. E. P. Jackson – w „Alpine Journal” zamieściła swój artykuł A winter quartette, po raz pierwszy autorstwa kobiety. 3. Jeanne Immink – weszła nową drogą na Ortler i Antelao.
1890	-	Menie Muriel Dowie – prawdopodobnie jako 1. kobieta samotnie wędrowała w Karpatach (odwiedziła m.in.: Pokucie, Huculszczyznę, Lwów i Kraków).
1892	Iza Henryka Giełgudówna, Maria Jazdowska, Maria Rodakowska, Maria Sebald i towarzysze – 1. znane wejście na Rysy.	-
1893	-	1. Lilly Bristow – zdobyła jako 1. kobieta Aiguille du Grépon. 2. Lilly Bristow i Alfred F. Mummery (pierwszy zespół składający się z osób nie będących członkami rodziny) wspiął się na Zinalrothorn bez pomocy przewodnika.
1894	Stanisława Pisarzewska – zimowe wejście na Zawrat, m.in. z Janem Grzegorzewskim.	-
1895	-	Annie Smith Peck – jako 1. kobieta swoją działalność alpinistyczną łączyła

		z promocją, szukaniem sponsorów i finansowała ją z zarobionych przez siebie środków
1896	-	Elizabeth Le Blond – zdobyła jako 1. zimą Piz Zupó.
1897	<p>1. Teresa Egenhoffer – dn. 6 czerwca 1. kobiece wejście na Gierlach drogą z Doliny Batyżowieckiej przez Batyżowiecką Próbę. Prawdopodobnie z przewodnikiem, w późniejszych latach odbywała samotne przejścia.</p> <p>2. Antonina Englisch – dn. 13 sierpnia 1. letnie wejście na Jaworowy Szczyt z synem Karolem Englischem</p>	-
1898	<p>1. Wiktoryna Ciechanowska – 1. kobiece wejście na Kozi Wierch.</p> <p>2. Antonina Englisch – dn. 18 lipca 1. letnie wejście na Mały Kołowy Szczyt z Karolem Englischem i przewodnikiem Johannem Hunsdorferem.</p> <p>3. Antonina Englisch – dn. 24 lipca 1. wejście na Czarny Szczyt z Karolem Englischem i przewodnikiem Johannem Hunsdorferem.</p> <p>4. Antonina Englisch – dn. 2 sierpnia 1. kobiece wejście na Kołowy Szczyt z Karolem Englischem i przewodnikiem Johannem Hunsdorferem.</p>	Beatrice Tomasson – zdobyła po raz 1. Ortler.
1899	<p>1. Maria Curie-Skłodowska – wejście na Rysy z Piotrem Curie.</p> <p>2. Beatrice Tomasson – 1. kobiece wejście (6. w ogóle) na Staroleśny Szczyt.</p> <p>3. Marthe Lavallé-Jordán – dn. 29 lipca 1. wejście w ogóle i bez przewodnika na Żłobisty Szczyt.</p>	-
1900	<p>1. Żona Paula Habel – wejście na Małą Wysoką w lipcu.</p> <p>2. Antonina Englisch – dn. 19 lipca 1. kobiece wejście na Lodowy Szczyt i Lodową Kopę z Karolem Englischem i przewodnikiem Johannem Hunsdorferem.</p> <p>Antonina Englisch – dn. 26 lipca 1. kobiece wejście na Rogatą Turnię i Podufałą Turnię z Karolem Englischem i przewodnikiem Johannem Hunsdorferem.</p>	<p>1. Annie Smith Peck – wejście na szczyt Monte Cristallo.</p> <p>2. Beatrice Tomasson – zdobycie od południowej ściany Marmolade.</p> <p>3. Elizabeth Le Blond i Lady Evelyn Mc Donell – 1. Wejście na Piz Palü bez żadnego udziału mężczyzn. Odbiło się to szerokim echem w zdominowanym przez mężczyzn alpinistycznym środowisku</p> <p>4. Annie Smith Peck i Fanny Bullock Workman – jako pierwsze alpinistki publicznie rywalizowały między sobą o zdobycie jak najwyższej wysokości. Dodatkowo również, jako jedne z pierwszych otwarcie łączyły alpinizm z hasłami ruchu feministycznego o równouprawnienie płci. Przy tym podkreślając, że kobiety mogą uprawiać alpinizm i himalaizm.</p>

1901	Wanda Herse – 1. kobiece wejście na Mnicha z przewodnikiem Klemensem Bachledą w sierpniu.	Gertrude Bell – 1. kobiece wejście na Simmelistock.
1902	<p>1. Antonina Englisch – dn. 17 sierpnia 1. wejście na Mały Kościół.</p> <p>2. Antonina Englisch – dn. 20 sierpnia 1. wejście na Mały Jaworowy Szczyt z Karolem Englischem i przewodnikiem Johannem Hunsdorferem.</p> <p>3. Wanda Herse – dn. 21 sierpnia 1. kobiece wejście na Durny Szczyt (z Klemensem Bachledą i Józefem Gąsienicą).</p> <p>4. Wanda Herse – dn. 21 sierpnia 1. kobiece wejście na Ganek (z Klemensem Bachledą i Józefem Gąsienicą).</p> <p>5. Wanda Herse – dn. 23 sierpnia 1. kobiece wejście na Pośrednią Grań (z Klemensem Bachledą i Józefem Gąsienicą).</p> <p>6. Wanda Herse – dn. 23 sierpnia 1. kobiece wejście na Kończystą (z Klemensem Bachledą i Józefem Gąsienicą).</p> <p>7. Antonina Englisch – dn. 25 sierpnia 1. wejście na Ostry Szczyt.</p> <p>8. Wanda Herse – dn. 26 sierpnia 2. kobiece wejście na Mięguszowiecki Szczyt (z Klemensem Bachledą i Józefem Gąsienicą).</p> <p>9. Zofia Osbergowa, Anna Wędrychowska – w dn. 26 sierpnia 1. wejście na Orlą Basztę (z J. Chmielowskim i towarzyszącymi).</p> <p>10. Katherine Bröske – dn. 4 września 1. wejście na Małą Pośrednią Grań z mężem i dwoma przewodnikami (Johann Hunsdorfer junior i Johann Hunsdorfer senior).</p> <p>11. Jolan Adrianyi – dn. 4 września 2. kobiece wejście na Juhaską Turnię.</p>	<p>1. Gertrude Bell – 1. wejście na Lauteraarhorn i Schreckhorn.</p> <p>2. Grace Filder – 1. wejście na Lyskamm.</p>
1903	<p>1. Terez Eggenhofer – dn. 1 stycznia 1. kobiece zimowe wejście na Lodowy Szczyt z przewodnikiem Johannem Franzem.</p> <p>2. Antonina Englisch – dn. 24 lipca 1. wejście na Niżnią i Wyżnią Wysoką Gierlachowską i Lawinowy Szczyt z Karolem Englischem i przewodnikiem Johannem Hunsdorferem.</p>	<p>1. Elizabeth Le Blond – Wellenkuppe.</p> <p>2. Fraulein Eleonore Hasenclever – 1. wejście na Bionnassay.</p>
1904	-	<p>1. Gertrude Bell – weszła na Dufourspitze, Zumsteinspitze, Signalkuppe i Lyskamm oraz trawersowała Matterhorn.</p> <p>2. Suzanne Magnet – weszła na Teufelsgrat, Zinal Rothhorn.</p>

1905	Ada Świdarska – 1. zimowe kobiece wejście na Bystrą przez Pyszniańską Przełęcz i Błyszcz (z przewodnikiem Klemensem Bachledą) w lutym.	-
1907	Stefania Wieniawska – dn. 1. sierpnia 1. wejście pd.-wsch. ścianą na Gąsienicową Turnię z Z. Klemensiewiczem, R. Kordysem.	Założenie The Ladies' Alpine Club w Londynie.
1908	1. Irena Pawlewska i Helena Dłuska wspinają się wspólnie tworząc 1. taternicki zespół kobiecy (np.: pierwsze wejście od pn. na Szczyrbski Szczyt VIII 1908 r.). 2. Wanda Jerominówna – dn. 18 sierpnia 1. przejście na Igłę (Apostoł I) w Żabiej Grani. W czasie tego przejścia prowadziła na linie na ostatnich miejscach, co było faktem przełomowym.	Założenie Ladies' Scottish Climbing Club w Szkocji.
1909	1. Wanda Jerominówna – dn. 19 lipca 1. wejście na Komin Strażyski Skrajny z Władysławem Kulczyńskim juniorem i Aleksandrem Znamięckim. 2. Helena Dłuska – dn. 3 sierpnia 1. wejście na Świstowy Róg z Tadeuszem Pawlewskim i Tadeuszem Świerzem-Zalewskim.	1. Margaret Dowie Urquhart – weszła na Obergabelhorn, Weisshorn i Zinal Rothorn. 2. Beatrice Taylor – weszła na Dent Blanche i Obergabelhorn.
1910	1. Julia Zembatowa – 1. przejście na nartach Gładką Przełęcz od Liliowych Zaworów do Doliny Pięciu Stawów i do Roztoki wraz z Józefem Lesickim. 2. Jadwiga Roguska-Cybulska – 1. kobiece przejście prawej części pn.-wsch. Ściany Mięszowieckiego Szczytu Pośredniego i lewej część płd. Ściany Mięszowieckiego Szczytu Wielkiego z Gyułą i Romanem Komarnickimi.	-
1911	-	Eleonore Hasenclever – 1. przejście w całości zachodniej grani Aiguille de Bionnassay z Col de Tricot z H. Wirthl, M. Helff, K.G. von Saar i R. Weitzenbock.
1912	-	Fanny Bullock-Workman po zdobyciu w Azji Siachen Glatzier zapozowała z plakatem z napisem „Votes for woman”, manifestując swoje feministyczne cele podczas tego przejście.
1921	-	1. Założenie The Pinnacle Club w Anglii w dn. 26 marca. 2. Dorothy Pilley-Richards, Annie Wells, Lillian Bray weszły na Mittaghorn bez przewodnika.
1926	Lida Skotnicówna – 1. przejście pn. ścianą Żabiego Konia z Bronisławem	1926 V Miriam O'Brien-Underhill – 1. wejście na Torre Grande,

	Czechem i Wiesławem Stanisławskim.	na upamiętnienie tego wydarzenia drogę nazwano Via Miriam.
1927	Pojawienie się kolejnych zespołów kobiecych: Jadwiga Honowska, Zofia Czarkowska, Helena Dębińska, Zofia Krórkowska.	-
1928	1. Jadwiga Honowska – 1. kobieca próba przejścia płd. ściany Zamarłej Turni z Alfredem J. Szczepańskim. 2. Jadwiga Honowska i Zofia Krórkowska zginęły podczas przejścia płd. ściany Ostrego Szczytu w dn. 19 sierpnia.	Mary Gennaro-Varale – 1. przejście Punta Sant'Anna (Val Masino).
1929	1. Marzena Skotnicówna, Lida Skotnicówna i Zofia Galicówna – 1. przejście pn.-zach. ściany Kozich Czub. 2. Marzena Skotnicówna – w dn. 12 lipca 1. przejście pn. ściany Małego Ostrego Szczytu z A. J. Szczepańskim i Kazimierzem Kupczykiem. 3. Lida Skotnicówna – dn. 17 VII 1. przejście wsch. ściany Kościelca z B. Czechem i J. Ustupskim. 4. Marzena i Lida Skotnicówny – w dn. 06 X zginęły podczas próby 1. kobiecego przejścia Zamarłej Turni.	1. Miriam O'Brien-Underhill – zaplanowała i zrealizowała wyprawę bez pomocy mężczyzn na Aiguille du Peigne w dn. 14 sierpnia. 2. Mary Gennaro-Varale – 1. przejście nocne Wież Vajolet (Catinaccio). 3. Miriam O'Brien-Underhill i Alice Damesme – wejście na Aiguille du Grépon.
1930	-	Miriam O'Brien-Underhill – dn. 3 września wejście pn.-wsch. drogą na Finsteraarhorn. Jej przejście było 3. wejściem, a droga została pokonana tylko dwa razy w ciągu poprzednich 24 lat.
1931	-	1. Mary Gennaro-Varale – 1. wejście ścianą na Val Tesa (stopień V). 2. Miriam O'Brien Underhill i Micheline Morin – wejście na Mönch i Jungfrau.
1932	-	1. Mary Gennaro-Varale – 1. bezpośrednie wejście z Val Tesa na Grigne (stopień V +). 2. Nini Pietrasanta – z Renato Chabod, Piero Ghiglione i Piero Zanetti, rozpoczynając przejście z Leschaux Refuge, wspięli się po lodowcu Les Périades i nienazwanym żlebem o wysokości ok. 50 metrów. Po osiągnięciu szczytu nazwali go Pointe Nini (3455 m) na cześć swojej towarzyszk w dn. 19 lipca. 3. Nini Pietrasanta – 1. wejście na wschodni szczyt Corno Grande w Gran Sasso. 4. Louise Boulaz i Lulu Durand – 1. kobiecy zespół, który wszedł na Dent du Requin.
1933	Zofia Radwańska-Paryska – 1. przejście	1. Nea Morin, Micheline Morin, Alice

	zach. granią Małej Śnieżnej Turni z Mikołajem Łaźniewskim, Henrykiem W. Mogilnickim, Wacławem Wasiutyńskim.	Damesme dokonały pierwszego kobiecego wejścia na La Meije. 2. Mary Gennaro-Varale – 1. wejście na ścianę zach. Zuccone dei Campelli (Grigne), z Riccardo Cassin i Emilio Comici. 3. Louise Boulaz – 1. kobiece wejście płd.-zach. ścianę Dente del Gigante w masywie Mont Blanc.
1934	-	Mary Gennaro-Varale – 1. wejście płd. krawędzią Torre Piccola di Falzarego z Emilio Comici.
1935	1.Jadwiga Pierzchalanka – 1. wejście zimowe na Pańszczycką Turnię z Jerzym Pierzchałą. 2.Róża Drojecka – 1. wejście na Tomkowe Igły z Januszem Korosadowiczem, Zbigniewem Korosadowiczem, Maciejem Zajączkowskim i Wawrzyńcem Żuławskim. 3.Jadwiga Pierzchalanka – 1. wejście zach. ścianą na Świnicę z Witoldem Paryskim.	1.Nini Pietrasanta – dn. 01 sierpnia przejście zach. ścianą i płd. granią Punta Bich z Aiguille Noire de Peuterey. 2. Louise Boulaz – drugie wejście pn. ścianą Grandes Jorasses, z Raymondem Lambertem.
1936	Jadwiga Pierzchalanka – 1. przejście pn.-zach. grzędą na Granatach Turnię z Jerzym Pierzchałą i F. Jęczkowskim.	1.Nini Pietrasanta – w dn. 24 sierpnia przejście nową drogą pn.-zach. ściany Aiguille Blanche de Peuterey. 2.Nini Pietrasanta – w dn. 28 sierpnia wytyczenie nowej drogi przez pn.-wsch. filar Mont Blanc du Tacul z Gabriele Boccalatte. 3. Louise Boulaz – 2. wejście pn. ścianą Grande Aiguille du Dru w masywie Mont Blanc.
1937	Zofia Radwańska-Paryska – była pierwszą Polką, która została oficjalnym członkiem wyprawy Klubu Wysokogórskiego w Alpy.	Zofia Radwańska-Paryska – jako 1. Polka zdobyła Monte Rosa, Matterhorn i Grandes Jorasses.
1938	1.Zofia Radwańska-Paryska – samotne przejście od pn.-zach. strony Hrubej Turni. 2.Zofia Radwańska-Paryska i Wanda Hensz-Kamińska – 1. przejście Żlebem Drege'a na Granaty wraz z Tadeuszem Orłowskim.	Louise Boulaz – 1. wejście wsch. ścianą Bec d'Oiseau Ostwand.
1939	Zofia Radwańska-Paryska – w sezonie 1938-1939 współzałożenie ze Stanisławem Motyką Szkołę Taternictwa na Hali Gąsienicowej, również prowadząc w niej zajęcia.	Zofia Radwańska-Paryska - prawdopodobnie jako 1. kobieta weszła na nartach na Marmolade.

Streszczenie

Niniejsza rozprawa jest monograficznym studium historycznym dotyczącym działalności turystycznej i wspinaczkowej kobiet w Tatrach do 1939 roku, wskazującym powiązania z tradycją alpejską, a także uwarunkowaniem rozwoju społeczno-kulturowym społeczeństwa.

Kobiety zaznaczały swoją obecność w górach niemal od początku dziejów turystyki tatrzańskiej i taternictwa, niezależnie od panującego powszechnie przekonania, że w górach dominują mężczyźni. Taka opinia wynikała z trudnych warunków terenowych i atmosferycznych, w jakich uprawiano górskie aktywności, ale też z faktu, że statystycznie więcej mężczyzn je podejmowało. Przedstawione i omówione momenty z dziejów turystyki tatrzańskiej, taternictwa i alpinizmu kobiecego wskazują, że pozycja i wyniki górskie kobiet nigdy nie były równe osiągnięciom mężczyźni.

Niewielka liczba kobiet uprawiających turystykę tatrzańską i taternictwo nie wynikała z mniejszych zdolności czy możliwości psychofizycznych, a z kulturowych stereotypów, zgodnie z którymi, jak już wspomniano, paniom przypisano konkretną rolę społeczną, co skutecznie opóźniało rozwój kobiecych aktywności. Z przeanalizowanego materiału badawczego wynika, że role społeczne kobiet ewoluowały, a proces ten postępował nawet w ciągu kilku lat, co umożliwiało im rozwój na każdej płaszczyźnie życiowej, w tym aktywności górskich.

Zakres terytorialny dotyczy całego obszaru Tatr, zarówno ich północnej, jak i południowej strony. Cezurę czasową wyznacza data 11 czerwca 1565 roku, która była prawdopodobnym dniem odwiedzenia Doliny Kieżmarskiej przez Beatę Kościelecką-Łaskę. Cezurę końcową stanowi wybuch II wojny światowej, który zatrzymał na kilka lat rozwój polskiego taternictwa oraz alpinizmu.

Praca składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów i zakończenia oraz bibliografii, a także aneksu, który prezentuje chronologiczny rejestr dokonań turystycznych i wspinaczkowych Polek w Tatrach do 1939 roku, na tle ważniejszych osiągnięć wspinaczkowych kobiet w Alpach. Rejestr dopełnia tabelaryczne zestawienie pionierskich, taternickich i alpinistycznych osiągnięć kobiet.

Słowa kluczowe: wspinaczka góraska, historia kobiecej wspinaczki, pionierki wspinaczki górskiej, taterniczki, alpinistki

Summary

The dissertation is a monographic historical study of the tourist and climbing activities of women in the Tatra Mountains until 1939, indicating the links with Alpine tradition and the social and cultural development of the society. From the very beginning of the development of tourism and mountain climbing, women began to climb peaks in spite of social conditions.

Women made their presence felt in the mountains from almost the beginning of the history of Tatra tourism and mountaineering, regardless of the widely held belief that men dominated in the mountains. Such an opinion resulted from the difficult terrain and weather conditions in which mountain activities were practiced, but also from the fact that statistically more men undertook them. The moments from the history of Tatra tourism, mountaineering and women's mountaineering presented and discussed indicate that the position and mountain performance of women has never been equal to that of men.

The small number of women engaged in Tatra tourism and mountaineering was not due to lesser abilities or psychophysical capabilities, but to cultural stereotypes, according to which, as already mentioned, ladies were assigned a specific social role, which effectively delayed the development of women's activities. The research material analyzed shows that women's social roles evolved, and this process progressed even within a few years, allowing them to develop in every field of life, including mountain activities.

The territorial scope concerns the whole area of the Tatra Mountains, both their northern and south areas. The time caesura is set by the aforementioned date of 11 June 1565, which was a probable day of visiting the Kiezmarska Valley by Beata Kościelecka-Łaska. The final caesura is the outbreak of World War II, which stopped the development of Polish mountaineering and mountaineering in the Alps for several years.

The dissertation consists of an introduction, six chapters and a conclusion, as well as a bibliography and an appendix, which presents a chronological register of tourist and climbing achievements of Polish women in the Tatra Mountains until 1939, against the background of more important climbing achievements of women in the Alps. The register is completed by a tabular listing of women's pioneering mountaineering and mountaineering achievements.

Keywords: mountaineering, history of women's mountaineering, female mountaineering pioneers, Polish female's climbing, female-alpinism